Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Flehite : historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2007

https://hdl.handle.net/1874/33757

Flehite

Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken

2007

Flehite
Jaarboek 2007

Werk aan het dak van de Mannenzaal en kapel van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis.

Flehite

Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2007

Stichting Flehite Publicaties

Deel VIII

Dit jaarboek wordt gepubliceerd door de Stichting Flehite Publicaties in samenwerking met Archief Eemland, het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg en de Gemeentelijke Archeologische Dienst, Museum Flehite en de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

Redactie
Dr J. Ayolt Brongers (voorzitter en eindredacteur)
Dr Paul Brusse
Drs Max Cramer
Drs. Alice van Diepen
Drs R.M. Kemperink
Drs Jan H. Lodewijks
Drs Gerard Raven (redactiesecretaris)
Drs Francien Snieder

Redactieadres
Museum Flehite Amersfoort, t.a.v. Gerard Raven, Breestraat 80, 3811 BL Amersfoort. Tel.: 033-4603091 fax: 033-4630254; e-mail: g.raven@museumflehite.nl

Afbeelding omslag voorzijde
Foto van een groep krakers van het gebouw van het voormalige kinderziekenhuis 'Aldegonde Gasthuis' rond 1979 (foto: Kees Huijbregts).
Alhoewel de achtergrond van de naamgeving eigenlijk niet bekend is, is er de volgende mogelijkheid. Baron van Boetzelaer - met zijn vrouw, stichter van het Gasthuis - stamde af van Philips van Marnix heer van St Aldegonde (1540-1598). Daarbij is St Aldegondis patroonheilige van kinderen met loopmoeilijkheden en van kinderziekten in het algemeen. Beide feiten hebben waarschijnlijk gezamenlijk geleid tot de naamgeving van het ziekenhuis. De protestantse stichters hebben echter het voorvoegsel 'Sint' laten vervallen. (Cf. www.tijdbalk-amersfoort.nl).

Afbeelding omslag achterzijde
School gebouwd tijdens de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog: Evertsenstraat 39.

Grafische vormgeving
Ronald Boiten en Irene Mesu, Amersfoort

Druk
Drukkerij Van Beek, Hooglanderveen

Richtlijnen voor auteurs

Omvang
Een artikel mag maximaal 10.000 woorden bevatten, inclusief bijlagen, noten en/of bibliografie.

Titel en noten
De auteur zorgt voor een sprekende titel, eventuele ondertitel, nieuwsgierig makende inleidende alinea (gemarkeerd gedrukt) en tussenkopjes. Voor verwijzingen en titelbeschrijvingen worden de regels van het Nederlands Historisch Genootschap gevolgd.
Noten moeten als eindnoten worden aangeleverd.

Redactie
Een auteur kan het beste in een zo vroeg mogelijk stadium overleg plegen met de redactie.
De redactie kan wijzigingen in de inhoud en structuur voorstellen. Indien een auteur daarmee niet akkoord kan of wil gaan, behoudt de redactie zich het recht voor het artikel te weigeren.

Afbeeldingen
De auteur kiest zelf de illustraties en bestelt deze tijdig in digitale vorm. Eventuele kosten worden vergoed, mits vooraf overleg is gevoerd met de redactiesecretaris. De auteur maakt een lijst van genummerde bijschriften, met bronvermelding van de afbeelding. Hij/zij geeft in de tekst aan waar de afbeelding moet komen, bijvoorbeeld **(afb. 1)** in vet. Er zou gestreefd moeten worden naar 1 pagina afbeelding op 3 pagina's tekst.

Aanleveren definitieve kopij
De uiteindelijke versie wordt digitaal aangeleverd in *Word* in platte tekst (zonder opmaak), tegelijk met de illustraties (>300 dpi). De (eind)redactie bepaalt in overleg met de auteur of eventueel illustraties moeten vervallen.

Planning
Indien een artikel is geaccepteerd wordt het zo spoedig mogelijk geplaatst. Dit is echter afhankelijk van de hoeveelheid kopij en de gewenste variatie per jaarboek.

© 2007 Stichting Flehite Publicaties
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
ISSN 1567-7532

1
6 'Daar heb je de dames weer!'
Bewonersparticipatie in Liendert en Rustenburg in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw — ADDY SCHUURMAN

2
30 Gastvrijheid en caritas op de grens van Amersfoort en Leusden
De geschiedenis van het Aldegonde Gasthuis 1890–1905 — WILLEM VELTHEER

3
50 Over het bezit in Baarn van het stift te Elten — JOS G.M. HILHORST

4
66 De stad en het vuil
Een onderzoek naar beerputten en afval — ANDRÉ CLAZING

5
84 Nadere Reformatie in Amersfoort?
Geloofsleven binnen en buiten de gereformeerde kerk 1630–1650 — CARINA KAPTEYN

6
106 Dynamiek in het stadhuisgebied
— SANDRA HOVENS

7
122 Jaaroverzicht Monumentenzorg 2006
Projecten en studies — MAX CRAMER, ALBERT VAN ENGELENHOVEN, SANDRA HOVENS EN JAAP VERNHOUT

8
140 Jaaroverzicht Archeologie 2006
— MAARTEN VAN DIJK, TIMO D'HOLLOSY, RON A.HULST, FRANCIEN SNIEDER, MILO VERHAMME, MATTIJS WIJKER

152 Recensies

156 Literatuur betreffende de regio Eemland verschenen in 2006

160 Over de auteurs

ADDY SCHUURMAN

‘Daar heb je de dames weer!’

Bewonersparticipatie in Liendert en Rustenburg in de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw

'Waar bemoeien die huisvrouwen zich mee?' Deze houding proefden Roelie Norp en Riekje Hoffman bij veel gemeenteambtenaren, toen zij 1984-85 bezwaar aantekenden tegen het ontwerp-bestemmingsplan voor de industriewijk De Hoef. Op het gemeentehuis was het na de langdurige discussies rond de aanwijzing van de groeistad wel gebruikelijk om inspraak te organiseren voor de 'erkende lobbygroepen', maar wie daartoe niet behoorde, werd vreemd aangekeken. Men was het niet gewend dat omwonenden van bestaande wijken of nieuwe bewoners van de groeistadwijken vraagtekens plaatsten bij het gemeentelijk ruimtelijk ordeningsbeleid.[1]

Inleiding

Maar de maatschappelijke ontwikkelingen stonden niet stil. In de jaren '70 spoelde een democratiseringsgolf over Nederland, die ook Amersfoort niet onberoerd liet. Groepen betrokken burgers protesteerden tegen ingrepen in de historische binnensteden, zoals in Amersfoort Tabak.[2] Maar niet alleen in het oude centrum toonden gewone burgers hun betrokkenheid, ook in de buitenwijken probeerden bewoners invloed uit te oefenen op de eigen leefomgeving. In dit kader worden enkele 'burgerinitiatieven' behandeld: Liendert Leefbaar en de VerontRustenburgers. Beide groepen werkten – ieder op hun manier – aan de opbouw van hun wijk. Zij waren niet uniek: binnen de gemeentegrenzen van Amersfoort waren in Hoogland en in het Soesterkwartier verschillende groepen en verenigingen actief die zich in de jaren '70 en '80 met de gevolgen van het groeistadbesluit bezig hielden. Waarom dan de beide groepen? Allereerst vanwege hun totaal verschillende karakter: Liendert Leefbaar was vooral bezig met welzijnswerk binnen de eigen wijk, terwijl de activiteiten van de VerontRustenburgers zich concentreerden op de fysieke kwaliteiten in en rondom hun wijk. Zij zijn dus exemplarisch voor de verschillende vormen die deze initiatieven aan kunnen nemen. Wel waren beide voortrekkers in de stad. Liendert Leefbaar gold midden jaren '70 als "de ongetwijfeld meest aktieve vereniging ter behartiging van de belangen van de bevolking in een bepaalde stadswijk".[3] De VerontRustenbur-

1 Overigens stuitten ook ondernemers op een dergelijke houding. Zie o.a. *Centraal Stadsgebied Amersfoort, Eemkwartier Aanpak & Ambitie* (Amersfoort 2006), p. 25. 2 Zie bijvoorbeeld: A. Schuurman, "Wij hebben er TABAK van!" Bestuurlijke ambitie en politieke opwinding tussen 1950 en 1975, in: *Flehite. Historisch Jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2004* (Amersfoort 2004), p. 18-34. Voorbeelden van bewonersprotesten tegen saneringen elders in het land, zie: H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen* (Utrecht/Antwerpen 1986), p. 220-226. 3 Wijkvereniging „Liendert Leefbaar" heeft gevarieerd programma, in: *De stad Amersfoort* 11-10-1974.

gers waren niet alleen zeer succesvol – zij wisten hun doel te bereiken, namelijk zo min mogelijk overlast van het naast de wijk gelegen industrieterrein De Hoef – maar hadden ook een groot aandeel in de democratisering van het openbaar bestuur. Zij drongen door in de ivoren torens van het stadhuis en wisten zelfs eigen beleidsvoorstellen geaccepteerd te krijgen. Ambtenaren nemen sinds de VerontRustenburgers de Amersfoortse burgerij en hun zorgen weer een stuk serieuzer.

DEEL I LIENDERT LEEFBAAR

De wijk Liendert

"Amersfoort springt over het Valleikanaal." Zo kopte de Amersfoortse Courant op 24 oktober 1961 (en opnieuw op 3 november 1962). De gemeente had zojuist het uitbreidingsplan voor Liendert gepresenteerd: het voorzag in 3100 woningen en 13.000 bewoners. De woningnood was hoog en de gemeente stopte dan ook weinig energie in een gelikte reclamecampagne voor de nieuwe wijk. "(...) een duidelijk wegenschema, een zeer acceptabele verdeling van het groen over de wijk en een ruimteontwikkeling tussen de bouwblokken, welke het voor een ieder aanlokkelijk en mogelijk zal maken in deze wijk te wonen,"[4] met deze 'wervende' tekst lokte men nieuwe bewoners. De gemeente vergat ook niet te vermelden dat het Valleikanaal in die jaren vreselijk stonk. Stank of geen stank, de mensen kwamen toch wel. Toen enkele jaren later de eerste flats in de steigers stonden, liep het storm: "De belangstelling van woningzoekenden voor deze flats is groot. De bouwers krijgen regelmatig het verzoek van mensen, die langs het werk komen of zij binnen een kijkje mogen nemen. Ook de plaatselijke afdeling van de Nederlandse Bond van Huisvrouwen heeft de woningen al bezichtigd."[5]

De wijk groeide als kool: van 300 mensen in 1964, via bijna 4400 in 1967 naar ruim 9000 in 1970 en 10.400 in 1974. We weten helaas niet waar de nieuwe bewoners vandaan kwamen, maar zeker is dat het gewone Amersfoorters werden. Niet bepaald hoogvliegers, maar eenvoudige, hardwerkende mensen. De woningen waren vooral bedoeld voor starters op de woningmarkt: "De uitbreiding immers zal vele jonge gezinnen woonruimte kunnen bieden. Jonge gezinnen, die nu ergens een geïmproviseerde kamer-keuken-slaapkamer bezitten op een benauwde zolder."[6] Werknemers van sommige Amersfoortse bedrijven hadden een streepje voor. Bedrijven als High Voltage, Electrofact en Wolter & Dros lieten bedrijfswoningen bouwen. Want het waren de jaren '60 waarin krapte op de arbeidsmarkt de werkgevers noopten hun personeel aan zich te binden door aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden zoals een comfortabele woning.

Anno 1974 telde Liendert veel jonge gezinnen: de leeftijdscategorieën 25 tot 40 jaar (ouders) en jonger dan 15 jaar (hun kinderen) waren oververtegenwoordigd. Jongeren in de leeftijd van 15 tot 25 jaar en 55-plussers waren als het ware op de vingers van één hand te tellen.[7] Een jonge arbeiderswijk dus, met een godsdienstige samenstelling die niet echt afweek van het Amersfoortse gemiddelde. Er waren meer vrijgemaakt gereformeerden dan gemiddeld en ook het aantal ongelovigen was iets groter.[8] Kerken deed men vooral in Kruiskamp, in de hervormde Adventkerk aan de Van Randwijcklaan en de katholieke Kruiskerk aan de Liendertseweg. Tot begin jaren '70 beschouwde men Liendert als een uitbreiding van Kruiskamp, ondanks het Valleikanaal.[9]

4 Amersfoort springt over het Valleikanaal, in: *AC* 24-10-1961. 5 In komende maanden veel nieuwe woningen klaar, in *AC* 16-7-1966. 6 Boerenbedrijven gaan wijken voor de stad, in: *Dagblad voor Amersfoort* 31-1-1961. 7 Gemeente Amersfoort, *Statistisch Jaarboek 1974*, p. 22. 8 Gemeente Amersfoort, *Statistisch Jaarboek 1974*, p. 30. 9 Men sprak van de wijk Kruiskamp-Liendert. Zie o.a. Wijkvereniging „Liendert Leefbaar" heeft gevarieerd programma, in: *De stad Amersfoort* 11-10-1974.

Uitsnede van de stadsplattegrond van Amersfoort met Liendert, Rustenburg en De Hoef (in aanleg).

Uitgave: Falkplan-Suurland, 5e druk (circa 1988).

Liendert Leefbaar: Mensen voor mensen, mensen met mensen

In de parochie van het H. Kruis aan de Liendertseweg was in het voorjaar van 1969 een nieuwe priester gekomen, Paul Potting. "Een hele leuke pastor, heel integer en enthousiast." Hij kreeg de nieuwe wijk Liendert onder zijn hoede. Waar de hervormde Adventkerk zijn activiteiten vooral richtte op de eigen leden, keek de katholieke Kruiskerk in die dagen vooral ook buiten de eigen kring. Tijdens verschillende huisbezoeken leerde de geestelijk herder zijn kudde kennen: mensen die pionierden en bezig waren een nieuw bestaan op te bouwen in de wijk-in-wording. Maar hij zag ook jonge stellen die al na korte tijd uit elkaar gingen; hij trof eenzame mensen, die moeite hadden contact te leggen met hun buren.

Na een oproep in een huis-aan-huisblad werd er een ontmoetingsavond georganiseerd, waar een groepje actieve bewoners zich vormde. "Zij gingen bij buurtbewoners op bezoek, vroegen wat men vond van Liendert en wat er zou moeten gebeuren."[10] Daarmee werd de basis gelegd voor Liendert Leefbaar. Vanaf 1969 groeide geleidelijk een gedegen organisatie. Zoals gebruikelijk in die dagen, moest er een 'opbouwwerkster' komen om het werk te coördineren en nieuwe inititatieven van de grond te helpen. In nauwe samenwerking met het Bureau voor Levens- en Gezinsvragen werd in 1971 Addy Wartena aangetrokken. "Een zachtaardig persoon, maar heel inspirerend en ze wist van alles voor elkaar te krijgen", volgens Mevrouw Nebbeling, jarenlang secretaresse van Liendert Leefbaar. Anderen noemden haar "zweverig" en "warrig". Aanvankelijk ging zij op vrijwillige basis aan het werk, maar na 1974 – toen een nieuwe collega zich aan haar zijde voegde, Yvonne de Bruin[11] – werd de onbetaalde post omgezet in een tijdelijke aanstelling voor twintig uur in de week. Daarvoor kregen ze geen salaris, maar een vergoeding die werd betaald uit een subsidie van de gemeente.

Werken aan sociale cohesie

Met de beide opbouwwerksters aan het roer ontwikkelde Liendert Leefbaar een bijna verbazingwekkende hoeveelheid initiatieven. Anno 1980 ontplooiden en organiseerden zo'n dertig werkgroepjes allerlei activiteiten. Naar schatting honderd vrijwilligers zetten zich voor een leefbaar Liendert in.[12] Centrum van alle activiteiten was een kantoortje aan de Ganzenstraat, dat de woningcorporatie SCW beschikbaar stelde tot in 1976-77 het buurthuis De Groene Stee werd gebouwd.

De organisatie Liendert Leefbaar was een "soort wijkopbouworgaan, van waaruit impulsen gaan naar bewoners, en waarheen bewoners komen met hun vragen en ideeën."[13] Het was welzijnswerk gedragen door vrijwilligers en wijkbewoners, niet van bovenaf georganiseerd maar 'vanuit de basis' (in het typische jaren '70 jargon).[14] Dit alles vanuit het principe: "alle mensen zijn verschillend, maar ieder mens hoort erbij, of m.a.w. mensen voor mensen, mensen met mensen!!"[15]

De primaire taak lag in het creëren van een hechte samenleving in de nieuwe wijk. Ervoor zorgen dat mensen er de weg konden vinden en zich er thuis voelden. In eerste instantie kreeg de nieuwe bewoner het 'welkomstwerk' aan de deur: Liendert Leefbaar kreeg via de gemeente adressen van nieuwe bewoners en daar gingen de vrijwilligers langs. Zij vertelden wat er in de wijk te doen was, welke voorzieningen er waren en waar je moest zijn als je vragen had.

10 *Parochiegids H.Kruis Amersfoort 1979-80*, p. 14. **11** Lof en cadeau's voor Yvonne, in: *AC* 19-6-1978. **12** Liendert Leefbaar moet gas terugnemen, in: *AC*?-1-1979. **13** Beleidsnota komt ter discussie, in: *De Koerier* 13-9-1973. **14** Beleidsnota komt ter discussie, in: *De Koerier* 13-9-1973. **15** *Parochie-gids H. Kruis Amersfoort 1979-80*, p. 14.

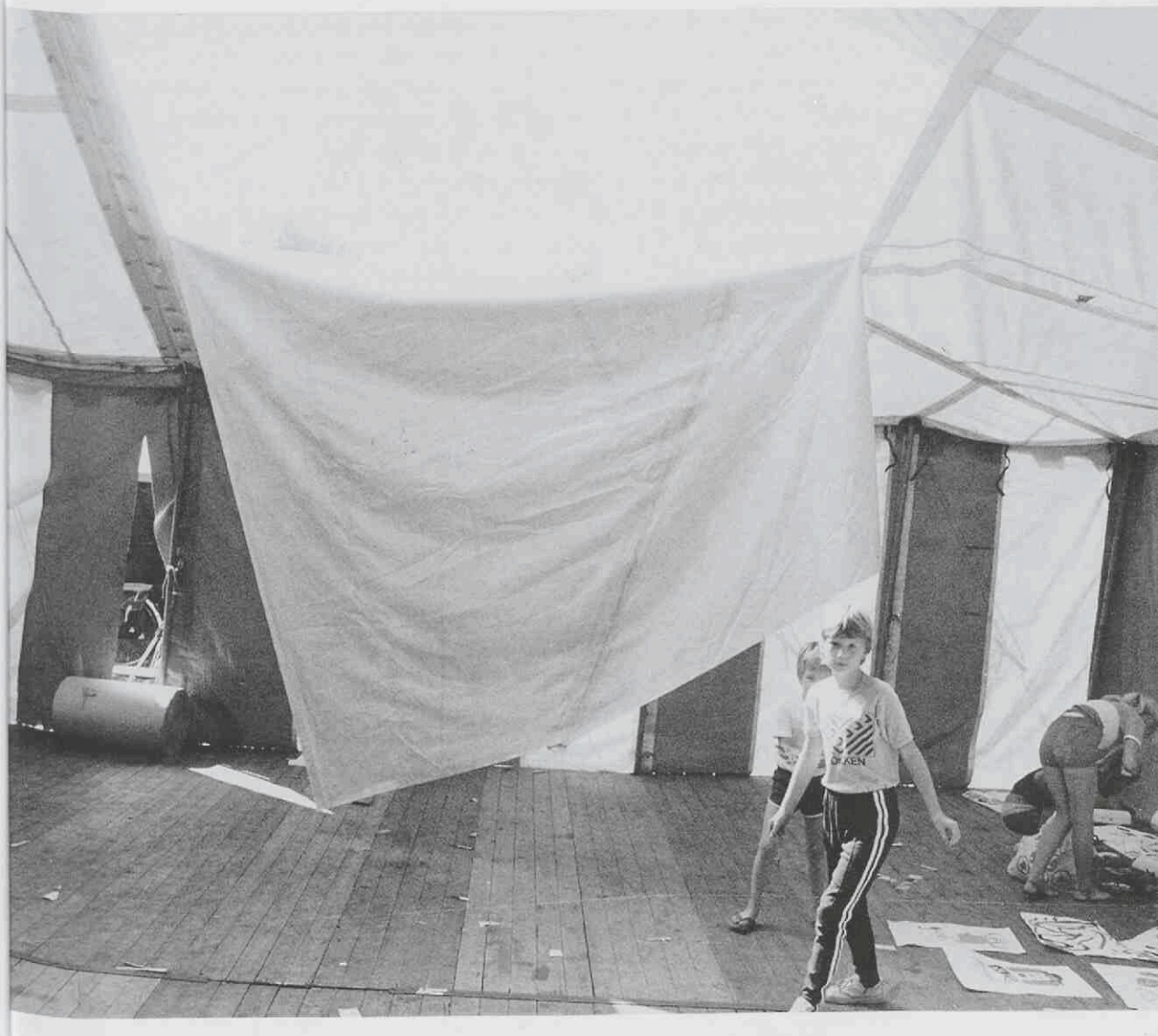

De tent van het jeugdvakantiefeest van Liendert Leefbaar door vandalen vernield, 1983 (Archief Eemland)

Verder organiseerde Liendert Leefbaar allerlei sociale activiteiten voor de wijkbewoners, in meer of mindere mate bedoeld om elkaar te leren kennen. Er waren grote feesten, onder andere in het kader van de Keistadfeesten, er waren markten en beurzen (waar bewoners stekjes, speelgoed, kleren e.d. konden ruilen of verkopen). Er was een koor, terwijl er op het kantoortje van Liendert

Leefbaar altijd 'gastvrouwen' aanwezig waren voor een kopje koffie en een gesprek.[16] En dan was er nog de Hulpdienst, die op verzoek mensen naar het ziekenhuis bracht, boodschappen deed of huishoudelijke hulp verstrekte, op de kinderen paste of verpleeghulp aanbood.[17]

Verschillende bewoners ontvingen ook buurtgenoten thuis. Onder het motto: "beter een goede buur dan een verre vriend" fungeerde bijvoorbeeld de 'Huiskamergroep'.[18] Maar Liendert Leefbaar was zeker niet alleen aangewezen op deze gastvrije buurtgenoten. Ook diverse scholen, zoals de katholieke huishoudschool De Vuurvogel op de Liendertseweg (waar nu de ROC staat) en een protestant-christelijke school op de hoek van de Zangvogelweg en Lageweg stelden lokalen beschikbaar voor bijeenkomsten; zo ook het bejaardentehuis De Liendert.

Alle activiteiten werden gecoördineerd door de 'werkkring', waarin contactpersonen van alle werkgroepen elke week bij elkaar kwamen. De werkkring zorgde voor de interne communicatie en voor de 'beleidsvoorbereiding'.[19] Daarnaast verzorgde een aparte werkgroep de propaganda: het huren van een omroepwagen, het plakken van affiches, het uitdelen van flyers, het ophangen van spandoeken. Bovendien had Liendert Leefbaar een vaste rubriek in het Amersfoorts huis-aan-huis-blad De Koerier. Zo ontstond binnen enkele jaren een bloeiende wijkvereniging.

Naar een nieuwe samenleving

Naast het werken aan de sociale cohesie, lagen er ook andere doeleinden ten grondslag aan de activiteiten. De bevlogen jaren '70 waren de hoogtijdagen van hoop en idealisme, waarin het wijk- en opbouwwerk de nieuwe samenleving aan de horizon zag gloren. Deze nieuwe samenleving was gefundeerd op betrokkenheid en solidariteit. "Maar misschien nog meer willen zij zich bezig houden met de vraag: „Hoe wonen we en hoe leven we met elkaar." Vervreemding en machteloosheid verhinderen het "samen leven", het samen zinvol bezig zijn. De stichting L.L. wil proberen dingen te veranderen, zodat er inderdaad een wijksamenleving tot stand komt."[20] Vervreemding en machteloosheid bestrijden, hoe doe je dat? In die jaren had men daar wel een antwoord op. In verschillende praatgroepjes gingen de deelnemers de diepte in. In groepen als de Praatstee, de Gesprekskring Leven en Dood en de werkgroep Psychiatrie kwamen existentiële onderwerpen aan bod en werden de deelnemers uitgenodigd zich 'psychisch bloot te geven'.[21] Daarnaast werden er activiteiten georganiseerd om achterstanden te bestrijden. Zo organiseerde Liendert Leefbaar een 'wijkwinkel' waar bewoners terecht konden voor rechtshulp en bemiddeling in geschillen met instanties. Bovendien organiseerde de stichting allerlei cursussen om achterstanden te verminderen: VOS-cursussen (Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving) voor vrouwen, taallessen voor allochtonen, alfabetiseringscursussen voor wijkbewoners met achterstanden in schrijf- en leesvaardigheid.[22] Verder was er natuurlijk aandacht voor de jeugd. In De Open Hof werd een peuterspeelzaal opgericht vanuit het idee, dat peuters beter konden opgroeien in

16 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*; Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*. Bij de 'gastvrouwen' meldden zich gemiddeld zo'n veertig mensen per week. Een ontmoetingsavond voor nieuwe wijkbewoners trok toen 60 belangstellenden. 17 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. 18 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. 19 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. 20 Beleidsnota komt ter discussie, in: *De Koerier* 13-9-1973. 21 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. Eind jaren '70 kwamen bij de Praatstee 15 tot 80 mensen per keer.

een groep met andere kinderen ('in harmonie met elkaar en met de natuur'), dan thuis achter moeders rokken. Daarnaast werd er in 1978 – als educatief groenproject voor jongeren – naast De Groene Stee een wilde plantentuin aangelegd.[23]

Ten slotte waren verschillende groepen actief om de solidariteit met de wijkbewoners en iedereen daarbuiten op te wekken. Thema's als milieu en derde wereld waren populair. Als een van de eersten in Nederland organiseerde Liendert Leefbaar een glasinzamelactie. Het glas werd eerst in de wijk verzameld en vervolgens naar de ROVU gebracht om te recyclen. Bij de vredesweek werd uitgebreid stilgestaan en ook de schrijfavonden van Amnesty International, waarbij bewoners brieven aan regeringen schreven om aandacht te vragen voor politieke gevangen, waren een uiting van het solidariteitsstreven.[24] En dan was er de speciale aandacht voor Sri Lanka. De opbouwwerksters Addy Wartena en Yvonne de Bruin waren geïnteresseerd in en geïnspireerd door oosterse filosofie en zij richten de werkgroep Sri Lanka op. Een inzamelingsactie voor weckflessen, allerlei gespreksavonden, kinderpartijtjes in junglesfeer, alles was mogelijk. Met enkele wijkbewoners brachten zij zelfs een bezoekje aan het tropische eiland.[25]

Professionalisering en het einde van Liendert Leefbaar

Ondanks of misschien wel dankzij de democratische opzet, traden er al spoedig onderhuidse spanningen op binnen de organisatie. Opbouwwerksters en wijkbewoners verschilden van opvatting over wat Liendert Leefbaar was of moest zijn.

De Groene Stee in 1979 (Archief Eemland)

De ambities van de opbouwwerksters gingen veel dan die van veel bewoners. Terwijl bewoners Liendert Leefbaar als een instrument zagen dat bijdroeg aan een prettig leefklimaat, vonden de opbouwwerksters (hierbij overigens gesteund door een gedeelte van de vrijwilligers) het hun taak op om 'vervreemding en machteloosheid' te bestrijden. Zij wilden mensen veranderen, tot een nieuwe mens komen. Maar al spoedig bleek dat het merendeel van de bewoners in Liendert zich helemaal niet 'vervreemd en machteloos' voelden en ook niet open stonden voor een kritisch zelfonderzoek naar de eigen psyche. Daar zaten zij helemaal niet op te wachten.

De verschillende opvattingen botsten en leidden tot frustraties.[26] Daarom besloten Addy en Yvonne in 1975 een eigen 'centrum van bewustwording' te beginnen: Meth Medura. Dit werd nadrukkelijk niet in Liendert gevestigd, maar aan-

22 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*; Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*. **23** Groene Groep uit Liendert wil wijkbewoners dichter bij de natuur brengen, in: *AC* 4-4-1979. **24** Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*; Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*. **25** Liendert Leefbaar: 'n stukje groen, 'n stukje hoop, in: *AC* 28-8-1976; Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. **26** Liendert Leefbaar is na tien jaren nog steeds op zoek naar zichzelf, in: *AC* 16-2-1980.

vankelijk in beider woning in de Burgerbuurt, later aan de Weverssingel en tegenwoordig is de organisatie gevestigd in Frankrijk. Meth Medura (= huis van vrede) was een woongroep waarvan de bewoners zich bezig hielden met vredeswerk, cursussen en met posttraumatische therapie. Een soort van esoterische oase waar iedereen met goede bedoelingen welkom was, niet in de laatste plaats vluchtelingen uit verre landen.[27]

Successievelijk stapten de beide opbouwwerksters uit Liendert Leefbaar. Hun werk werd overgenomen door het duo Roeleke de Witte en Marianne Jansen.[28] Minder uitgesproken dan Addy en Yvonne, deelden zij wel hun ideeën over de aard van het welzijnswerk. Daarmee liepen zij tegen dezelfde problemen en frustraties aan.

Ondanks de meningsverschillen groeide en bloeide de vereniging. Vanaf mei 1977 beschikte het met De Groene Stee over een prachtig buurthuis.[29] Naast De Groene Stee verrees enkele jaren later nog een speciaal gebouwtje voor de jongeren in de wijk. Voordien was er enkele malen een soos georganiseerd in De Open Hof (naast De Groene Stee), maar de soos gaf al vrij snel overlast en moest stoppen. Een klein groepje jongeren, de 'Jongereninitiatieven Liendert en Rustenburg', zette toen een actie op touw voor een eigen ruimte.[30] Na enig wikken en wegen van de gemeente besloot deze hiervoor toestemming te verlenen. In 1979 opende het jongerencentrum – tegenwoordig The Game geheten – zijn deuren.

Zo werd Liendert Leefbaar een goed geoliede en geoutilleerde organisatie, die dankzij de opbouwwerksters steeds professioneler draaide. De opbouwwerksters organiseerden zelfs jarenlang kadercursussen om de vrijwilligers op te leiden tot bekwame hulpkrachten, zodat Liendert Leefbaar minder afhankelijk werd van de professionele krachten. Maar met de professionalisering ontwikkelde de organisatie zich juist in tegengestelde richting: de organisatie werd steeds afhankelijker van de beroepskrachten en minder een bewonersorganisatie waar allerlei initiatieven spontaan uit opborrelden. De wijkbewoners werden passiever, leunden steeds meer op de betaalde krachten en schoven allerlei klussen op hen af. Het aantal actieve vrijwilligers liep terug en daarmee nam de werkdruk voor de opbouwwerksters toe. Die zochten de oplossing voor het verminderd enthousiasme niet in de wijk of bij zichzelf, maar wentelden het probleem af op de gemeente: zij klaagden in de lokale pers en op het stadhuis over onvoldoende gemeentelijke subsidie en formatieplaatsen.[31] Zij kozen dus voor een verdere professionalisering en daarmee was de cirkel rond.

De toenemende bemoeienis van de gemeente vergrootte de kloof tussen bewoners en de organisatie Liendert Leefbaar verder. De gemeente beheerste de geldkraan en bepaalde als beheerder van De Groene Stee de huisregels. Klachten doken op over de dure consumpties tijdens de Kerst-inn (er mocht in de Groene Stee niet gekookt worden) en daarmee liep de belangstelling voor dergelijke activiteiten navenant terug. Bovendien klaagden de vrijwilligers over de toegenomen bureaucratie: "Je stikt nu in de verslagen

27 Liendert Leefbaar: 'n stukje groen, 'n stukje hoop, in: *AC* 28-8-1976; Jorishuis biedt Meth Medura groeiruimte, in *AC* ?-4-1979; De uitputtende jaren van Meth Medura, in: *AC* 3-12-1994; Zie ook: www.methmedura.org. **28** Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*. **29** Archief Eemland, Archief Dienst gemeentewerken, inv. nr. 396.1 en 396.2. De naamgever van het pand was Yvonne de Bruin, die als naam De Groene Steeg suggereerde, genoemd naar het rustieke laantje in Rustenburg. Tijdens de opening van het buurthuis verbasterde Wethouder Van der Wey, klaarblijkelijk niet erg op de hoogte van de lokale topografie, dit tot 'Groene Stee'.. **30** Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*; Archief Eemland, Archief Dienst gemeentewerken, inv. nr. 304.1. **31** Liendert Leefbaar is na tien jaren nog steeds op zoek naar zichzelf, in: *AC* 16-2-1980; Liendert Leefbaar moet gas terugnemen, in: *AC* ? – 1-1979.

en memo's. Het overleg met de gemeente eist ontzettend veel tijd." Dat gaf vooral ongenoegen omdat het welzijnswerk (waar het toch om ging) na 1980 snel terugliep. Allerlei slecht lopende werkgroepen werden gestopt, goede werden zoveel mogelijk ondergebracht bij andere instellingen, zoals de Volksuniversiteit.[32]

Een ommekeer in de geschiedenis van Liendert Leefbaar betekende ook het afscheid van de opbouwwerksters in 1981-82. De gemeente vond het wijkwerk niet langer een taak van opbouwwerkers, maar van cultureel werkers. Dat bracht een accentverschuiving teweeg. De cultureel werkers richtten zich vooral op activiteiten binnen De Groene Stee, met onder andere cursussen en 'speeldagen' (zoals kinderkampen). Initiatieven die vanuit de wijk zelf opborrelden kregen steeds minder ondersteuning.[33]

Toch mag men niet stellen dat de professionalisering en de band met de gemeente Liendert Leefbaar als bloeiende bewonersorganisatie de das omdeed. De wijkbewoners, hun behoeften en belangstelling waren ook veranderd. In elke nieuwbouwwijk keert dat proces terug. Riekje Hoffman beleefde het ook in Rustenburg: "De eerste bewoners waren allemaal pioniers. Er was in het begin helemaal niets, een kale zandvlakte. Dat pioniersgevoel bracht je nader tot elkaar. We zaten allemaal in hetzelfde schuitje en dat gaf een gevoel van saamhorigheid. Je leende van de één een schop, van de ander een boor. Dat verdween natuurlijk na een aantal jaren." Een natuurlijk proces, dat ook in Vathorst waarneembaar is. Daar bruist het op dit moment van de initiatieven onder de paraplu van Vario Mundo, maar de verwachting is gerechtvaardigd dat ook deze initiatieven langzaam zullen teruglopen zodra iedereen in de wijk zijn plaats gevonden heeft. Bovendien zorgt het verloop in de wijk – mensen komen en gaan – dat hechte banden worden verbroken. "Er komen nieuwe mensen bij, met wie je dat pioniersgevoel niet hebt. Je krijgt wel een goede band, maar het is toch anders."

Roelie Norp "In het begin wil iedereen leuk wonen en zet zich in om het ook voor de kinderen prettig te maken. Maar op een gegeven moment worden de kinderen groter en gaan hun vertier zoeken buiten de wijk. Ze gaan naar de middelbare school en op een sportvereniging elders in de stad. Dan neemt de betrokkenheid van de ouders met de wijk af. Je komt elkaar nog wel tegen, maar niet meer als 'wijkopbouwwerkers'."

DEEL II
VERONTRUSTENBURGERS

De wijk Rustenburg

Waar in Liendert in rap tempo 'het woningtapijt werd uitgerold', had de bouw van Rustenburg meer voeten in de aarde. In 1966 was het bestemmingsplan gereed voor de inspraak. Het plan bevatte 1681 woningen, waarvan 600 in hoogbouw. Langs de A 28 zouden flats verrijzen met elf verdiepingen "waardoor deze woningen een riant uitzicht krijgen op de rijksweg met het verkeersplein Hoevelaken en het daarachtergelegen landelijk gebied."[34] In die tijd vond men het uitzicht op een snelweg nog een aanbevelenswaardige kwaliteit. Volgens het plan zou de bouw in 1969 van start gaan.

32 Liendert Leefbaar is na tien jaren nog steeds op zoek naar zichzelf, in: *AC* 16-2-1980; Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*. In 1981 werd er een eind gemaakt aan het Welkomstwerk, de Keistadfeesten en de Praatstee, terwijl andere groepen, zoals de Hulpdienst op een laag pitje werden gezet. 33 Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*. 34 Archief Eemland, Archief Dienst Gemeentewerken, inv.nr. 3434.4 Toelichting behorende bij het bestemmingsplan Rustenburg, p. 3.

Maar de plannen bleven liggen. De gemeente wilde eerst alle grond verwerven en daarvoor waren langdurige onteigeningsprocedures noodzakelijk. Toen men eenmaal alle grond verworven had, waren de opvattingen over stedenbouw aanzienlijk gewijzigd: men wilde af van de traditionele nieuwbouw.[35] De Stichting Centrale Woningzorg (SCW) was hierin begin jaren '70 één van de voortrekkers. De woningbouwvereniging wilde Rustenburg niet inrichten met recht-toe-recht-aan-straten met eindeloze huizenrijtjes of saaie flats. De woningzoekende van die tijd wilde een meer gevarieerd straatbeeld. "Daarnaast wilden wij zo graag van het huisje-boompje-beestje idee in de nieuwe wijken af."[36] Daarom schreef de SCW een prijsvraag uit. "Zes bouwondernemingen kregen een kans een origineel wijkplan te ontwikkelen, waarbij zij zelf hun architect mochten uitzoeken. Binnen de twee maanden moesten de zes een gedetailleerd plan indienen inclusief kostenbecijfering. Een beoordelingscommissie met onder meer drie woningzoekenden werd gevormd om uit te maken welk plan zou moeten worden uitgevoerd."[37] Bredero uit Utrecht won de wedstrijd en mocht in opdracht van de SCW een gedeelte van de wijk bouwen. Andere gedeelten kwamen voor rekening van de woningbouwvereniging St. Bonifacius, terwijl vijf aannemers (waaronder Vahstall, Hoogevest, Van Swol en Van Bekkum) de koopwoningen voor hun rekening namen.

Er waren nog meer nieuwigheden, zoals autoluwe woonerven en het gecombineerde Leer-, Sport- en Wijkhuis aan het Fürglerplein.[38] De uitgangspunten die aan de wijk ten grondslag lagen, werden weliswaar in later tijd spottend tot 'nieuwe truttigheid' bestempeld, maar liepen al wel vooruit op de nieuwbouwpraktijken in de jaren '80 en '90, waarbij kwaliteit, menselijke schaal en leefbaarheid basisprincipes waren.

Door de minder massale opzet was het gehele plan inmiddels teruggebracht tot nog maar 1374 woningen, met naar schatting 55 % koopwoningen.[39] In de vrije sector waren de prijzen relatief hoog. Daarnaast waren er gesubsidieerde koopwoningen, maar om daarvoor in aanmerking te komen, moest je een woning met lage huur achterlaten, en voldoen aan een inkomensnorm. Verder gold er voor die woningen een anti-speculatiebeding: het was niet toegestaan om de woning binnen vijf jaar te verkopen. De sociale huurwoningen in Rustenburg vielten ook niet bepaald in de goedkoopste categorie. Dit alles resulteerde in een wijk die vooral doorstromers en weinig starters trok. De bevolking telde minder arbeiders en meer middengroepen. Veel kostwinners waren in dienst van de (semi-)overheid – personeel in het onderwijs, de zorg, het leger – of hadden een kantoorbaan. De Rustenburgers verdienden hun brood meer met hun hersenen dan met hun handen, zoals in Liendert.

De Bewoners Werkgroep Rustenburg.

Al voordat de eerste steen gelegd was in Rustenburg, bemoeide Liendert Leefbaar zich met de wijk. De stichting bepleitte in 1973 dat "toekomstige bewoners zo vroeg mogelijk betrokken worden bij de bouw, de wijkindeling en aankleding en goed funktionerende voorzieningen bij het eerste moment van bewoning."[40] Tijdens de

35 Plan Rustenburg nog dit voorjaar in gemeenteraad, in: *AC* 22-2-1972; Maandag beslissing over Rustenburg, in: *AC* 21-9-1973. 36 Aannemers gaan opzet Rustenburg ontwikkelen, in: *AC* 17-5-1973. 37 Wordt Rustenburg straks Amersfoorts droomwijk, in: *AC* 30-8-1973. 38 Zie o.a. ENWB, *Rustenburg woonerven* (1977) en *Leer- Sport Wijkhuis in Rustenburg* (z.pl., z.j.). 39 Gemeente Amersfoort, *Statistisch jaarboek 1984*, p. 38. 40 Beleidsnota komt ter discussie, in: *De Koerier* 13-9-1973.

bouw hielpen vrijwilligers van Liendert Leefbaar met de inrichting van woonerven en kinderspeelplaatsen in Rustenburg.

De eerste bewoners richtten dan ook in 1977 de Bewoners Werkgroep Rustenburg (BWR) op, die nauw samenwerkte met Liendert Leefbaar. Men wisselde bestuursleden uit en de BWR maakte gebruik van de faciliteiten die Liendert Leefbaar bood, zoals De Groene Stee en het 'welkomstwerk' voor nieuwkomelingen in de wijk. Onder de vlag van de BWR fungeerden verschillende buurtgroepen (onder andere R'79, Boni-R en Westeinde) en werkgroepen, die geënt waren op het werk van Liendert Leefbaar.[41] Zij organiseerden wijkfeesten, disco-avonden voor de jeugd, tuinadviesavonden, kleding- en speelgoedbeurzen, enzovoorts. Ook namen zij deel aan het zogenaamde 'eerste-lijnsoverleg' met de huisarts en het maatschappelijk.

Toch was al spoedig duidelijk dat de Rustenburgers soms andere belangen hadden dan Liendert Leefbaar. Dat kwam onder andere tot uitdrukking in de discussies rond de Weg van de Vrijheid. Die discussies zouden de gemoederen in Rustenburg tot in de jaren '90 bezig houden en zij vormden de voedingsbodem voor het ontstaan van de VerontRustenburgers.

Ontsluiting van De Hoef

Wat was er aan de hand? Midden jaren '60 ontwikkelde men op het gemeentehuis plannen voor een industriewijk in het gebied dat ingeklemd lag tussen de spoorlijnen Amersfoort-Zwolle en Amersfoort-Apeldoorn en Knooppunt Hoevelaken. Vanwege de spoorlijnen en rijksweg was het gebied onaantrekkelijk als woonlocatie, maar bij uitstek geschikt als bedrijventerrein. Bovendien waren er plannen om naast het bedrijventerrein woonwijken te bouwen, bedoeld om het woon-werkverkeer naar en vanuit het bedrijventerrein te beperken.[42] De plannen werden evenwel voortdurend opgeschoven. Het ene moment had de aanleg de hoogste urgentie, andere momenten was de komst verre toekomstmuziek. Vanaf midden jaren '70 werd echter steeds duidelijker dat De Hoef er vroeger of later zou komen. Was het niet in het kader van de groeistad, dan was het wel om uitbreidingsruimte te bieden aan bedrijven die op De Isselt en in het Eemkwartier gevestigd waren. Beide industrieterreinen waren aan een grondige opknapbeurt toe en een aantal bedrijven zou moeten verhuizen.

De voordelen van De Hoef – de nabijheid van het spoor en de A 1 – boden tegelijkertijd ook nadelen: het bedrijventerrein lag tamelijk geïsoleerd en was moeilijk bereikbaar. Volgens de plannen zou De Hoef ontsloten moeten worden van twee kanten: vanuit het zuiden en vanuit het noorden. Die laatste mogelijkheid werd vanuit Hoogland kritisch in de gaten gehouden, terwijl de zuidelijke ontsluitingsweg op de nodige bedenkingen vanuit Rustenburg stuitte. Het zuidelijke tracé zou namelijk aan moeten sluiten op de Hogeweg en vandaar op de A 28.[43] Aanvankelijk dacht men aan een extra ringweg, parallel aan de bestaande ringstructuur. Deze 'gordelweg' zou langs de A28 richting Leusden leiden. Maar midden jaren '70 liet men deze optie varen, officieel omdat De Hoef (voorlopig) niet nodig was, maar er waren ook nog andere redenen.[44] De afdeling verkeer op het gemeentehuis was bijvoorbeeld bang dat de verkeerkeersstromen zich zouden

41 Liendert Leefbaar/Bewoners Werkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1978*; Stichting Liendert Leefbaar en Bewonerswerkgroep Rustenburg, *Jaarverslag 1981-83*.
42 *Basisplan Amersfoort De Hoef. Nieuwe ruimte voor bedrijven* (Amersfoort z.j.). 43 Archief Eemland, Archief Dienst Gemeentewerken, inv.nr. 3434.4 Directeur gemeentewerken aan B. en W., 15-2-1968. 44 Gaat Rustenburg er binnenkort komen?, in: *De stad Amersfoort* 9-1-1976.

verplaatsen van de bestaande ringwegen langs het Valleikanaal naar de Gordelweg, waardoor de ringwegen nutteloos zouden worden.[45] Mogelijk speelde ook een rol dat de vierbaans-Gordelweg langs Rustenburg kopers in de nieuwbouwwijk af zou schrikken. Op de plaats van de Gordelweg werd daarom een brede groenstrook aangelegd met een geluidswal die de overlast van de A28 moest wegnemen (de kosten hiervan werden overigens in de huizenprijzen van Rustenburg doorberekend).[46]

Met het schrappen van de Gordelweg moest de zuidelijke toegangsweg tot De Hoef op een andere plaats komen en de gemeente liet het oog vallen op het Waterwingebied tussen Liendert en Rustenburg. Hierlangs zou de Weg van de Vrijheid moeten komen: eerst nog een tweebaansweg, maar zodra er genoeg bedrijven op De Hoef gevestigd waren, zou het een vierbaansweg moeten worden.

De bewoners van Liendert en Rustenburg reageerden verdeeld op de plannen. In Liendert zat men niet op deze oplossing te wachten. Vooral de bewoners die langs de rand van het Waterwingebied woonden, maakten bezwaar. Liendert Leefbaar echter liet zich door de gemeente overtuigen van de noodzaak van de weg: wanneer de Weg van de Vrijheid er niet zou komen, zou alle verkeer dwars door Liendert worden geleid, via bijvoorbeeld de Liendertseweg.[47] Bovendien zou verzet tegen de weg de bouw van Rustenburg vertragen en dat wilde Liendert Leefbaar niet op zijn geweten hebben.[48] De Weg van de Vrijheid was dus een weg van het minste kwaad, temeer daar de gemeente beloofde voor de Rustenburgers te bekijken of het mogelijk was de tweebaansweg een stukje beneden maaiveldniveau aan te leggen en te omzomen met een geluidswal van 1,50 meter. De geluidsoverlast voor Rustenburg zou dan binnen de perken blijven.[49] Redenen genoeg voor Liendert Leefbaar om in ieder geval geen massaal verzet te organiseren. Men liet het aan de bewoners zelf over om protest aan te tekenen.

Bezwaren tegen de weg kwamen er vooral vanuit de Bewoners Werkgroep Rustenburg en de hieruit voortgekomen Vereniging 'Beter Wonen in Rustenburg, Liendert en omgeving'.[50] Roelie Norp: "De mensen met een koopwoning in Rustenburg hadden – dat was op dat moment ook een unicum voor Amersfoort – hun woning van de bouwtekening gekocht. Hierdoor was tijdens de bouw al bekend wie er kwamen wonen. Een aantal mensen heeft deze kopers al tijdens de bouwfase aangeschreven met het verzoek bezwaar aan te tekenen bij de eerste plannen voor deze weg." De Rustenburgers hadden natuurlijk geen enkele behoefte aan een drukke vierbaansweg langs de wijk, die de 'ruimtelijke claustrofobie' verder zou versterken. De A 28 en de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn vormden immers al een grote barrière, die de wijk voor tweederde van de buitenwereld afsloot. Er was alleen nog de vrije doorgang door

45 Archief Eemland, Archief Dienst Gemeentewerken, inv.nr. 3434.4. Memo afdeling Verkeer, 8-3-1974. **46** Gaat Rustenburg er binnenkort komen?, in: *De stad Amersfoort* 9-1-1976. **47** Met de aanleg van de Weg van de Vrijheid zou ook de Van Randwijcklaan zeer druk en wellicht op termijn ook vierbaans worden. **48** Gaat Rustenburg er binnenkort komen, in: *De stad Amersfoort* 9-1-1976. De flyer van Liendert Leefbaar met de oproep tot bespreking van het bestemmingsplan (november 1975) maakt duidelijk dat Liendert Leefbaar zich weinig strijdbaar en tamelijk vrijblijvend opstelde. **49** Gaat Rustenburg er binnenkort komen?, in: *De stad Amersfoort* 9-1-1976. Het collegevoorstel is: Burgemeester en Wethouders aan gemeenteraad 5-12-1978 (gedrukte verzameling 1978, nr. 298), in: Archief R. Hoffman. In het eerdergenoemde interne memo stelde de afdeling verkeer dat de baten van een dergelijke geluidsisolatie niet opwogen tegen de kosten. Zie: Archief Eemland, Archief Dienst Gemeentewerken, inv.nr. 3434.4. Memo afdeling Verkeer, 8-3-1974. **50** Het hiernavolgende is voornamelijk gebaseerd op interviews met R. Hoffman en R. Norp en op het archief van R. Hoffman.

het Waterwingebied. Een vierbaansweg die ook deze poort zou afsluiten maakte van de wijk Rustenburg bijna een Middeleeuwse vesting.

In de bezwaarschriften tegen de plannen richtten de bewoners en de Vereniging 'Beter Wonen' hun pijlen op drie aspecten: de geluidswal langs de A28 en langs de Weg van de Vrijheid en de verkeersprognoses die de gemeente toepaste voor de Weg van de Vrijheid. De gemeente wilde geen al te hoge geluidswallen. De kosten wogen niet op tegen de verwachte geluidsreductie, zo meende men op het gemeentehuis, onder andere omdat door de openingen in de wal bij kruisingen het effect van de geluidswering grotendeels teniet ging. Rijkwaterstaat pleitte daarentegen voor hoge geluidswallen. Langs de A28 was volgens RWS een wal van minstens 5 ? meter hoog noodzakelijk terwijl de gemeente niet verder wilde gaan dan drie meter hoog.[51] Ook voor de verkeersprognoses verschilde de gemeente van mening met andere overheden. Voor de berekening van de geluidsbelasting op de Weg van de Vrijheid was de gemeente (in 1975) uitgegaan van slechts 500 motorvoertuigen per dag. Drie jaar later schatte het Samenwerkingsorgaan Eemland dat aantal veel hoger in (14.500 tot 35.000 voertuigen per dag). Uiteraard grepen de bewoners deze meningsverschillen aan om de gemeente onder druk te zetten.

Salamitactiek

Bovendien konden de Rustenburgers profiteren van het feit dat de Weg van de Vrijheid onderdeel was van de bovenwijkse verkeersstructuur in Amersfoort-Noord en daardoor het tracé in heel wat bestemmingsplannen terugkwam: het Bestemmingsplan Rustenburg (1975), de herziening van het bestemmingsplan Rustenburg (1978), het struktuurplan Amersfoort-Noord (1982) en het bestemmingsplan De Hoef (1984). Tegen elk plan kon men bezwaar aantekenen en wanneer de gemeente de bezwaren terzijde schoof, kon men tegen dit besluit in beroep bij de provincie Utrecht en bij de Raad van State.

Die reeks bestemmingsplannen zorgden voor een andere complicerende factor, die de bewoners in hun voordeel wisten te beslissen. Omdat in de bestemmingsplannen voortdurend een stukje van de weg aan de orde kwam, werd nooit helemaal duidelijk hoe de hele verkeersstructuur in al zijn details er uit zou komen te zien. Lastig voor de bewoners, die elke keer maar moesten afwachten hoe het volgende stukje van de weg er uit zou gaan zien, maar ook lastig voor Gedeputeerde Staten, die de bestemmingsplannen moesten goedkeuren zonder het totaal te kennen.[52] Bovendien veranderden de opvattingen regelmatig, zodat het bestemmingsplan eigenlijk al tijdens de beroepsprocedure achterhaald was. Nieuwe verkeersprognoses en milieuvoorschriften haalden de plannen voortdurend in. Elke goedkeuring van Gedeputeerde Staten ging dan ook gepaard met heel wat mitsen en maren. Gedeputeerde Staten van de Provincie Utrecht onthielden hun goedkeuring aan de verkeersstructuur in het bestemmingsplan Rustenburg (1975), niet alleen omdat hier nog sprake was van de Gordelweg (die toen de plannen ter beoordeling aan GS werden gestuurd, in feite al geschrapt was), maar ook omdat de geluidswering nog niet geregeld was. Ook in de herziening van het bestemmingsplan Rustenburg (1978) ging de gemeente uit van

51 Hoogtes bij vier rijstroken. Zie: Brief van Rijkswaterstaat aan Burgemeester en Wethouders van Amersfoort, 10-4-1979, in: Archief R. Hoffman . 52 De provincie klaagde dan ook bij de gemeente, dat er een integrale visie moest komen van de weg en niet voortdurend kleine stukjes wilde beoordelen. Zie: Provinciale Planologische Commissie aan Gedeputeerde Staten, 15-4-1985, in: Archief R. Hoffman. In het struktuurplan voor Amersfoort-Noord (1982) is de hele weg terug te vinden, maar uiteraard niet zo gedetailleerd als in het bestemmingsplan.

inmiddels verouderde vooronderstellingen. Zo werd de Weg van de Vrijheid opgenomen als een tweebaansweg, terwijl een vierbaansweg (met alle consequenties voor de geluidswering) meer in de rede lag. In 1982 keurde de Raad van State de weg in principe goed, onder voorbehoud dat de geluidswering aanzienlijk verbeterd zou worden en de weg als een geheel ter inzage gelegd werd.

Zo hadden de gemeentelijke bestemmingsplannen meer het karakter van een momentopname dan van een uitgewerkte visie voor de toekomst; dat was voor Gedeputeerde Staten aanleiding delen ervan – in het bijzonder de Weg van de Vrijheid – steeds af te keuren. Zo bleef er altijd een juridische opening voor bezwaren van omwonenden, terwijl voor de gemeente de discussie over de Weg van de Vrijheid een gepasseerd station was. Want de stukken Weg van de Vrijheid die werden goedgekeurd werden voortvarend aangelegd: zo kwam er een tweebaansweg tussen de Hogeweg en het Koeriersterspad. Vanaf het Koeriersterspad zou een tunnelbak onder de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn de verbinding vormen met De Hoef, maar dit stukje werd voortdurend afgekeurd. De gemeente hield echter vol en de aanleg van de tunnelbak leek slechts een kwestie van tijd....

De VerontRustenburgers

Zo sleepten de jaren zich voort. Alle aandacht ging ondertussen uit naar de discussies rond Amersfoort-groeistad. De kwestie lokte felle protesten uit van de Vereniging tot Behoud van 't Hogeland, maar ook van verschillende linkse groeperingen die enerzijds de woningnood aanklaagden, maar tegelijkertijd terugschrokken voor de uiterste consequentie daarvan: een bouwopgave van duizenden woningen ten noorden van Amersfoort. Het ging er soms heftig aan toe: in 1979 verwijderde de politie met grof geweld actievoerders uit de raadszaal, waarbij ook raadsleden en een wethoudersvrouw in de verdrukking kwamen.[53]

Het groeistadbesluit (1981) had echter grote consequenties voor De Hoef. De bouw van vijftienduizend woningen impliceerde een forse werkgelegenheidsimpuls. Zo niet, dan zou de groeistad nieuwe stromen woon-werkverkeer of een torenhoge werkloosheid genereren. Zestien duizend arbeidsplaatsen waren nodig en men hoopte een groot deel daarvan zo snel mogelijk op De Hoef te realiseren.

Binnen enkele jaren werden de plannen voor De Hoef uitgewerkt. Het industrieterrein moest van drie kanten worden ontsloten: via de Noordelijke Rondweg, via de Weg van de Vrijheid en via het Hoevelakentracé (een afrit van de A 1 op het grondgebied van Hoevelaken).

Van 15 december 1983 tot 16 januari 1984 lag het ontwerp-bestemmingsplan De Hoef ter inzage. Roelie Norp: "ik las een stuk in de krant, dat het bestemmingsplan voor De Hoef klaar was. Er zouden allerlei vervuilende en overlastbezorgende bedrijven komen.[54] Het ergste was wel een vuilverbranding.[55] Stel je voor, net naast onze nieuwe

53 Demonstranten met wapenstok uit gemeentehuis verwijderd, in: *AC* 26-9-1979. 54 Het ging om het artikel: Hooglanderveen is weer de dupe, in: *AC* 9-1-1984, van de hand van Theo van der Worp, voorzitter van de Dorpsraad van Hooglanderveen. Gezien de datum kan men de oprichting van de groep dus niet rond kerst 1983 dateren (zoals in het overigens fraaie overzichtsartikel over de VerontRustenburgs: Vriendelijk zijn zonder jezelf tekort te doen, in: *AC* 10-10-1985), maar pas begin 1984.

55 In 1979 werd bekend dat het Amersfoortse vuil na 1988 niet meer naar Wijster mocht worden afgevoerd. De Hoef leek sindsdien een uitgelezen plaats voor een vuilverbrandingsinstallatie voor het Amersfoorts stadsvuil. Zie: Installatie voor vuilverbranding in Amersfoort-Noord? in: *AC* 11-4-1979; Vuilverbrandingsinstallatie niet alleen voor Eemland, in: *AC* 26-10-1979; Dorpsraad 'absoluut tegen' vuilverbrandingsinstallatie, in: *AC* 20-11-1979.

wijk, maar ook vlakbij Schothorst en Zielhorst, waar toen ook al vergevorderde plannen voor waren. Er was op dat moment nog vijf dagen om bezwaar te maken.Ik wist helemaal niet hoe dat moest, dacht dat er advocaten en dergelijke aan te pas kwamen. Na wat heen en weer bellen bleek dat niet het geval. Ik maakte op een A-4tje een protestbrief en verspreidde die in de wijk. Dat bracht het balletje aan het rollen. Het leverde op de valreep nog zo'n 700 [om precies te zijn: 778, AS] bezwaarschriften tegen het bestemmingsplan op."

Toen het antwoord van de gemeente op de bezwaarschriften in de bus viel, was ondertussen een groepje mensen uit de wijk gemobiliseerd, de VerontRustenburgers. Het groepje bestond aanvankelijk uit Jan van den Berg, Dick Florijn, Rudi Gnirrep, Roelie Norp, Riekje Hoffman en Ton de Kruif. Laatstgenoemde was voordien al actief geweest in de Vereniging 'Beter wonen in Liendert en Rustenburg e.o'. Na enkele jaren plaatste het mannelijk deel van de VerontRustenburgers zich wat meer op de achtergrond; zij konden werk en actie niet langer combineren. Sindsdien trokken Roelie Norp en Riekje Hoffman de kar, aangevuld met Donna Barbillion. Donna woonde als enige van de actievoerders aan de rand van de wijk, dicht bij De Hoef, en was daarom in de verschillende procedures de meest direct belanghebbende. Dit was relevant, omdat de groep geen rechtspersoon was, maar 'slechts' een werkgroep van verontruste burgers. In elke procedure moesten zij aantonen dat zij in hun directe belang geschaad werden.

Wat waren die directe belangen? De VerontRustenburgers richtten zich in hun bezwaarschriften op de overlast die zou ontstaan door de bedrijven op De Hoef en van het verkeer: met name de geluidsoverlast, luchtvervuiling en stank. Maar in eerste instantie hield de Weg van de Vrijheid de gemoederen bezig. De VerontRustenburgers schaarden zich aan de zijde van de Vereniging 'Beter Wonen in Rustenburg, Liendert en omgeving' in hun inspanningen het laatste stukje weg dat nog ontbrak (de tunnelbak onder het spoor) en de verbreding van de weg tot een vierbaansweg te voorkomen. Want inmiddels was duidelijk dat de verwachte 20.000 motorvoertuigen per dag een lawaai produceerden van 68 decibel, veel meer dan volgens de Wet Geluidshinder (1982) was toegestaan.

Een doodlopende weg

De VerontRustenburgers stuitten aanvankelijk op een muur van wantrouwen en onbegrip bij de ambtenarij en de politiek. Weinig mensen op het gemeentehuis waren bereid om water bij de wijn te doen. Alleen wethouder Asselbergs van ruimtelijke ordening kon wel begrip voor de VerontRustenburgers opbrengen, vanuit zijn eigen verleden als actievoerder.[56] In het ambtelijk apparaat heerste echter een minder vriendelijke sfeer. Vooral de civiel-technische ambtenaren moesten weinig hebben van de inbreng van 'leken'. Riekje: "Ik heb ambtenaren meegemaakt die hardop zeiden: 'Met burgers hebben we niets te maken. Wat moeten we met die huisvrouwen, waar bemoeien ze zich mee? Wij hebben het altijd zò gedaan, waarom moet het nu anders? Op grond van wat?' Andere ambtenaren, die wel begrip voor ons standpunt hadden, durfden daar niet voor uit te komen. We liepen ooit eens door de gang in het gemeentehuis, toen een ambtenaar ons in het voorbijgaan snel iets toevoegde, in de trend van 'doorgaan zo'. Zo'n steunbetuiging durfde hij niet in het bijzijn van collega's of zijn chef te uiten. En dan was er ook een groep die dacht: met die lui kun je niet gewoon praten, die zijn overal tegen, die willen helemaal niets.

56 Een verwijt vooral van Burgemeester Schreuder. Zie: H. Bouwmeester, *Stad in de steigers. Twintig jaar samenwerken aan het hart van Amersfoort* (Amersfoort 2005).

De doodlopende Weg van de Vrijheid (let op het verkeersbord!) bij de kruising met de Lageweg. In de verte zie je het drukke verkeer van de Hogeweg.

Achteraf gezien wel een beetje begrijpelijk. We konden heel fel zijn, hoewel we altijd probeerden 'on speaking terms' te blijven. Dat betekent ook, dat je moet kunnen inleveren. Je streeft naar 100 %, maar met 80 % ben je ook blij. Zelfs met 60 % heb je nog altijd meer bereikt dan niets."

De gemeente had aanvankelijk een informatievoordeel en probeerde dat zoveel mogelijk te benutten. Maar de actievoerders zorgden dat zij die kennisachterstand snel inhaalden. Ze verdiepten zich in de materie van de ruimtelijke ordening en de milieuwetgeving en wanneer het echt te ingewikkeld werd zochten zij hulp bij het Planologisch Adviesbureau van de TH Eindhoven en de Wetenschapswinkel van de Universiteit Utrecht. Ook schakelden zij in de loop der jaren verschillende onderzoeksinstellingen in om de precieze overlast te meten: van het lawaai van de bedrijven op De Hoef, veroorzaakt door afzuiginstallaties of productieprocessen, van de draaiende motoren van vrachtwagens bij distributiebedrijven of van de weerkaatsing van het geluid van de treinen door de gevelwanden op De Hoef.[57] Verder bepleitten zij hun zaak in gesprekken met Rijkswaterstaat en benaderden gemeenteraads- en provinciale statenleden.

Maar aanvankelijk kregen ze nul op het rekest. Op 29 mei 1984 nam de gemeenteraad het bestemmingsplan De Hoef aan zonder essentiële wijzigingen op de 'pijnpunten'. Er zat niets anders op dan bij de provincie bezwaar aan te tekenen tegen het bestemmingsplan. Precies 1248 bezwaarschriften vielen op de mat bij het provinciehuis.

Bij gemeente Amersfoort begon ondertussen iets te bewegen. Na een chaotisch verlopen hoorzitting op 29 november 1984 kwamen er gesprekken op gang tussen gemeente en bewoners. Dit resulteerde op 29 maart 1985 in een onverwachte wending. Roelie: "We kregen een telefoontje van de gemeente, of we binnen twee uur naar het gemeentehuis wilden komen. Daar zaten de wethouders Asselbergs en De Bruijn ons op te wachten. Ze vertelden ons dat het college had besloten dat de Weg van de Vrijheid niet zou worden aangelegd. Ik weet nog dat we toen lang gesteggeld hebben over de vraag, of en hoe we dat zwart op wit konden krijgen. Want het vertrouwen was nog lang niet zodanig dat we de heren op hun blauwe ogen geloofden. Uiteindelijk kregen we onze zin en werd een copie van het collegebesluit gemaakt. Op de copie werden ook nog een aantal afspraken vastgelegd, waarna de wethouders dit alles met hun parafen ondertekenden."[58]

Waarom deze ommezwaai bij de gemeente? Een belangrijke reden was ongetwijfeld het gevoel van urgentie dat zich meester had gemaakt van het stadhuis.[59] Een oplossing voor de ontsluiting van De Hoef was dringend gewenst. Dit niet alleen omdat de woningbouw inmiddels gestart was (en er dus werkgelegenheid gecreëerd moest worden), maar ook omdat Leusden in die tijd ook

57 Zie bijvoorbeeld: P. Lettinga, M. Beuving en J. Aardoom, *Railverkeerslawaai in de wijk Rustenburg te Amersfoort* (Wetenschapswinkel natuurkunde utrecht, 1989), in: Archief R. Hoffman. **58** Copieën van het collegebesluit met parafen van beide wethouders bevinden zich in de archieven van zowel R. Hoffman als R. Norp. **59** Rustenburg wint strijd tegen weg, in: *AC* 1-4-1985.

een bedrijventerrein ontwikkelde, waardoor De Hoef achter het net dreigde te vissen. Bedrijven die het gedoe rond het Amersfoortse terrein zat waren, konden in Leusden terecht. Bovendien was langzamerhand de vrees gerechtvaardigd dat Gedeputeerde Staten niet akkoord zouden gaan met de verdubbeling van de Weg van de Vrijheid tot vier banen, zodat er dan opnieuw vertraging op zou treden.[60]

Ten slotte kan men zich afvragen of Amersfoort wel zo overtuigd was van de noodzaak van de weg als het stadhuis in het openbaar plachtte te verkondigen. Gemeente Amersfoort verrichtte diverse malen onderzoek naar alternatieven. Al in 1980 verscheen een vergelijkende studie waarin de Weg van de Vrijheid als beste uit de bus kwam, maar men toch een alternatief via Hoevelaken in reserve hield. Wanneer dit Hoevelakentracé er zou komen, zou de Weg van de Vrijheid tweebaans kunnen blijven.[61] Het probleem was echter dat gemeente Hoevelaken dat tracé helemaal niet wilde. Zo werd het tracé niet opgenomen in het ontwerp-structuurplan van de gemeente Hoevelaken (1982) en ook nadien stelde de gemeente Hoevelaken zich weigerachtig op.[62] Vandaar dat de gemeente in 1984 verder zocht naar alternatieven voor de Weg van de Vrijheid.[63]

De ommezwaai kwam desondanks onverwacht. 'Verontrust' gingen de Rustenburgers het gemeentehuis in, 'onthutst' kwamen ze eruit, zoals de Amersfoortse Courant het formuleerde.[64] Het nieuws werd direct wereldkundig gemaakt, uit angst dat de gemeente op zijn gegeven woord terugkwam. Er lag op dat moment alleen een toezegging en nog geen raadsbesluit, terwijl het bestemmingsplan De Hoef – met de Weg van de Vrijheid daar nog in – ter beoordeling lag op het provinciehuis. De VerontRustenburgers bleven ook na de bijeenkomst op hun hoede.[65] Het verlossende woord kwam na twee-en-een-halve maand wachten: 18 juni 1985 deed de provincie uitspraak. De tunnelbak werd opnieuw afgekeurd; de Weg van de Vrijheid als ontsluitingsweg voor De Hoef was definitief van de baan.

Maar wat nu? De Hoef moest op de een of andere manier toch ontsloten worden. Roelie: "Die uitspraak van de provincie was zo definitief, dat wij direct in de gaten hadden, dat ook de gemeente hierdoor verrast moest zijn. Ik heb direct een paar kruidkoeken gebakken en deze hebben we naar de afdeling verkeer gebracht met de mededeling: 'wij zijn heel erg blij met deze uitspraak, maar we beseffen dat voor jullie het werk opnieuw moet beginnen en dat willen we op deze manier verzachten. We begrijpen heel goed jullie frustratie.' Op het gemeentehuis pakten ze dat gebaar heel goed op." Want de VerontRustenburgers hadden alternatieven voor de Weg van de Vrijheid klaar liggen en deze werden nu met de gemeente doorgesproken.[66] De alternatieven grepen terug op de oude Gordelweg langs de A 28 en wel in drie varianten: (I) een vierbaansweg aan de kant van Rustenburg (het Rustenburgtracé), (II) een vierbaansweg aan de kant van de Wieken (het Wiekentracé), of (III) een tweebaansweg aan beide kanten van de A28.[67]

60 "Onthutstenburgers" winnen slag om Weg van de Vrijheid, in: *AC* 1-4-1985. **61** Gemeente Amersfoort, *Struktuurplan stadsuitbreiding. Beoordeling van enige varianten voor de hoofdwegenstruktuur* (Assen/Delft, dec. 1980). **62** Hoevelakentracé moet er komen, in: *AC* 5-5-1982. **63** *Ontsluiting Bedrijfsterrein De Hoef. Interimrapport van de werkgroep ontsluiting bedrijfsterrein De Hoef* (maart 1984). **64** "Onthutstenburgers" winnen slag om Weg van de Vrijheid, in: *AC* 1-4-1985. **65** Zie bijvoorbeeld: Brief van de VerontRustenburgers aan Burgemeester en Wethouders, 10-4-1985 in: archief R. Hoffman. Zo maakten zij bijvoorbeeld nog bezwaar tegen de tunnel onder de spoorlijn Amersfoort-Zwolle (bij station Schothorst).. **66** Waar een wil is, is geen weg. Informatiebulletin VerontRustenburgers januari/februari 1985. **67** Taboe Weg van de Vrijheid is nu eindelijk doorbroken, in: *AC* 29-1-1985.

Het Wiekentracé werd verworpen vanwege de hoge kosten voor de benodigde viaducten over het spoor en de A 28. De keuze viel op optie i: een vierbaansweg die achterlangs de wijk voerde, de huidige Outputweg. Met name bewoners die dicht langs de weg woonden, waren niet gelukkig met deze variant; "een min of meer gedwongen keuze" was hun gevoelen.[68] Maar de keuze bood verschillende voordelen. Het Rustenburgtracé weerde het verkeer uit de woonwijken en leverde minder geluid en stank op dankzij een ononderbroken geluidswal (zoals al vermeld zou de wal langs de Weg van de Vrijheid vanwege de verschillende kruisingen onderbroken worden, zodat de geluidswering minder effect had).[69] Bovendien maakte de weg het mogelijk het regionale verkeer en het verkeer over de rijkswegen goed van elkaar te scheiden. Verder zou het Rustenburgtracé onderdeel kunnen worden van een nieuwe verbindingsweg tussen het bedrijventerrein bij Leusden, het terrein De Hoef en het terrein Calveen (die verbindingsweg is er overigens nooit gekomen).

Ten slotte vergrootte deze optie het draagvlak voor geluidsisolerende maatregelen. Door de aanleg van het Rustenburgtracé moest de toenmalige geluidswal als afscherming voor de A28 wijken. Tussen de Outputweg en de wijk Rustenburg werd een geluidswal van twee tot vier meter hoog aangelegd en tussen de Outputweg en de A 28 een geluidscherm van drie meter hoog. Dit scherm diende niet alleen om het geluid tegen te houden, maar ook om de overlast (het licht bij nacht) van het tegemoetkomend verkeer op de Outputweg te beperken. Tenslotte is er op de A 28 geluiddempend (open) asfalt aangelegd.[70] Dit alles had nog heel wat voeten in de aarde. Lange tijd hield Rijkswaterstaat de nieuwe, vervangende geluidsschermen langs de rijksweg bij Rustenburg tegen. Uiteindelijk heeft de gemeente Amersfoort het vervangende scherm langs de A28 voorgeschoten. Pas midden jaren '90 werd de Outputweg officieel geopend.

Overlast van De Hoef

De VerontRustenburgers verzetten zich niet alleen tegen de Weg van de Vrijheid, maar toonden zich ook bezorgd over de bedrijven die zich op het naast de wijk gelegen bedrijventerrein De Hoef vestigden. Toen in 1984 het bestemmingsplan voor De Hoef verscheen, was verreweg het grootste deel gereserveerd voor industrie (60 ha). Voor kantoren (7?-9 ha), scholen (4 ha) en sportaccomodaties (6 ha) werd veel minder ruimte gereserveerd.[71] Desondanks moest het een bedrijventerrein met uitstraling worden, met bedrijven die bovendien "geen hinder of overlast zullen bezorgen in de aangrenzende woongebieden."[72]

De presentatie van het plan geschiedde onder een ongunstig economisch gesternte. Er heerste nog volop economische crisis en bedrijven stonden niet te trappelen om nieuwe investeringen te plegen. Toch was de gemeente hoopvol. Burgemeester Schreuder verkondigde dat 'er geen bedrijf uit Amersfoort meer mag vertrekken, nu er volop nieuwe ruimte voor bedrijven is.' Zo maakte hij een prestigekwestie van het succes van De Hoef. Er werd extra druk op het gemeentelijk apparaat gelegd om bedrijven met belangstelling

68 Verslag van een bewonersvergadering 13-5-1986, in: archief R. Hoffman. 69 Brief van Burgemeester en Wethouders aan R. Norp, 9-9-1986, in: archief R. Hoffman. 70 Geluidscherm langs rijksweg bij Hoevelaken, in: AC 7-11-1989; Gemeente Amersfoort, *Het Rustenburgtracé* (1991); Verslag van de informatie- en inspraakavond over het Rustenburgtracé, gehouden op 30 mei 1991 in de Open Hof te Amersfoort, in: archief R. Hoffman. 71 *Basisplan Amersfoort De Hoef. Nieuwe ruimte voor bedrijven* (Amersfoort z.j.). 72 Gemeente Amersfoort, *Struktuurplan stadsuitbreiding. Beoordeling van enige varianten voor de hoofdwegenstruktuur* (Assen/Delft, dec. 1980), p. 8.10.

voor een kavel niets in de weg te leggen. 'Niet zeuren, wij moeten bouwen', zo kregen ambtenaren te horen.

Maar kon men de omwonenden ook zo ver krijgen dat zij hun bezwaren tegen De Hoef inslikten? Want soms verschilden de VerontRustenburgers en de gemeente van mening over de mate waarin bedrijven overlast bezorgden. Liebherr, was dat nu een zwaar of matig overlastgevend bedrijf? Was Mitshubishu, dat in een bunker vliegtuigmotoren wilde testen, nu een zware lawaaimaker of juist een stil bedrijf? De gemeente bood de ruimte tot dergelijke meningsverschillen door een nieuw vestigingsbeleid. Normaal gesproken kon een bedrijf zich ergens vestigen mits het voldeed aan de Hinderwet. In De Hoef werd echter gekozen voor een benadering, waarbij de mate van overlast richtinggevend was voor de locatiekeuze. Bedrijven die overlast zouden veroorzaken, mochten niet te dicht bij woningen komen. Dat werd bepaalde aan de hand van een categorieindeling. Categorie één tot en met drie waren lichtere bedrijven die nauwelijks tot geen overlast gaven; deze bedrijven mochten zich in of aan de rand van een woonwijk vestigen. De categorieën vier tot en met zes moesten daarentegen op een zekere afstand van een woonwijk worden gevestigd. Op De Hoef was categorie zes (waar bijvoorbeeld chemische industrie of een kerncentrale onder viel) uitgesloten, maar categorie vijf-bedrijven waren wel toegestaan, mits op een afstand van minstens 250 meter van Rustenburg of Schothorst.

Maar welk bedrijf viel onder welke categorie? Dat was een moeilijk probleem. Er was wel een lijst gemaakt waarin typen-bedrijven gekoppeld waren aan een categorie, maar dat gaf geen zekerheid over de daadwerkelijke overlast. Men kon immers door eenvoudige ingrepen, bijvoorbeeld door de oriëntatie van de geluidsbron te veranderen of door gebouwen tussen de woonwijk en de geluidsbron te plaatsen, de geluidsoverlast van een lawaaibedrijf reduceren. Een categorie vijfbedrijf kon dus stiller zijn dan een 'drie'. En bovendien: hoe meet je het lawaai van een bedrijf dat nog niet bestaat?

Aan de categorisering waren verder procedurele consequenties verbonden. Voor een bedrijf uit een lage categorie waren geen milieumetingen vereist, bij een hogere categorie was dat wel nodig en duurde de vergunningverlening dus langer. De gemeente, die De Hoef zo snel mogelijk vol wilde hebben, had er dus belang bij om de bedrijven zo laag mogelijk in te schalen, terwijl de bewoners van de omringende woonwijken gebaat waren bij een zo streng mogelijke categorisering.

De kiem voor allerlei meningsverschillen was hiermee gelegd en de sfeer van wederzijds wantrouwen als gevolg van de discussies rond de Weg van de Vrijheid deed de rest. Het kwam in enkele gevallen tot een confrontatie. Een eerste geval was Liebherr, dat zich aandiende vlak nadat het college had toegezegd af te willen zien van de aanleg van de Weg van de Vrijheid. Plotseling zagen Roelie en Riekje allerlei activiteiten in De Hoef. Er werd zand afgegraven en het leek op het begin van een wegprofiel. De aansluiting op de Weg van de Vrijheid? Een telefoontje naar het stadhuis leverde als reactie op, dat er niets onrechtmatigs gebeurde: "Een boer mag toch ook op zijn eigen land ploegen?" Het bleek inderdaad om de aanleg van een weg te gaan, een interne weg wel te verstaan, maar zonder de vereiste vergunningen en zonder enige openbare publiciteit. Liebherr had gevraagd om een ontsluitingsweg naar de kavel waarop het bedrijf zijn oog had laten vallen.[73]

Ongeveer gelijktijdig zagen de beide dames bij de kavel van Van Gend & Loos mensen bezig met het slaan van palen in de grond. Wat had dat te betekenen? Volgens de gemeente was dat niets

73 Liebherr en Piet Klerkx kandidaten voor De Hoef, in: *AC* 20-5-1985.

anders dan 'het vertikaal opslaan van palen in plaats van de standaard horizontale manier.' Roelie: "Als je zulke reacties krijgt, dan blijf je op je qui-vive. Want tenslotte was een alternatief voor de Weg van de Vrijheid nog niet veilig gesteld en onder druk van omstandigheden kan er ineens veel veranderen."

De kwestie rond Van Gend & Loos werd uiteindelijk tot voor de Raad van State uitgevochten.[74] Wat was het geval? Van Gend & Loos was vanouds gevestigd bij station Amersfoort, maar omdat het bedrijf steeds minder gebruik maakte van het spoor en het autovervoer steeds belangrijker werd, zocht het een nieuwe locatie vlak bij de snelweg. In februari 1986 kreeg het een plaatsje aangeboden op De Hoef, maar de kavel was niet erg gelukkig gekozen: direct langs de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn, op een steenworp afstand van Rustenburg. Volgens de gemeente was dat geen probleem ('het ging om een categorie drie-bedrijf en bovendien maakte de nieuwe Hinderwet de vestiging mogelijk'), maar de VerontRustenburgers dachten daar anders over.

Volgens hen was Van Gend & Loos geen categorie drie, omdat het een volcontinu-bedrijf was met laad- en losstations aan de kant van de woningen. Er waren absoluut extra maatregelen nodig om de overlast te beperken. Akoustisch onderzoek – pas verricht nadat er al lang toestemming was verleend voor de vestiging – wees uit dat er een geluidsscherm moest komen van minstens 5 ? meter hoog. Gedeputeerde Staten van de provincie Utrecht gingen hiermee akkoord, mits er een 'integrale oplossing' zou komen voor voor zowel het geluid van het bedrijf als het spoorweglawaai. Een scherm alleen bleek niet voldoende, de overlast moest 'aan de bron' worden aangepakt, bijvoorbeeld door geluidsisolatie. Maar een week nadat Gedeputeerde Staten dit voorbehoud hadden gemaakt, deelde Amersfoort mee dat een integrale oplossing onmogelijk en een geluidsscherm voldoende was. Herhaalde waarschuwingen van de kant van de VerontRustenburgers dat de aanpak niet conform het bestemmingsplan was, werden genegeerd. Roelie Norp: "Er kwamen steeds andere berekeningsmodellen, maar van verhoging van de geluidswal of anderszins was geen sprake. Bij elke nieuwe berekening vroegen wij of er ook een extra schep zand bovenop de wal was gekomen. Het antwoord van de gemeente bleef onverminderd 'nee'. Hiermee konden wij niet accoord gaan. Wij hebben toen heel nadrukkelijk bij de gemeente aangegeven ons dan genoodzaakt te zien naar de Raad van State te stappen." Daar behaalden de VerontRustenburgers eind oktober 1986 een overwinning. De Raad van State stelde hen in het gelijk: de gemeente moest zich aan het eigen bestemmingsplan houden, waarin duidelijk stond dat er op die plaats geen bedrijf uit de categorie vier of vijf (en dat was Van Gend & Loos volgens de Raad van State) mocht komen. Ook was er in het bestemmingsplan niet voorzien in een geluidsscherm, zodat die oplossing helemaal niet was toegestaan. Kortom, de bouw werd stilgelegd. Op dat moment wilde de gemeente nog niet van wijken weten, maar voor Van Gend & Loos was de maat vol.[75] Het bedrijf wilde een andere plek en bovendien een forse schadevergoeding van de gemeente. Pas na jaren gedoe – gemeente en Van Gend & Loos vochten hun conflict zelfs uit voor de rechtbank – kreeg het bedrijf een nieuwe kavel op De Hoef, op ruime afstand van Rustenburg en Schothorst.

Uit het geschil rond Van Gend & Loos zou de

74 Gebaseerd op het archief van R. Hoffman, waarin zich o.a. de verschillende bezwaarschriften, de uitspraak van de Raad van State, diverse getuigenverhoren voor het kantongerecht en diverse krantenartikelen bevinden.

75 Zie o.a. informatiebulletin VerontRusten-burgers dec. 1987.

Een charme-offensief van de VerontRustenburgers. Roelie Norp (midden) biedt wethouder Emile de Bruijn (links) een roos aan. Rechts Riekje Hoffman.

lezer kunnen afleiden dat de vestiging van bedrijven op De Hoef een voortdurende strijd opleverde tussen de gemeente en de omwonenden. Dat is niet terecht. In veel andere gevallen kwamen de burgers en de gemeente tot overeenstemming. Een stevig gesprek of een brief op poten waren voldoende om eventuele bezwaren kenbaar te maken. Alleen wanneer een van de partijen zijn absolute wil doorzette, kwam het tot een conflict. In de meeste gevallen werd de soep niet zo heet gegeten als hij werd opgediend. Na het aanvankelijke wantrouwen, waren de verhoudingen tussen de VerontRustenburgers en het stadhuis vriendelijker geworden.

En de vuilverbranding, waarmee voor Roelie Norp alles was begonnen? Die kwam er niet. De gemeente liet na de vele bezwaarschriften direct klip en klaar weten, dat er op De Hoef geen plaats was voor een vuilverbranding. Die viel immers onder categorie zes en was daarmee uitgesloten. Bovendien had buitenlands onderzoek uitgewezen dat vuilverbranding het gevaar op dioxineuitstoot meebracht en dat risico wilde de gemeente absoluut vermijden.[76]

76 Raadsvoorstel 1984/110 afd 11, 16-5-1984. Zie ook: Zwaarste categorie bedrijven definitief uitgesloten voor Hoef, in: *AC* 11-4-1984.

Conclusies

Liendert Leefbaar en de VerontRustenburgers gaven ieder op eigen wijze vorm aan de democratiseringsgedachten van de jaren '70 en '80. Liendert Leefbaar was wijkopbouwwerk met een grote inbreng van de bewoners zelf, vooral dankzij de pioniersgeest die in de eerste jaren in de wijk heerste. Waar het traditionele opbouwwerk uitgaat van de opbouwwerker, hadden de activiteiten van Liendert Leefbaar meer het karakter van zelfhulp. Toen na een aantal jaren de pioniersgeest verminderde, veranderde de sfeer binnen Liendert Leefbaar. De opbouwwerksters kregen het idee, dat zij steeds meer moeite moesten doen om mensen te motiveren en daarvoor steeds minder terug kregen. Weliswaar stevig verankerd in de wijk, had het zijn bijzondere karakter verloren. De opbouwwerksters – aanvankelijk net zo goed door een pioniersgeest gedreven – kwamen daarmee meer voor hun eigen belangen op en gingen op zoek naar erkenning voor hun activiteiten, niet alleen in de wijk, maar ook op het stadhuis: in de vorm van goede arbeidsvoorwaarden en een ruim budget. De gemeente kwam hen hierin maar zeer gedeeltelijk tegemoet. In de crisisjaren van begin jaren '80 had de gemeente andere prioriteiten. Er moest bezuinigd worden op het apparaat en tegelijk een stimulerend economisch beleid gevoerd worden.

De VerontRustenburgers speelden juist in op die gemeentelijke prioriteiten door het verkeersbeleid en het bedrijfsvestigingsbeleid ter discussie te stellen. Meer nog, zij zetten het nieuwe thema van het milieu op de gemeentelijke agenda. Milieuregels op het gebied van water, lucht en geluid zijn sinds hun optreden strenger geformuleerd en worden beter nageleefd. Ondanks aanvankelijk wantrouwen, werden zij spoedig geaccepteerd als gesprekspartners voor de gemeente. De VerontRustenburgers gaven namelijk stem aan de publieke opinie in het brede speelveld van het ruimtelijke ordeningsbeleid. In de jaren '80 verwierven naast de gemeente ook andere partijen een belangrijke rol op dit terrein, in de eerste plaats projectontwikkelaars (zie het Centraal Stadsgebied). Daarnaast en daartegenover kwamen de Rustenburgers op voor de belangen van de zittende burgers. RO-beleid gaat tenslotte over hun directe werk- en leefomgeving. In de belangenafweging die de gemeente moet maken tussen de belangen van het bedrijfsleven, die van toekomstige bewoners en die van de huidige bewoners, telt de stem van laatstgenoemde zwaar mee. De gemeente is een dienstverlenende instelling voor alle Amersfoorters.

Zijn de VerontRustenburgers voorlopers geweest van wat tegenwoordig het NIMBY-gevoel wordt genoemd: het 'not in my backyard'-sentiment? Zeker wel, zij het in een gematigde vorm. Zij hadden oog voor het algemeen belang. Zij richtten zich niet tegen het bedrijventerrein als zodanig, zoals later burgers zich tegen een fietsroute door de straat of een daklozenopvang in de buurt verzetten. De VerontRustenburgers vormden niet zomaar een verzetsgroep, maar zij dachten ook constructief mee. 'De onbetaalde denktank van de gemeente' noemde de Amersfoortse Courant hen.[77] Een compliment voor de Rustenburgers, maar ook voor de gemeente die bereid was naar hun kritiek en hun voorstellen te luisteren.

En De Hoef? Mede dankzij de VerontRustenburgers is op De Hoef geen milieuverontreinigende industrie gevestigd. De door de gemeente ontworpen zonering is door het optreden van de Rustenburgers strenger toegepast dan men aanvankelijk op het stadhuis voor ogen had. Het werd een bedrijvenpark in plaats van een bedrijventerrein. Gemeente en bedrijven kunnen hiermee tevreden zijn. De uitstraling van een bedrijventerrein is immers een essentiele vestigingsfactor voor ondernemingen. Bedrijven willen hun klanten ontvangen in een keurig aangeharkte omgeving en geen buren die in het nieuws komen met een milieuschandaal.

Achteraf is het altijd makkelijk oordelen, maar de vraag is hoe verstandig het was om de prioriteit te geven aan industrie op een terrein dat aan beide zijden geflankeerd wordt door woonwijken. Klaarblijkelijk onderschatte men in Amersfoort niet alleen de mondige burger en de strengere milieuwetgeving, maar ook de de-industrialisatie die op dat moment toch al meer dan tien jaar in Amersfoort waarneembaar was.[78] De werkgelegenheid voor de groeistad moest komen uit de dienstensector, niet uit de industrie. Wie nu over De Hoef loopt, ziet overal kantoren, dienstverleners, scholen. Bedrijven en instellingen die gebruik maken van de specifieke kwaliteiten van de locatie, zoals de aanwezigheid van station Schothorst en minder last hebben van de matige ontsluiting van het gebied met de auto.

Verantwoording

Dit stuk is tot stand gekomen op basis van een aantal interviews, aangevuld met schriftelijk bronnenmateriaal. Gesproken is met (ex-)bewoners van Liendert en Rustenburg: R. Hoffman, R. Norp, L. Nebbeling, H. Groen en H. Kraamer en met B. Visscher van Gemeente Amersfoort. R. Hoffman beschikt over een groot persoonlijk archief en stelde mij in de gelegenheid hier gebruik van te maken. Daarvoor dank ik haar hartelijk.

77 Taboe Weg van de Vrijheid is nu eindelijk doorbroken, in: *AC* 29-1-1985. 78 Zie: P. Brusse, De teloorgang van de nijverheid in Amersfoort. De jaren 60 als breekpunt. Maar in welke eeuw? in: *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2004*, p. 10-17.

WILLEM VELTHEER

Gastvrijheid en caritas op de grens van Amersfoort en Leusden

De geschiedenis van het Aldegonde Gasthuis 1890–1905

2

In de loop der tijden heeft een viertal ziekeninrichtingen de opnamebehoeftige zieke uit Amersfoort of directe omgeving ten dienste gestaan. Het huidige *Meander Medisch Centrum* ontstond in 2002 uit de fusie van het *Ziekenhuis Molendael* van Baarn/Soest met het Amersfoortse *Ziekenhuis Eemland,* dat in 1989 op zijn beurt was voortgekomen uit een samenwerking van het *Sint Elisabeth Gasthuis* en *Ziekenhuis de Lichtenberg.* De geschiedenissen van laatstgenoemde twee instellingen werden in het verleden al eens gememoreerd middels monografieën, ter gelegenheid van een jubileum. Enige jaren geleden werd in dit Jaarboek de historie van het *Gemeentelijk Ziekenhuis voor Besmettelijke Ziekten* uitvoerig opgetekend. De auteurs hebben zich daarbij doorgaans kunnen beroepen op overgeleverde bronnen, zoals de huisarchieven van de betreffende instituten.[1]

Helaas waren die van de vierde instelling, het *Aldegonde Gasthuis,* niet meer te achterhalen. Desondanks blijkt toch ook hier sprake van een interessant stuk Amersfoortse ziekenhuisgeschiedenis.

Over gastvrijheid gesproken

De *Amersfoortse Courant* van 20 december 1979 meldde dat op 8 januari 1980 een begin zou worden gemaakt met de afbraak van een pand aan de Arnhemseweg, om plaats te maken voor een scholencomplex. Eerder dat jaar waren al enige bijgebouwen wegens verregaande bouwvalligheid, die tot ongelukken had geleid, aan de slopershamer ten offer gevallen. Strikt genomen had dit reeds in 1976 moeten gebeuren, maar dat werd toen verhinderd doordat in november van dat jaar Amersfoortse krakers er hun intrek hadden genomen. Nu werd de bewoners opnieuw gesommeerd het perceel te verlaten. Een gedetailleerde verzetsstrategie, die altijd onder handbereik had gelegen, hoefde weliswaar niet of nauwelijks in werking te treden, maar geheel zonder protest en het nodige tumult is de ontruiming ook weer niet verlopen. De hippiegemeenschap, die wegens haar eerdere ludieke manifestaties doorgaans kon rekenen op enige sympathie van de buurtbewoners, liet uiteraard niet na aan te dringen op ver-

1 L.M.L. Bongaerts-van Rijckevorsel, *Vier eeuwen St. Elisabeth in Amersfoort,* Amersfoort 1977.. K.L. Koopman, *60 jaar De Lichtenberg,* Amersfoort 1991.. D.C. Hoevers, 'Het gemeentelijk ziekenhuis voor besmettelijke ziekten." *Flehite Jaarboek* 6 (2005); p.148-57 .

Foto van een groep krakers van het gebouw van het voormalige kinderziekenhuis 'Aldegonde Gasthuis' rond 1979 (foto: Kees Huijbregts).

vangende woonruimte, die uiteindelijk ook haar deel zou worden. Daarmee viel definitief het doek van een afwisselend schouwtoneel, dat zich afspeelde achter de ooit zo statige gevels van een van Amersfoorts fraaiste en meest karakteristieke panden.[2]

Kinderzorg

Meer dan een kwart eeuw later zullen nog maar weinige passanten van de Arnhemseweg zich deze roerige geschiedenis herinneren. Ouderen die dat nog wel doen, neigen de plaats waar zich ooit dat monumentale gebouw bevond eerder te associëren met het 'Kindertehuis Aldegonde'. Immers, de langste tijd van zijn bestaan was het in handen geweest van de 'Vereeniging Kinderzorg', een instelling die even na de eeuwwisseling was opgericht door een aantal gemeenten van de Hervormde Kerk in de provincie Utrecht, daartoe mede gestimuleerd door de toegenomen politieke belangstelling voor het misdeelde kind. Kinderen uit achterstandsituaties en

2 De geschiedenis van deze kraakbeweging werd in *Aldegonde een begrip* beschreven en in eigen beheer uitgegeven in 1989 door K. Huijbregts e.a.

probleemgezinnen, veelal aangebracht door de Voogdijraad, zijn er sinds 21 april 1908 liefderijk gehuisvest geweest en, zo nodig, geresocialiseerd. Het jaarlijkse aantal daarvan was in de dertiger jaren wel opgelopen tot 200 pupillen, hetgeen dikwijls noopte tot uitbreiding met bijgebouwen. Met de toegenomen welvaart na de Tweede Wereldoorlog zette een daling in die op den duur tot opheffing moest leiden. Daarbij kwam nog dat de infrastructuur van het gebouw zo langzamerhand danig te wensen overliet en Kinderzorg geen kans had gezien om voor aanpassing, dan wel eventuele nieuwbouw de nodige financiële middelen vrij te maken. Geleidelijk werden in de loop van 1976 de laatste bewoners naar elders overgeplaatst. Op 30 oktober trok Kinderzorg de deur definitief achter zich dicht. Het perceel was inmiddels verkocht aan de Vrijgemaakt Gereformeerde Scholengemeenschap Guido de Brès, die voornemens was de opstallen neer te halen en er een schoolgebouw neer te zetten. Voorlopig echter zouden de plannen daartoe door onderdakzoekende krakers worden gedwarsboomd. Zij wisten in het nu *gast-vrije* Aldegonde de reputatie van *gastvrijheid* nog vier jaren op te houden. Daarmee is de geschiedenis van het huis nog allesbehalve volledig verteld. Zeker niet het minst interessante deel daarvan behelst de periode dat het diende als ziekenhuis.[3]

De stichters

Op 18 december 1884 werd mr. Hendrik Johan Herman baron van Boetzelaer van Oosterhout geïnstalleerd als burgemeester van Leusden en Stoutenburg. Hij was telg uit een adellijk geslacht, waarvan een tak zich in 1870 vestigde in Huis Oosterhout, aan de Waaldijk bij Nijmegen. Hendrik J.H. werd op 3 oktober 1850 geboren te Utrecht. Hij huwde jkvr. Margaretha Laurentina de Beaufort, die op 13 mei 1852 was geboren uit een van oorsprong Franse familie die in 1613 naar de

Hendrik Johan Herman baron van Boetzelaer van Oosterhout, stichter van het Aldegonde Gasthuis

Nederlanden was gekomen en waarvan de nazaten zich in 1807 vestigden op het landgoed Den Treek in Leusden. Het echtpaar en hun vierjarige dochter werden op 28 oktober 1880 ingezetenen van Amersfoort. Het bevolkingsregister vermeldt dat de familie vanuit Driebergen werd overgeschreven, lid was van de Nederlandsch Hervormde Kerk en het gezinshoofd het beroep "grondeigenaar" en "koopman" uitoefende. Zijn Leusdense functie werd later bijgeschreven. In 1885 nam het gezin zijn intrek op de buitenplaats

3 J.C. van den Bosch (red.) e.a., *Verleden en heden van de Hervormde vereniging Kinderzorg-Utrecht*. Utrecht, 1992.

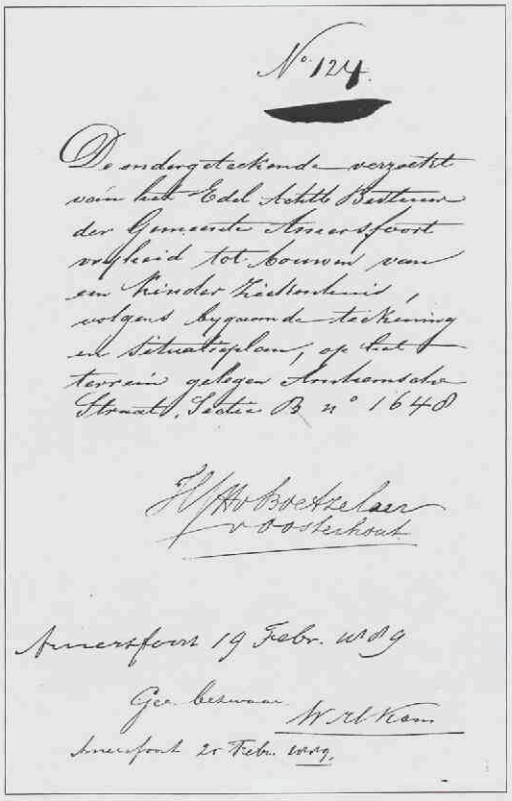

Verzoek om een bouwvergunning 19-2-1889.

Nimmerdor. Direct daarachter grensde toen nog een brede uitloper van Leusdens grondgebied. Dat de Leusdense burgemeester in Amersfoort bleef wonen, zal niemand hem euvel hebben durven duiden. Beide families kenden het regentennetwerk als geen ander en bekleedden invloedrijke functies in tal van openbare besturen, waarin zij doorgaans de behoudende vleugel van een liberale stroming vertegenwoordigden. Daarnaast waren zij, als door traditie en op grond van hun christelijke overtuiging, zeer maatschappelijk geëngageerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist zij de initiatieven namen tot de noodzakelijke verbetering van de plaatselijke en regionale gezondheidszorg.

Gezondheidszorg Amersfoort, anno 1890

Rondom de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw omvatte de bevolking van Amersfoort ongeveer 20.000 zielen. Er functioneerden een vijftal huisartsen, die beurtelings ook als gemeentearts werden aangesteld. Medische specialisten zoals men die vandaag kent, bestonden nog niet, of het betrof geneeskundigen met een speciale aantekening, bijvoorbeeld voor verlos- of heelkunde. De gehele zorg was in handen van het eerste echelon, dat de patiënt aan huis behandelde, zo nodig ook operatief. Waar dit onmogelijk was, kon om toelating tot een ziekenhuis worden verzocht. Amersfoort kende, behalve enkele *gasthuizen* die vooral bedoeld waren als verpleeg- een verzorgingstehuizen, slechts één instelling met dit predikaat: het *Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis*, aan de Muurhuizen 33. Van de daar destijds aanwezige faciliteiten moet men zich echter geen overdreven voorstelling maken. 'Eigen' specialisten had men daar ook niet. Er waren slechts tien bedden beschikbaar en in 1905 nog beklaagde de aan de instelling verbonden huisarts J.W. Jorissen zich in de gemeenteraad erover dat aldaar "de toestand op operatief gebied" niet aan de eisen van de tijd voldeed. Het kamertje voor operaties fungeerde ook als isoleerruimte voor ernstig zieken of stervenden. Het ziekenhuis beschikte weliswaar over een badkuip, maar niet over een badkamer, laat staan over stromend water. De verpleging was niet gediplomeerd, maar wel in de zorgzame handen van de nonnen.

Inmiddels was vijftien jaar eerder al elders in Amersfoort een opmerkelijk initiatief ontplooid. Ter Secretarie van de Gemeente was een schrijven binnengekomen van baron van Boetzelaer, gedateerd 19 februari 1889, waarin deze verzocht om "...vrijheid tot bouwen van een Kinder Ziekenhuis volgens bijgaande teekening en situatieplan, op het terrein gelegen Arnhemschen Straat Sectie B,

nr 1648". Blijkens het commentaar, vermeld op zijn brief, werd hem die vrijheid al op 25 februari gegund.[4]

"Een sieraad van stad en gewest"

Vrijwel onmiddellijk moet met de bouw van het kinderziekenhuis een aanvang zijn genomen. De *Nieuwe Amersfoortsche Courant* vermeldde op 1 mei 1889 onder het 'plaatselijk nieuws'dat, van wat een "prachtvol gebouw belooft te worden [...] reeds een deel boven de grond is gekomen". Pas aan het einde van dat jaar verschijnt de krant met de eerste uitgebreide en belangwekkende beschrijving van het in *gewijzigde renaissancestijl* opgetrokken gebouw en interieur. De redactie wekt daarmee de suggestie dat het gebouw al zo goed als klaar was. Het is waarschijnlijker dat het artikel slechts was gebaseerd op de ontwerptekeningen ervan, aangezien de tekst veelal letterlijk overeenkomt met de toelichting die architect J.H.C. Kröner daaraan toe voegde. De officiële ingebruikname zou immers nog een half jaar op zich laten wachten. Pas op 31 mei 1890 komt het blad met een evident ooggetuigenverslag onder bovenvermelde titel, waaruit de lezer niet alleen een uitstekende indruk opdoet van de wijze waarop het gasthuis zou gaan functioneren, maar ook van het tijdsbeeld waarin het tot stand kwam. Het wordt hieronder in extenso weergegeven, inclusief zet- en spelfouten, alsmede de thans verouderde interpuncties.[5]

"Wanneer men van Amersfoort de straatweg naar Leusbroek opgaat, treft men al spoedig een statig gebouw aan dat door zijn keurig uiterlijk den indruk geeft, dat het den bouwmeester niet heeft ontbroken aan de noodige middelen, om wat schoons en goeds tot stand te brengen. Waartoe dat huis dient, duidt het eenvoudige opschrift boven den hoofdingang geplaatst, gasthuis, aan. Treedt men dien hoofdingang binnen, dan staat men voor een glazen binnenpui, in het midden van welker bovengedeelte de woorden staan: "Repos ailleurs" met het wapen van Boetzelaer links, dat van de Beaufort rechts, het wapen der gemeente Leusden onder het eerste, dat van Amersfoort onder het laatste.

Wie geen vreemdeling is in Utrecht, denkt al aanstonds aan een tweetal edele families uit Utrecht, aan de Marnixstichting, het Diaconessenhuis en zooveel meer en verneemt geenszins met verbazing, maar wel met blijdschap en erkentelijkheid, dat hij den voet gezet heeft in eene stichting van den heer en mevrouw van Boetzelaer- de Beaufort, wier schoon buitenverblijf Nimmerdor hij zoo aanstonds, als hij verder op wandelt, voorbij zal gaan.

Reeds sedert lang hielden mevrouw van Boetzelaer en haar waardigen echtgenoot, de burgemeester van Leusden, zich bezig met verzorging van kranken en armen uit hunne gemeente. Menigmaal deed zich de wensch vernemen: kon dit of dat zieke kind, die zwakke oude, maar eens een poos naar behooren verpleegd worden. Daar doet zich een geschikt terrein op voor het bouwen van een verplegingshuis. Het is weldra gekocht, en met aanwending van alle middelen, die de hedendaagsche stand der wetenschap aan de hand doet, waarbij den stichters hunne talrijke bezoeken aan dergelijke gestichten in Engeland zeer te stade komen, wordt het fraaie gebouw tot stand gebracht, dat daar thans staat. Het zal zijne deuren morgen openen, in de eerste plaats voor zieke kinderen uit Leusden en Amersfoort, maar voor andere, ook oudere patiënten zal er ook desnoods wel een plaatsje zijn. Daarbij zal niet gevraagd worden tot welke geloofsbelijdenis de patiënt behoort. De directrice en de verpleegzusters zullen evenwel protestant zijn. Niet om propaganda, wel om lichamelijke verpleging zal het te

4 Archief Eemland, Amersfoort: Ordner bouwtekeningen. 5 *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 31 mei 1890, H.:'Een sieraad van stad en gewest', overgenomen uit *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 29 mei 1890.

doen zijn. Niet-protestantsche patiënten kunnen daar dus zonder bezorgdheid heengezonden worden, nevenbedoelingen zullen er bij de verpleging niet bestaan. Geheel kosteloos zal de verpleging niet zijn, maar betaling is de hoofdzaak niet.

Het was de schrijver dezer regelen vergund, met den heer v. Boetzelaer het gansche gebouw door te wandelen. Hij zag daar, na de binnendeur doorgegaan te zijn, de kamer van de directrice, die door het drukken op één knop, na een wijzer op een bepaald nommer te hebben gezet, in de kamer, die dat nommer heeft, eene schel kan laten gaan, benevens de eetkamer voor de pleegzusters; verder in de benedenverdieping, te beginnen bij den tweeden ingang, voor de patiënten bestemd, rechts instrumentenkamer, apotheek en operatiezaal, links wachtkamer voor patiënten en isoleerkamer, ingeval van vermoeden van besmettelijke ziekten, (eene binnendeur scheidt deze vertrekken geheel van het overige gedeelte van het gebouw); verder een badkamer waar patiënten gereinigd worden vóór ze tot de ziekenzalen worden toegelaten en eene zit- en spreekkamer voor den geneesheer. In een aan het hoofdgebouw zich aansluitend bijgebouw is de ruime keuken benevens een lokaal tot spijziging van armen, met afzonderlijken ingang, van buiten. In het sousterrain vindt men het waterreservoir met perspomp, een desinfectie-oven, waschkeuken, strijkkamer en de woonvertrekken voor de conciërge en zijne vrouw.

Op de bovenverdieping de slaapkamer der directrice, kleine en groote ziekenzaal, kleinere kamer voor de zusters of afzonderlijk gelogeerde patiënten, badkamer met inrichtingen voor allerlei baden, en boven de keuken in het bijgebouw eene speelkamer en een soort van loggia, waar patiënten, die de zon moeten genieten des noods op hunne bedden kunnen geplaatst worden, en vanwaar men uitziet op een netten tuin en de heerlijke omstreken van Amersfoort. Op de bovenste verdieping zijn de slaapkamertjes voor de zusters. Een lift kan patiënten, die niet kunnen klimmen, naar boven voeren.

Het geheele gebouw wordt door middel van heet water verwarmd: alle muren zijn spouwmuren, waar tusschendoor [moet waarschijnlijk zijn:'waartusschen voor', W.V.] verwarming een voortdurende luchtstroom onderhouden wordt ter ventilatie van alle vertrekken. Een koker, met openingen, door koperen deurtjes gesloten, door het gehele gebouw gaande, geeft gelegenheid alle zwachtels, doeken enz. naar beneden te werpen, ter opneming in den ontsmettingoven. Op alle kamers kan men steeds koud en warm water hebben. Midden op de groote zaal bevindt zich eene tafel met vier bakken voor warm water, om warm te maken of te houden wat zulks vereischt. In de grootere vertrekken zijn fraaie Siemensche lampen aangebracht. Alle vensters kunnen door aan de buitenzijde aangebrachte valschermen afgesloten worden.

Zie daar in ruwe trekken, hoe het gasthuis, dat den naam van "Huis Aldegonde" zal dragen, ingericht is. Aan deskundigen raden wij zeer een bezoek aan. Na Vrijdag staat het huis voor belangstellende open. Meer bevoegden mogen dan eene betere en meer volledige beschrijving daarvan geven. Wij voelden ons gedrongen, daarop de aandacht van allen te vestigen, die belangstellen in hetgeen tot leniging van het lijden van minder bedeelden gedaan wordt. Het edele echtpaar, dat een zoo schoon voorbeeld gaf van liefde tot den naaste, behoeft onze lof niet. Hun zal de eer en zegen niet ontgaan, die elke daad van gehoorzaamheid aan het goddelijk bevel; heb uwen naasten lief als u zelven, met zich brengt. Hun voorbeeld strekke velen, tot navolging. De oplossing onzer maatschappelijke kwalen is alleen mogelijk door de macht, die alles overwind, de christelijke liefde. H."

Inderdaad gaat het hier om een verslag 'in ruwe trekken', dus niet volledig. Ter aanvulling kan worden verwezen naar de legenda's bij de plattegronden, die verder voor zichzelf spreken. Uit het

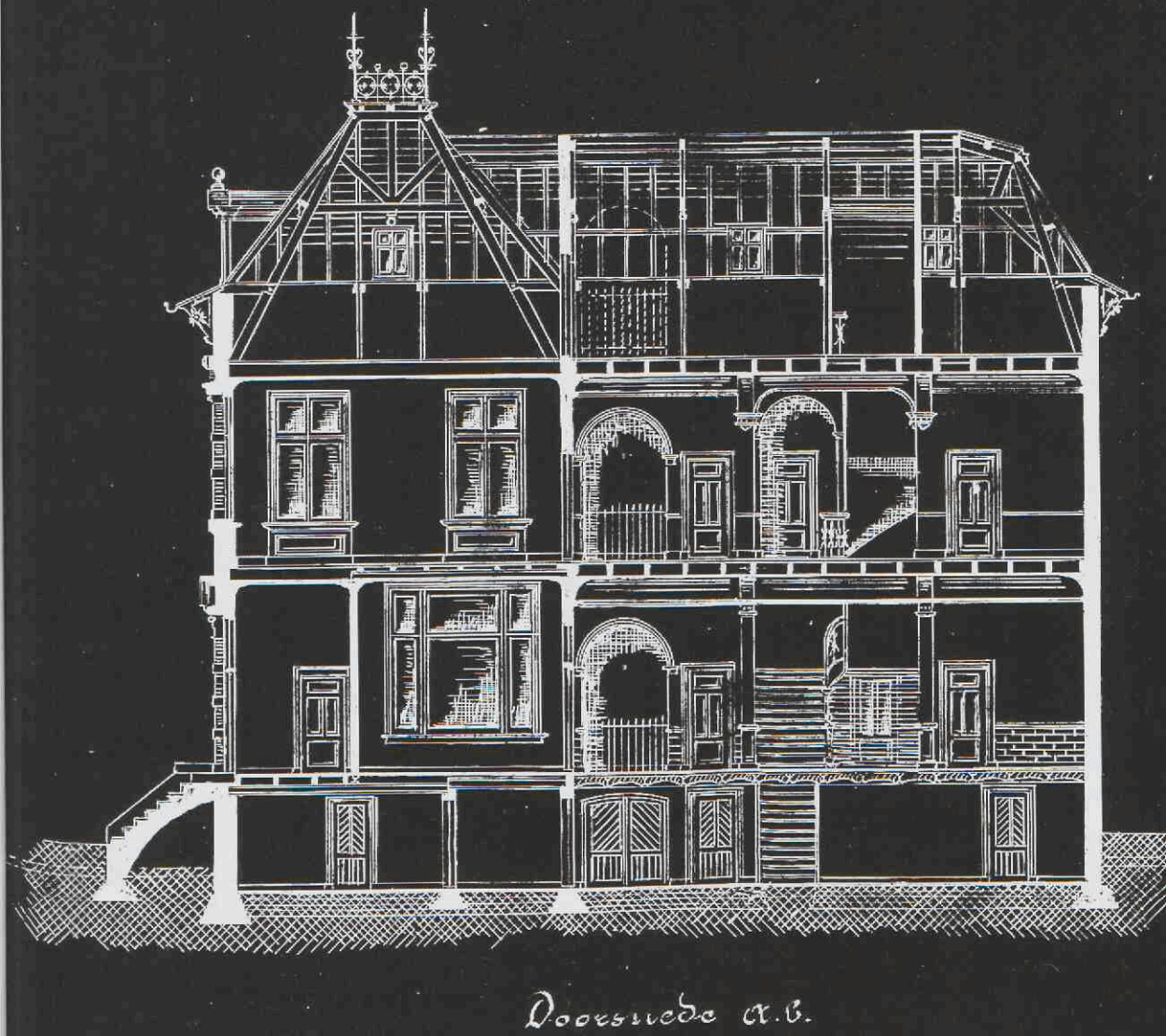

Doorsnede van het Aldegonde Gasthuis.

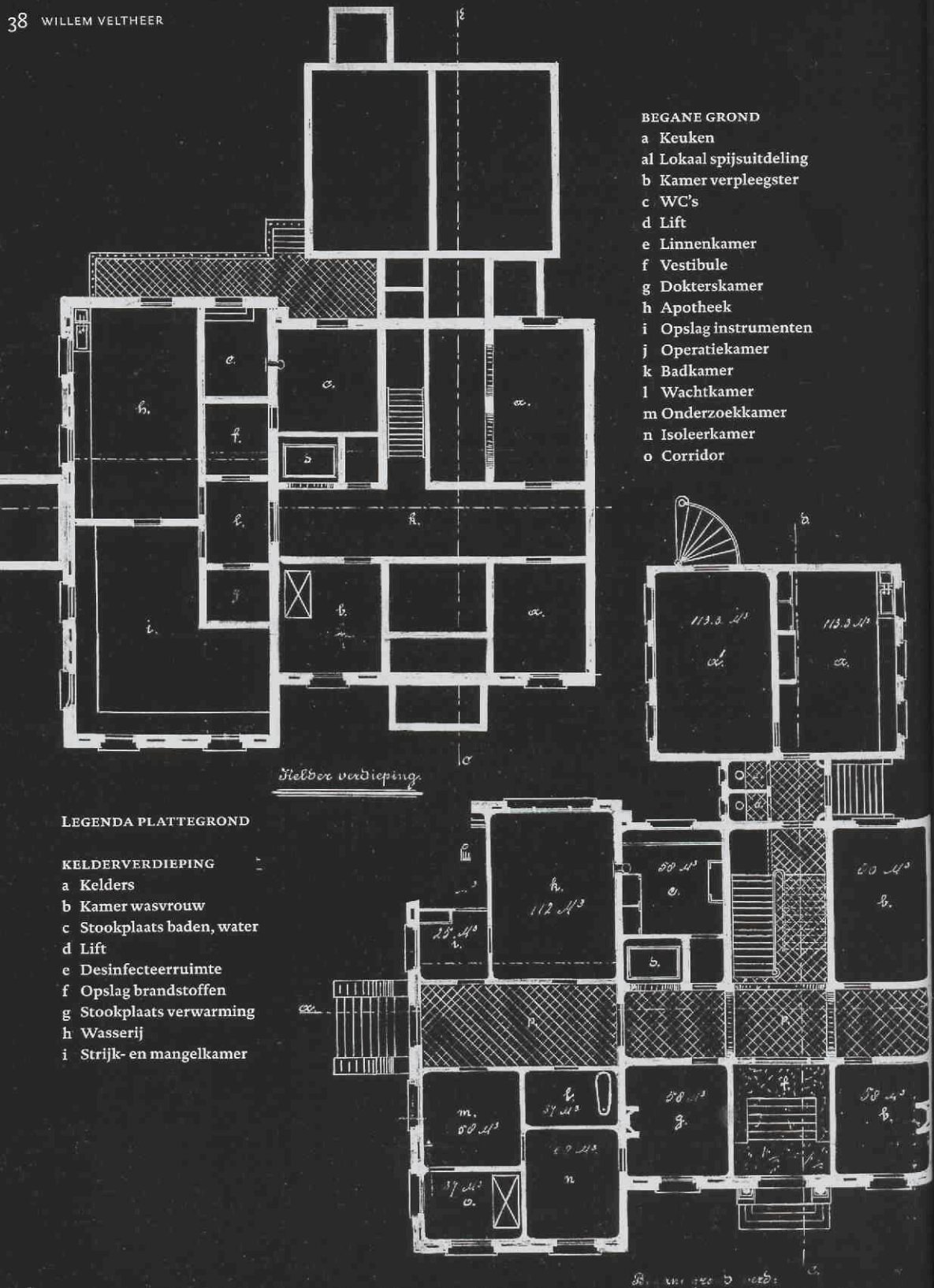

BEGANE GROND
a Keuken
al Lokaal spijsuitdeling
b Kamer verpleegster
c WC's
d Lift
e Linnenkamer
f Vestibule
g Dokterskamer
h Apotheek
i Opslag instrumenten
j Operatiekamer
k Badkamer
l Wachtkamer
m Onderzoekkamer
n Isoleerkamer
o Corridor

Tweede verdieping

LEGENDA PLATTEGROND

KELDERVERDIEPING
a Kelders
b Kamer wasvrouw
c Stookplaats baden, water
d Lift
e Desinfecteerruimte
f Opslag brandstoffen
g Stookplaats verwarming
h Wasserij
i Strijk- en mangelkamer

EERSTE VERDIEPING
a Huis- en speelkamer
b Isoleerkamer
bl Kamer verpleegster
c WC's
d Lift
e Badkamer
f Kleine ziekenzaal
g Grote ziekenzaal
h Kamer voor verpleegsters
i Corridor

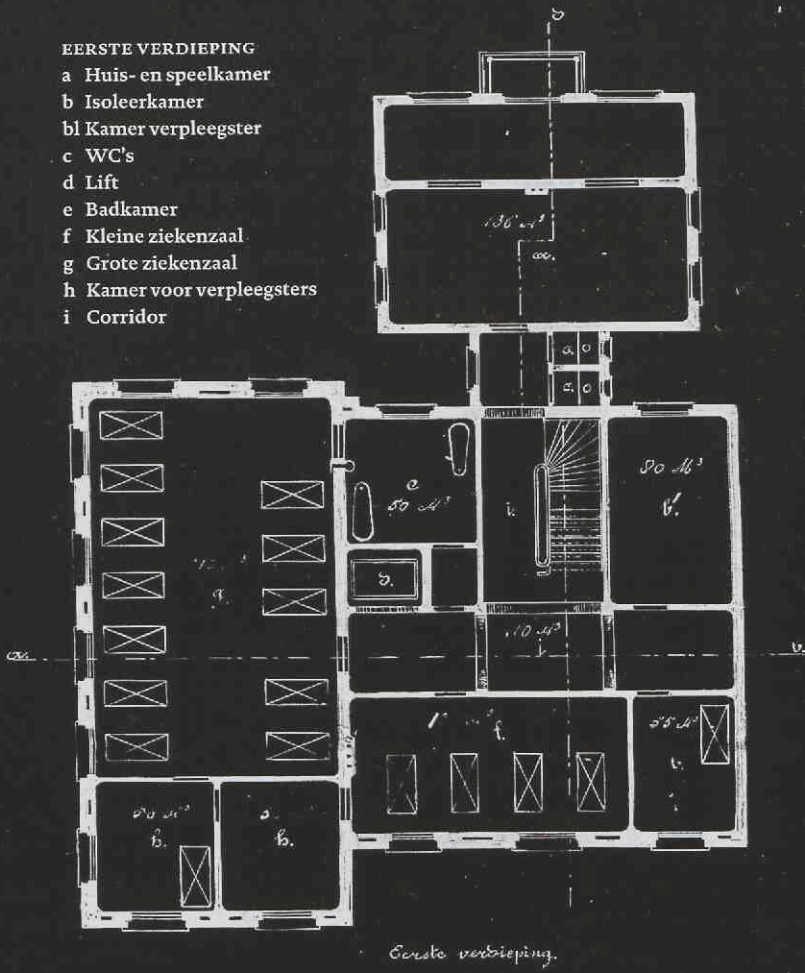

Detail, operatiekamer. Let op de afgeronde hoeken van de muren en de stortkoker door de rechter muur. Deze stortkoker is te vervolgen tot in de desinfectieruimte in de Kelderverdieping.

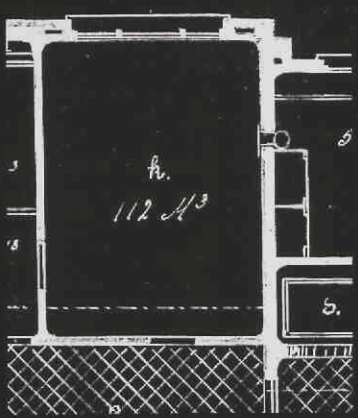

eerder verschenen, anonieme krantenbericht nog het volgende:

"... Aan de achterzijde van het gebouw binnentredende, dat is aan den ingang bestemd voor de bezorging der dagelijksche levensbehoeften [leveranciersingang, WV] bereikt [...] bergplaats voor brandstoffen [...] en stookplaatsen voor verwarming van het gebouw en badwater [gescheiden stookplaatsen voor verwarming, resp. warm stromend water, WV]...Aan de zijde van "Nimmerdor" vindt men dan toegang tot de kamer des geneesheers, dien men voornemens is, iederen ochtend voor 10 uur te doen zitting houden [...] In een bijgebouw, achter het hoofdgebouw, bevindt zich nog eene zaal bestemd voor nuttiging van warme spijs gedurende de wintermaanden door behoeftigen, en om de gebouwen is eene uitgestrektheid, die als speelplaats of tuin wordt ingericht. De inrichting van de gebouwen, is volgens de laatste en strengste eischen der hygiène geschied. Alle zalen zijn zonder scherpe hoeken, geheel rond afgewerkt, zoodat ze gemakkelijk zijn schoon te maaken en schoon te houden Tegen de kluizen [nis langs de rand van het plafond, W.V.] in de operatiekamer ligt eene waterleiding, door middel van welke, na elke operatie, de muur in groote mate kan worden bevochtigd, waardoor de smetstoffen die zich daarop mochten hebben neergezet, geheel worden verwijderd. En in die operatiekamer, gangen, enz. liggen mozaïekterazzovloeren, die ook grootelijkst de reinheid en frischheid bevorderen."[6]

Patiëntenzorg

Ontwerp en indeling van het gebouw beschouwend, kan men zich al een redelijke voorstelling maken van de wijze waarop het als zorginstelling gefunctioneerd heeft. Voor details echter zijn wij wederom op externe bronnen aangewezen. Er was dus een dagelijks spreekuur, dat zeer waarschijnlijk werd gehouden door een geneesheer die vast aan het gasthuis verbonden was. Als zodanig wordt in het artsenboekje van de Maatschappij voor Geneeskunde van 1905 de arts J.C. Rolandus Hagedoorn vermeld, evenals de directrice, *Mej.* Burghgraaf.[7] Ook worden de tarieven vermeld. Tarief voor *gemeente-lastigen* *f* 1,- per dag. Particulieren in de algemeene klasse *f* 1,25. Bijzondere klasse *f* 2,50 tot *f* 5,-. Een dergelijke vermelding wordt bij het Elisabeth Gasthuis niet aangetroffen, zodat de mogelijkheid van klassenverpleging voor Amersfoort een noviteit zal zijn geweest. Ziekenverzorging geschiedde door gediplomeerd personeel, onder leiding van de directrice, die tevens als hoofdverpleegster optrad. De eerste die deze belangrijke taak op zich nam was ene H. Esser. Gezien de godsdienstige achtergrond van de eigenaar en stichter, mag worden aangenomen dat dit personeel veelal afkomstig zal zijn geweest uit de Diaconesseninrichtingen, die in ons land in het opleiden vooropliepen. Over religieuzen beschikte men immers niet. De verpleegkundigen, inclusief de directrice, woonden intern. Voor de gewone verpleging van zieken stonden, wanneer men afgaat op de bouwtekeningen, twaalf bedden ter beschikking. Niet eens zoveel meer dus dan in het Elisabeth Gasthuis. Echter, er waren nu ook isoleerkamers, zodat de zaalbedden altijd paraat waren. Van de noodzaak daarvan zullen de stichters tijdens hun oriëntatiereizen in het buitenland doordrongen zijn geraakt.[8]

6 *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 7 december 1889, overgenomen uit *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 6 december 1889. 7 Na de sluiting van het Aldegonde Gasthuis zou Zuster Burghgraaf haar diensten aan het St. Elisabeth Gasthuis aanbieden. 8 Het echtpaar zou met de architect verschillende studiereizen hebben gemaakt naar modelziekenhuizen, niet alleen in Engeland, maar ook in Duitsland en Scandinavië. Cf. Bongaerts-van Rijckevorsel (zie noot 1), p.15.

Jaar	Opnamen (†)		Man (†)		Vrouw (†)		Kind (†)	Verpleegdag.	Polikl. bezoek (aantal pat)	
1891	46		13		14		19	1350	3115	
1892	66	(5)	9	(4)	24	(1)	23			
1893	53	(4)								
1894	48	(3)						4258	4254	(926)
1898	78	(8)						4273	2901	(690)

In de negentiende eeuw begon het *zieken*-huis zich te ontdoen van het *gast*-huis, waarin ook gasten, ziek of niet, werden opgenomen om hun levensavond te slijten. Ondanks de naam, nu eenmaal ingeburgerd, heeft Aldegonde laatstgenoemde bestemming nooit gehad. Toch was er nog een laatste reminiscentie aan zo'n instelling: *de kamer voor de spijsuitdeling voor behoeftigen gedurende de wintermaanden*, min of meer los van het beddenhuis, met aparte ingang! Aangenomen mag worden dat deze faciliteit, waarvoor bij de bouw met opzet rekening was gehouden, meer te maken had met de traditie van *caritas*, waarin de stichters waren opgevoed. Met ziekenzorg had dit in principe niet van doen. Door deze ruimte met de keuken te combineren, had de architect niet alleen voor een praktische oplossing gekozen. Een excentrisch geplaatste keuken voorkwam ook dat etensluchten het beddenhuis bereikten.

Het bestemmingsplan: *Kinder Ziekenhuis*, dat Van Boetzelaer aanvoerde bij zijn aanvraag voor bouwvergunning, moet, blijkens de inleidende krantenartikels, al verlaten zijn geweest voor de opening, eind mei 1890. Toch is het uitgerekend het kinderleed geweest, dat tot zijn initiatief aanspoorde. Het reglement van het Sint Elisabeth Gast- of Ziekenhuis stond opname van personen onder de veertien jaar niet toe. Omdat er geen intramurale alternatieven bestonden, is dat hun nogal eens noodlottig geworden. De Leusdense burgemeester, die eigenlijk Amersfoorter was, wilde zijn geesteskind dan ook op de grens van beide gemeenten geboren laten worden.

Hoe de patiëntenpopulatie er uiteindelijk uit heeft gezien, blijft min of meer gissen. Ook hieromtrent ontbreken oorspronkelijke documenten.Vermoedelijk zijn er ooit jaarverslagen gemaakt, waaruit de pers dan weer gretig citeerde voor de plaatselijk-nieuwsrubriek. In de *Nieuwe Amersfoortsche Courant* werden de volgende gegevens aangetroffen: [zie bovenstaande tabel].

N.B. Over 1892 wordt ook gemeld: "Op 5 patiënten werden met gunstig gevolg operatieën verricht. 4181 maal werd door patiënten van den gelegenheid tot kosteloze gemeentebehandeling gebruik gemaakt. Het moge hieruit blijken, dat dit gasthuis eene instelling van den heer en mevrouw Van Boetzelaer van Oosterhout, in eene groote behoefte voorziet en velen reeds tot zegen heeft gestrekt." Of deze 4181 behandelingen klinisch, dan wel poliklinisch waren vermeldde de krant helaas niet. De jaarlijkse *bedbezetting*, uitgaande van minimaal 12 x 365 verpleegdagen, is in 1891 nog 31 % (men moest nog even wennen?), maar blijkt in zes jaren op te lopen tot 97 %. Dat zal de directie tot tevredenheid hebben gestemd.

De beschikbare getallen zijn uiteraard te klein en onvolledig om er finale conclusies uit te mogen trekken. De eerste twee jaren, in ieder geval, was de verhouding tussen volwassenen en kinderen ongeveer gelijk. Zo zal de "speelkamer", waarin blijkens het ontwerp was voorzien, toch nog van nut zijn geweest. Niet bekend is of patiënten werden verwezen, of dat er een vrij spreekuur was. Verzekeringen bestonden er nauwelijks, derhalve ook de *verwijskaart* niet. Meerdere keren werden

in de krant, die twee keer per week verscheen, meldingen gemaakt van verkeers- en fabrieksongevallen, waarvan de slachtoffers naar het Aldegonde Gasthuis werden vervoerd.

Geopereerd werd er dus wel degelijk, zij het dat helaas over de zwaarteklassen van deze ingrepen geen gegevens zijn overgeleverd. Is het aantal met de jaren opgelopen? Of waren er in 1892 nog meer operaties verricht, maar dan met *minder gunstig gevolg*? De enige Amersfoortse geneeskundigen met ruimere operatieve bevoegdheid zijn dan H.H.E. Morren en dr H.W. Schreuder. De *petite chirurgie* zal, evenals elders, letterlijk in handen van de algemene artsen zijn bedreven. Op 10 oktober 1894 werd de dertigjarige Paulus Dorrepaal, lampenist bij het Spoor, door een trein gegrepen en ernstig gewond. Inzittenden, een sergeant van de Geneeskundige Troepen en een veearts uit het Oude Pekela, verleenden eerste hulp, alsmede de te hulp geroepen arts Schreuder, die de gewonde naar het Aldegonde Gasthuis liet transporteren, maar waar deze tenslotte geweigerd werd. Nog dezelfde avond overleed de patiënt "in het R.K. Liefdehuis", zoals het Sint Elisabeth Gasthuis in de volksmond werd genoemd.[9] Gezien de ernst van zijn verwondingen, een afgereden arm en multipele fracturen aan beide benen, moeten destijds zijn overlevingskansen nihil zijn geweest. Niettemin blijft het merkwaardig dat uitgerekend de instelling die in Amersfoort over de beste operatieve faciliteiten beschikte verstek liet gaan. De gemeente liet daarop een operatiezaaltje inrichten in een van haar panden op het terrein van Armen de Poth, om te voorkomen dat patiënten met dergelijke ernstige verwondingen in het vervolg naar Utrecht zouden moeten vervoerd. Het is zeer onwaarschijnlijk dat deze maatregel, ware die eerder genomen, het leven van de arme spoorwegarbeider zou hebben gered. Het incident zou volgens sommige bronnen tot de nodige verontwaardiging hebben geleid en de baron zou veel goed te maken hebben gehad.

Een aangekondigde sluiting van het gasthuis werd ook met deze commotie in verband gebracht, maar bleek van tijdelijke aard. *De Nieuwe Amersfoortsche Courant*, die bij de heropening op 4 oktober 1895 aanwezig was, berichtte over het "inwendig gerestaureerde en verbeterde" en "sedert eenige tijd gesloten gasthuis Aldegonde". Nergens wordt duidelijk of deze verbeteringen met het incident te maken hadden en of het opnamebeleid in het Aldegonde Gasthuis daarna is bijgesteld.

Barak voor lijders aan besmettelijke ziekten

Dat de verhoudingen tussen de partijen goed bleven, mag worden geconcludeerd uit het feit dat Van Boetzelaer de gemeente aanbood om voor zijn rekening op het terrein van het Aldegonde Gasthuis een barak voor lijders aan besmettelijke ziekten te laten bouwen. Tot dusverre beschikte de gemeente over een gebouw dat zij in 1874 op het terrein van Armen de Poth had laten bouwen. Hoewel grote epidemieën zich nauwelijks meer voor hadden gedaan en individuele lijders aan besmettelijke ziekte dikwijls thuis werden verpleegd, waren anno 1903 toch twijfels gerezen over de doelmatigheid van de inrichting, mede uit oogpunt van verantwoorde medische verzorging. Door het College werd een contract met Van Boetzelaer opgesteld, dat op 12 december door de gemeenteraad werd geaccordeerd. Overeengekomen werd dat de bouw van de barak, die twaalf lijders aan besmettelijke ziekten zou kunnen herbergen, maximaal tienduizend gulden zou mogen kosten, over welk bedrag de gemeente jaarlijks vijf procent rente ging betalen. Voor de inrichting ervan golden dezelfde regels, mits een bedrag van 560 gulden niet werd overschreden. De leiding zou berusten bij de directrice van het gasthuis. Verder

9 *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 13 oktober 1894.

zou de gemeente driehonderd gulden per jaar betalen voor een gediplomeerde verpleegster. In geval van epidemie zouden inzittenden van Leusden van zes bedden gebruik mogen maken. De verpleegprijs werd vastgesteld op *f* 1,25 per dag, genees- en verbandmiddelen niet inbegrepen.

De aanbesteding van de bouw, volgde pas op 16 maart 1904 en werd gegund aan Teus van Daal, de aannemer die ook het Aldegonde Gasthuis had gebouwd. Diens inschrijving was op één na de laagste: *f* 8.200,-. Barak met lijkenhuis, met eigen uitrit op de Arnhemseweg, een schepping van architect J.W.L. Schütz uit Zeist, werd op 15 augustus in gebruik genomen.

Over het medisch reilen en zeilen in deze dependance zijn wij al even gebrekkig geïnformeerd; in de geschiedenis van het Gasthuis zou die dan ook maar een beperkte rol spelen.

Het einde in zicht

Medio juli 1905 had Van Boetzelaer het Gemeentebestuur van Amersfoort laten weten dat hij had besloten Aldegonde per 1 november te sluiten. Ingevolge het contract tussen beide partijen, zowel wat betreft de opname van minvermogenden in het Gasthuis, als het gebruik van de barak voor besmettelijke ziekten, kwam dit besluit hem in principe op een dwangsom te staan. Maar omdat hij zowel de barakken, inclusief inventaris, als het lijkenhuisje om niet aan de gemeente had aangeboden, zag men in de raadsvergadering van 1 augustus 1905 daarvan af, mede uit waardering voor de grote verdiensten van de schenker jegens Amersfoort. De nieuwe situatie had uiteraard grote consequenties voor de openbare gezondheidszorg, verwend als men was geraakt door de wijze waarin het Aldegonde Gasthuis gedurende vijftien jaren in de daaruit voortkomende behoeften had voorzien. Daar de omstandigheden in het Sint Elisabeth Ziekenhuis niet waren verbeterd, kwam deze instelling niet in aanmerking als alternatief. Het Amersfoortse College legde daarop de Raad drie opties voor: "*Aankoop en exploiteeren van Aldegonde-gasthuis* (1), *Stichten en exploiteeren van een nieuw Ziekenhuis* (2) of *Contractueele regeling met derden*" (3). De discussies daarover werden gevoerd in de raadsvergaderingen van 24 en 31 augustus. Het College leek inmiddels vooral geïnteresseerd in optie 1. Rekensommetjes hadden al spoedig aangetoond dat een nieuw ziekenhuis minstens een ton zou gaan kosten en dat de dagprijs per patiëntopname in het Stads- en Academisch te Utrecht het dubbele bedroeg van die welke men in Aldegonde gewoon was. Omdat "bij geruchte" vernomen was, dat ook het Aldegonde Gasthuis niet vrij van onvolkomenheden zou zijn, werd de gemeentelijke geneesheren Morren en Schreuder verzocht poolshoogte te nemen. In hun rapport berichtten dezen dat het ging om de lift, een zijlicht (venster? W.V.) voor de operatiekamer en de te smalle doorgang tussen operatiekamer en grote ziekenzaal. Zij waren van mening dat deze zaken "met weinig kosten te veranderen of te verbeteren" zouden zijn. Tevens wilden zij erop wijzen, dat ingeval toch voor optie 2 zou worden gekozen, de exploitatie van de barak, voorheen in handen van het personeel van Aldegonde, de gemeente voor problemen zou plaatsen en dat "den schaduwrijken en practisch aangelegden tuin" node zou moeten worden gemist. Daarmee ondersteunden zij de aanvankelijke voorkeur van het College. Dat had overigens niet nagelaten optie 1. financieel te onderbouwen. De begroting is vermeldenswaard omdat deze was gebaseerd op de situatie zoals die in relatie met Aldegonde tot dusverre bestond, en deze dus een idee geeft van de pecuniaire perikelen van een kleinsteeds ziekenhuisje anno 1900.

Voor de jaarlijkse kosten van *exploitatie* was men tot de volgende berekening gekomen:

Art. 1 Tractementen	
1 hoofdverpleegster	*f* 500.–
4 gediplomeerde verpleegsters à *f* 250,–	*f* 1000.–
1 inwonende knecht	*f* 150.–
4 dienstboden, 3 à *f* 100.–, 1 à *f* 200.–	*f* 500.–
1 huismeester en huismeesteres	*f* 300.–
	f 2450.–
Art. 2 Voeding, personeel, berekend à *f* 1.– per dag: 12 x 365	*f* 4380.–
Art. 3 Brandstoffen en verlichting	*f* 1500.–
Art. 4 Wasserij	*f* 450.–
Art. 5 Onderhoud gebouw	*f* 600.–
Art. 6 Onderhoud en aankoop inventaris (instrumentarium, linnen)	*f* 300.–
Art. 7 Voeding van zieken (waaronder versterkende middelen), berekend naar 2200 verpleegdagen à *f* 0.75	*f* 1650.–
Art. 8 Verband en geneesmiddelen	*f* 50.–
Art. 9 Onderhoud tuin	*f* 200.–
Art. 10 Belastingen	Nihil
Art. 11 Assurantiën	*f* 100.–
Art. 12 Exploitatie barak (berekend naar 100 verpleegdagen à *f* 3.– voor 1 zuster en voeding van 1 zuster)	*f* 400.–
Totaal	*f* 12.080.–

In een zeer wijdlopige toelichting bij al deze artikelen en opties, wees het College er nog eens op dat bewust was afgezien van een geneesheer-directeur en adjunct-directrice en daarom met een hoofdverpleegster werd volstaan. Van de totale exploitatiekosten zou, ingeval de gemeente eigenaar van het Aldegonde Gasthuis werd, *f* 2800.– in mindering mogen worden gebracht, zijnde het bedrag dat de gemeente jaarlijks aan Aldegonde placht kwijt te zijn wegens verpleging van "onvermogenden" en barakpatiënten. Echter moest wel rekening worden gehouden met bijkomende rente en aflossing van de lening voor het gebouw. Dit bedrag, waarvoor men op 5% interest moest rekenen, mocht in de stukken niet worden vermeld, omdat de baron om geheimhouding had verzocht. Al met al voor Amersfoort een respectabele uitgave, waarmee bij de begroting voor 1906 voor het grootste deel geen rekening was gehouden. Derhalve zou een belastingverhoging onvermijdelijk zijn.

De teerling geworpen

Bij de stukken voor de Raadsvergadering van 24 oktober bevond zich een adres van "eenige inzittenden der gemeente om de beslissing in zake het overnemen van het ziekenhuis Aldegonde te willen aanhouden tot een volgende vergadering;" Dit verzoek, meeondertekend door de arts J.W. Jorissen, tevens raadslid, werd later op de middag ingewilligd. Heeft deze manoeuvre wellicht te denken gegeven? In de kranten wordt per opvallende advertentie een oproep aan de burgerij gedaan om op 30 oktober een "Openbare Vergadering ter bespreking van de Gashuis-Kwestie" bij te wonen. De bijeenkomst wordt geleid door een organiserend comité, met o.a. dr Ph.H. Peyrot, rector van het gymnasium en ds J.L.F. de Meyere. Aan het einde van de avond wordt de volgende motie naar de gemeenteraad gezonden:

"Een groot aantal burgers van Amersfoort, vergadert in Amicitia, ter bespreking van de aanhangige gasthuis-kwestie, – gehoord de debatten, – spreekt als hun meening uit, dat het voor onze Gemeente van het hoogste belang is, dat er een neutrale inrichting voor ziekenhuisverpleging blijft bestaan, – dat daarin op de beste wijze kan worden voorzien, wanneer de Raad onzer Gemeente het Aldegonde Gasthuis aankoopt, – spreekt de wenschelijkheid uit, dat de Raad daartoe overga, – besluit deze motie ter kennis te brengen van den Gemeenteraad en gaat over tot de orde van de dag".[10]

10 Het verslag van de vergadering is afgedrukt in de *Nieuwe Amersfoortsche Courant* van 1 november 1905.

Op de agenda van de gemeenteraadsvergadering van 31 oktober prijkt inmiddels een advies van het College, om Aldegonde *niet* aan te kopen! Ook het bovenvermelde adres wordt voorgelezen, maar krijgt nauwelijks aandacht, overstemd als het wordt door een tweede, afkomstig van een andere groep verontruste burgers, "uitmakende de commissie van voorbereiding tot het stichten van een nieuw ziekenhuis te dezer stede". De leden van comité, de heren C.T. van Beek, J.A.G. de Jong, A.T.R. Vermolen, M.H. Pel, C.M.M. Vermolen, H. Kroes en J.W. Jorissen, zingen daarin de lof van het College, dat enerzijds zoveel zorg heeft getoond voor het lichamelijk welzijn van zijn burgers, maar anderzijds ook voor de financiële consequenties van welke oplossing dan ook om uit de ontstane impasse te komen. De gemeentekas was op een dergelijke kostenpost niet voorbereid en een noodzakelijk geachte belastingverhoging zou zich immers tegen diezelfde burger keren. Een en ander had de ondertekenaars er daarom toe bewogen:

"...het initiatief te nemen tot het stichten van een nieuw ziekenhuis hier ter stede, dat geheel aan de eischen des tijds zal voldoen en waarin patiënten van alle gezindten en standen ter verpleging kunnen worden opgenomen. – Dit ziekenhuis zal bestuurd worden door verpleegsters die over een diploma als zoodanig beschikken. – De noodige maatregelen tot spoedig begin van den bouw van het ziekenhuis zijn reeds getroffen en over het terrein, waarop het gebouwd zal worden en dat zeer gunstig gelegen is, kunnen wij reeds beschikken. – Van de gemeente wordt geen subsidie verlangd, terwijl een contract tot opname van zieken, wanneer dit bij voltooiing van het gebouw door de gemeente gewenscht wordt, kan worden gesloten. – Het mag ongetwijfeld overbodig heten er op te wijzen, dat een zoodanige oplossing der ziekenhuis kwestie in plaats van aankoop en exploitatie van het Aldegonde-Gasthuis, of het bouwen van een nieuw ziekenhuis, een jaarlijks voordeel van eenige duizenden aan de gemeente verschaft en dat derhalve daardoor een belastingverhooging kan vermeden worden".[11]

Wanneer deze 'overval' op de gemeenteraad werkelijk binnen een week is beraamd, kan men alleen maar bewondering hebben voor zoveel voortvarendheid. In het debat daarover blijkt wel dat niet ieder raadslid zich onmiddellijk zonder slag of stootgewonnen wilde geven. Zo was het de arts Rolandus Hagedoorn wel opgevallen dat het adres was uitgegaan van "personen, allen tot bepaalde richting behorende, die de gemeente een geschenk aanbieden" en hij had zijn twijfels of de gemeente dat zo maar mocht aannemen. Doch van een 'geschenk', aldus zijn collega en mederaadslid Jorissen, zou men hier niet mogen spreken. Jorissen verzekerde hem dat, ook als de gemeente Aldegonde zou aankopen, het nieuwe ziekenhuis er binnen een jaar zou staan. De achterdocht is invoelbaar. Van de adressanten zaten er drie in de Raad en die zullen ongetwijfeld hun partijgenoten hebben *gemasseerd*. Jorissen, geneesheer-directeur van het bestaande katholieke gasthuis zou dezelfde functie krijgen in het nieuwe, dat zoveel meer allure bezat. Van Beek was de eigenaar en schenker van het terrein waar het nieuwe ziekenhuis zou worden gebouwd en Kroes mocht als architect het gebouw ontwerpen. Omdat binnen de week waarin dit alles werd bekokstoofd ook al de aartsbisschoppelijke instemming was verworven, is het goed denkbaar dat de zelfbenoemde commissie destijds slecht kon leven met de gedachte dat ook katholiéke armlastigen voortaan op een nieuw, neutraal gemeenteziekenhuis zouden zijn aangewezen.

Het advies van het College, *niet* tot aankoop van het Aldegonde Gasthuis over te gaan, werd

11 Archief Eemland, Amersfoort: Gemeenteraadsverslagen, Inv. nr G 17130 (1884-2000). Het betreft een zeer uitgebreide verslaglegging overgenomen uit *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*.

uiteindelijk met twaalf tegen vier stemmen aangenomen.

Achteraf is dit een goede beslissing gebleken. Het nieuwe, aan de Sint Andriesstraat gelegen St. Elisabeth Ziekenhuis, voor de bouw waarvan overigens langer dan een jaar nodig bleek, werd op 8 april 1907 officieel geopend. Meedrijvend op de stroom van medische innovaties bekleedde het een kwart eeuw lang een monopoliepositie binnen de Amersfoortse gezondheidszorg en zou het dappere Aldegonde Gasthuis, zo dit in stand was gebleven, volledig hebben overvleugeld.

Gasthuis op Marktplaats

Nu voor Aldegonde de onderhandelingen met de gemeente zo teleurstellend waren verlopen, daagden er vergezichten voor het Amersfoortse Burgerweeshuis, destijds zetelend in het voormalige klooster Mariënhof aan de Kleine Haag. Het complex was eigenlijk te groot geworden voor het geringe aantal wezen en was ook nog eens dringend toe aan restauratie, waarvoor de geldelijke middelen ontbraken. Regenten van het weeshuis zagen hun kans schoon en benaderden Van Boetzelaer, die zelfs bereid bleek Aldegonde kosteloos aan hen af te staan, op voorwaarde dat ook Leusdense wezen konden worden opgenomen. Dit laatste bleek een breekpunt. Het college van B & W, zowel als de Regenten van het weeshuis accepteerden deze genereuze schenking en hadden reeds besloten dat het gebouw voortaan *"Burgerweeshuis-Aldegonde"* zou gaan heten. Bouwkundige aanpassing van het gebouw, dat maximaal 36 kinderen zou kunnen huisvesten, was immers altijd nog goedkoper dan nieuwbouw. Echter, maakte de door de schenker gestelde voorwaarde een aanpassing van het Reglement noodzakelijk, waarover de gemeenteraad diende te beslissen. Deze weigerde daartoe over te gaan, omdat gevreesd werd dat ingeval van financiële tekorten, Amersfoort zou opdraaien voor Leusdense wezen, die, zelfs nadat het maximale aantal daarvan op zes was bijgesteld, de gemeente toch al 228 gulden per jaar kostten. Met verontschuldigde eerbied, begeleid van de wens "Mocht het schoone Aldegonde voor onze stad behouden blijven en eene bestemming vinden, harer waardig", werd de schenking geretourneerd.

Die waardigheid zou het zeker krijgen: als kindertehuis. Maar niet dan, nadat er enige maanden later nog even sprake was geweest dat de Industrie- en Huishoudschool, op dat moment nog gevestigd in een aantal inmiddels voor dat doel te klein geworden huurpanden aan de Hendrik van Viandenstraat, er haar intrek zou nemen.[12]

Het toeval wil, dat op de plek waar Aldegonde ooit werd gesticht zich uiteindelijk een 'industrieschool', d.w.z. een technische school vestigde.

Tenslotte: Hoe vooruitstrevend was Aldegonde als Gasthuis?

De mogelijkheden in de geneeskunde namen in de 19e eeuw, in het bijzonder in de tweede helft daarvan, een opmerkelijke vlucht, zoals nog nimmer in een dergelijke tijdspanne was vertoond. Inzichten in pathologie, bacteriologie, epidemiologie, anesthesie, ontwikkeling van geneesmiddelen en industriële revolutie waren daar de oorzaak van. Geneeskunde werd een echte wetenschap. Het ligt voor de hand dat deze tendens zou vragen om een passende ambiance om tot verdere wasdom te komen. Niet overal echter, hielden beide ontwikkelingen gelijke tred. Een situatie zoals die vóór 1890 in Amersfoort werd aangetroffen, was dan ook allesbehalve uniek. Alleen academische- en grote-stadsziekenhuizen, de laatste al dan niet op confessionele grondslag, konden zich met die ontwikkeling meten, en dikwijls ook nog maar ternauwernood.

De aanpak van Baron van Boetzelaer was opzienbarend en menige ingezetene van Amers-

12 P.J.J.M. van Wees, *Het Burgerweeshuis van Amersfoort*, Amersfoort 2002; p. 194-8.

foort zal tijdens de bouw zijn of haar ogen hebben uitgekeken. Een gebouw met ongekende allure. Wanneer men de vraag stelt of Aldegonde, als gebouw, zijn tijd ver vooruit was, moet men bedenken dat juist tegen het einde van de eeuw overal in Nederland een opmerkelijke inhaalslag aan de gang was.

De vereiste reinheid vroeg om verbeterde watervoorziening, ventilatie en verwarming. Deze werden in Aldegonde gerealiseerd. Warm en koud water moesten *toe-* en *weg* kunnen stromen. Privaten en kolenkachels op zaal gaven geen pas meer. Het gasthuis beschikte over vier (water-) closets. Hoewel het boven weergegeven ooggetuigenverslag geen details geeft, geschiedde de verwarming van het gebouw door middel van een centrale stookinrichting, in het souterrain en hoogstwaarschijnlijk via verwarmde lucht die via schachten in de spouwmuur naar de verdiepingen werd geleid. Dit was destijds een veelvoorkomend principe in de ziekenhuisbouw: goedkoop en schoon en soms gecombineerd met ventilatiekanalen zonder luchtpomp, geheel berustend op trek. Weliswaar bestond de c.v. met gesloten warmwaterleiding en convectielichamen toen ook al enige decennia, maar was minder onderhoudsvriendelijk, duurder in aanleg en ongeschikt voor geleiding binnen de spouw, zoals hierboven beschreven. Interieurfoto's van Aldegonde als ziekenhuis zijn helaas niet overgeleverd. Die van Aldegonde als Kinderzorg, uit 1871, tonen wel ribbenradiatoren, maar die zullen vermoedelijk toch pas na 1908 zijn geïnstalleerd.

Waren de buitenlandse studiereizen van de Van Boetzelaers nu echt noodzakelijk geweest om tot al deze bouwkundige inzichten te komen? Zeker is, dat het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam bij de opening in 1851 reeds over een soortgelijk verwarmingssysteem beschikte, maar dat gebouw gold dan ook nog lang daarna als model in Europa, waar veel buitenlandse architecten en artsen, ook uit de V.S. en Japan op af zijn gekomen.[13] Ook het nieuwe Prinsengrachtziekenhuis in Amsterdam, beduidend kleiner dan het Rotterdamse, maar wel weer groter dan Aldegonde bezat deze voorziening reeds bij de opening in 1857.[14] Dit zijn slechts twee van vele voorbeelden uit een periode waarin ziekenhuisarchitectuur en inrichting een geheel eigen identiteit kreeg. Statige gevels, veelal in aangepaste renaissancestijl, moesten ziekenhuizen op paleizen doen lijken. Licht en lucht waren obligaat op ziekenzalen, waarvan de doorgaans vele vensters op het zuiden en oosten lagen, met uitzicht op de tuinen. Het Aldegonde Gasthuis voldeed aan al deze nieuwe criteria. Vergeleken met zijn grotere broers was het natuurlijk maar een *petit- palais,* waarvoor overigens koningin-moeder Emma niet te groot bleek om er op 18 augustus van het jaar 1900, "door slechts een hofdame vergezeld", een onverwacht bezoek aan te brengen.

Het moet duidelijk zijn: Aldegonde liep niet voorop, maar was als *inhaalslag* een bezienswaardigheid voor Amersfoort. Voldeed het ook aan de "eischen der tijd"?

Voor een antwoord op deze vraag dient men zich te realiseren wat die tijd dan wel verlangde. Binnen de geneeskunde in het algemeen was in het bijzonder, zij het met vallen en opstaan, de *operatieve heelkunde* sinds de tachtiger jaren aan een opmars begonnen, welke steeds meer perspectieven voor de toekomst opende. Het heeft ernaar uitgezien dat Aldegonde alle ingrediënten in huis had om op deze trend in te haken. Een operatiekamer met venster op het noorden en een vloeroppervlak van ongeveer 4,5 bij 6,5 meter. Annex een ruime opslagplaats voor instrumenten. Voorzieningen om infectiekans te verminderen,

13 M.J. van Lieburg, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900)*, Amsterdam 1986; p. 154-6. 14 H.W.J. de Boer, *Prinsengrachtziekenhuis 1843-1983*, Amsterdam 1983; p. 33-4.

zoals stortkoker en sproei-installatie langs de wanden. Zelfs het academische ziekenhuis van Utrecht, waarheen moeilijke gevallen uit het Amersfoortse verwezen plachten te worden, moest deze technische voorzieningen in 1905 nog ontberen. Het is jammer dat er geen patiëntendossiers meer bewaard zijn gebleven. Wij zouden vandaag graag weten hoever men in Aldegonde is gegaan. Gevreesd moet worden dat de hoopgevende ontwikkeling van de darmchirurgie destijds aan Amersfoort voorbij is gegaan, dan wel de stad zelfs nog niet had bereikt. Veel verder dan het verwijderen van een appendix, of het bevrijden van een darm uit een beklemde breuk zal men niet gekomen zijn. Dat is geen depreciatie. Heelkunde had rondom de eeuwwisseling overal in Nederland nog een overwegend conservatief karakter.

Daarbij komt nog het volgende. Vóór 1890 stond het medisch, en zeker het operatief handelen in het teken van de *antisepsis*, die gebood de patiënt in een kiemarme omgeving te verplegen. Gemakkelijk schoon te maken muren (ronde hoeken, sproei-installaties), harde gladde vloeren en ontsmetten van de lucht met carbolverstuivers maakten deel uit van dit maatregelenpakket.

Uitgerekend rondom dat jaartal en daarna werd de zogenoemde *a-sepsis* geïntroduceerd. Alles wat met de patiënt in aanraking kwam moest eerst volledig worden gesteriliseerd, zowel instrumenten als verbandmaterialen. Het was de tijd dat de industrie met ingenieuze sterilisatieapparatuur op de markt kwam en de operatiehandschoen werd ingevoerd, beide mijlpalen in de medische geschiedenis.

Bij onze 'rondleiding' op 29 mei 1890 werd van al deze zaken niet gerept. Misschien dat het Aldegonde Gasthuis bij zijn ingebruikname al obsoleet was. Eén ding lijkt wel zeker: de patiënt die niet langer thuis kon worden verpleegd, werd in Amersfoort nog nooit eerder zó goed onthaald. Daarmee heeft het gasthuis beslist in een leemte voorzien. Wat heeft zijn stichter dan toch bewogen om al na vijftien jaar de handdoek in de ring te gooien? Ook dat blijft gissen. Baron van Boetzelaer van Oosterhout was al sinds 2 juli 1892 geen burgemeester van Leusden en Stoutenburg meer en had zich op 16 juni 1894 als ingezetene van Amersfoort laten uitschrijven wegens verhuizing naar landgoed Dijnselburg te Soesterberg. Zijn gevoel van betrokkenheid met beide gemeenten kan daardoor zijn afgenomen. Suggesties als zou het Aldegonde Gasthuis te deftig zijn geweest, waardoor de gewone burger, waaronder veel armlastigen zich er niet thuis konden voelen, worden door de opnamegetallen, voor zover voorhanden, gelogenstraft. Gemeenteraad, bevolking en pers namen destijds de aankondiging van sluiting voor kennisgeving aan, stelden geen vragen maar putten zich uit in discussies om uit de impasse te komen. Dat daaruit steeds weer duidelijk werd hoe het verlies van Aldegonde velen aan het hart ging, moet de familie Van Boetzelaer-De Beaufort troost hebben gegeven.

JOS G.M. HILHORST

Over het bezit in Baarn van het stift te Elten

3

Bij het onderzoek naar de ontginningsgeschiedenis van het oostelijk van de Eem gelegen stukje Baarn komt men een opvallend groot aantal grondheren tegen. Omstreeks het midden van de 15e eeuw waren dat behalve de bisschop ook de heer van Abcoude en Gaasbeek, de Sint-Paulusabdij, Van Zuylen, het Domkapittel, de heer van IJsselstein en het Sint-Vitusstift te Elten. De belangrijkste onder hen waren de Sint-Paulusabdij en Gaasbeek, terwijl het stift daar slechts enkele bezittingen had. Zoals hierna zal blijken was dit echter omstreeks het jaar 1000 heel anders. Toen was het stift de belangrijkste grondheer. In de daarop volgende eeuwen brokkelde die positie echter af. Hoe het stift zijn positie verwierf en waarom het die verloor vormen het onderwerp van dit artikel.

Een groot deel van de gouw Flethitti – ongeveer overeenkomend met het huidige Eemland – kwam in 777 in handen van de bisschop van Utrecht door een schenking van Karel de Grote.[1] Naar de mening van Mijnssen-Dutilh bestond deze schenking uit een groot moeras waarin een aantal eilandjes lag.[2] Het nabijgelegen Naardinkland bleef onderdeel van de fiscus onder het bestuur van een graaf. Het centrum van dit graafschap was Naarden. Omstreeks 950 was Wichman van Hamaland daar de graaf. Zoals nog zal blijken bezat hij toen al een aantal goederen op die eilandjes rechts van de tegenwoordige Eem, onder meer in Koelhorst. Hij had die geërfd van zijn vader, die ook in Deventer bezit had. Daar stond de door Lebuinus gestichte kerk waarbij vanaf het eind van de 9e eeuw de Utrechtse bisschoppen woonden, omdat Utrecht toen door de rooftochten van de Noormannen te onveilig was. Pas omstreeks 920 vestigde bisschop Balderik zich weer in Utrecht. Hij of zijn voorganger heeft Wichmans vader, wellicht als dank voor de in Deventer verleende gastvrijheid, vermoedelijk toegestaan om aan de rechter kant van de Eem en noordelijk van Amersfoort de ontginning aan te vatten. Een deel van dit gebied viel onder zijn bij Nijkerk gelegen hof Appel. Die toestemming kan rond 915 zijn gegeven. Dat Wichmans vader de hof te Appel heeft bezeten blijkt uit een nog te bespreken oorkonde uit 996.

1 S.Muller Fzn, A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 delen, Utrecht en Den Haag, 1920-1959 [hierna aan te halen als OSU]: nr 48. 2 M. Mijnssen-Dutilh, *Waterstaatskroniek van Vallei & Eem*, deel I: 777-1616: *Amersfoort lag aan Zee*. Waarschijnlijke titel, nog te verschijnen.

Lambert Doomer (1622/3-1700), De abdij van Elten (Het Utrechts Archief THA La 9.8).

Vermoedelijk heeft Wichman ter bescherming zijn zuidelijker gelegen bezit niet alleen langs de weg van Naarden via Laren naar Baarn (die naar Rhenen, het centrum van de voormalige gouw,[3] voerde) enkele hofsteden ingericht, maar ook aan de rechter kant van de Eem, en wel in Zonne, dat zuidelijk ligt van de plek waar later het huis Ter Eem zou verrijzen.

Wichmans erfenis en het stift Elten

Het bezit van het Sint-Vitusstift in het huidige Gooiland kwam uit een in 968 door keizer Otto I gedane schenking[4] van al hetgeen graaf Wichman van hem in leen hield, waaronder het koningsgoed in het graafschap Naardinkland. In 970 bevestigde hij ook de gift die Wichman bij de stichting ervan aan dit stift had gedaan.[5] Deze schenking bestond uit goederen die Wichman van zijn vader had geërfd en uit bezit dat hij zelf had verworven. De eerste abdis van het stift werd Wichmans dochter Liutgard. Haar zus Adela maakte bezwaar tegen deze gang van zaken, omdat zij voor de schenking van voorvaderlijk goed geen toestemming had gegeven. Die toestemming was, naar de nog te noemen oorkonde uit 996 zegt, volgens Saksisch recht nodig geweest.

3 H.A. Heidinga, From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the early Middle Ages, in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red): *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen 1990: 9-40. 4 OSU: nr 126 dd 29 juni 968. 5 OSU: nr 127 dd 3 augustus 970.

In 996 maakte keizer Otto III een eind aan dit conflict tussen Adela en het stift. Hij wees Naardinkland, inclusief de immuniteit en het daar gelegen voormalige bezit van graaf Wichman aan het stift toe, terwijl hij een aantal van de uit Wichmans voorvaderlijk bezit stammende goederen deelde tussen het stift en Adela. Een van die gedeelde goederen was de hof Appel.[6] Op het belang van deze hof voor dit onderzoekje wordt nog teruggekomen. Eerst moet kort worden ingegaan op de verpachting van Naardinkland en andere goederen door het stift aan Floris V en zijn opvolgers als graven van Holland.

In mei 1280 verpachtten de abdis en de kanunniken van het stift te Elten vrijwel al hun rechten te Naardinkland aan de graaf van Holland.[7] De verpachte rechten bestonden uit de hoogheidsrechten van het stift in Naardinkland en de tijnsen en keurmeden uit de gronden waarover zij in dit gebied grondheer waren.[8] Die gronden lagen niet alleen in Gooiland, maar ook in Eemland. Dit laatste blijkt uit een overeenkomst uit 1393 van de graaf van Holland met een aantal landgenoten uit Eemnes, Soest, Baarn en Zonne over de aan hem te betalen tijns, waarvan hij zei dat hij daarvoor

Baarn medio 18e eeuw. Gewassen tekening in oostindische inkt, mogelijk door Jan de Beyer. In 1766 is deze afbeelding uitgebracht als gravure van W. Writs naar De Beyer (Museum Flehite, 1921-025).

aan de abdis van Elten een pacht betaalde.[9] Vanaf 1280 dienden de landgenoten op die gronden dus hun tijnsen en keurmeden aan de grafelijkheid te betalen.[10] Volgens de overeenkomst uit 1393 waren de landgenoten gezamenlijk verantwoordelijk voor die betalingen. Daaruit en uit het feit dat zij keurmeden verschuldigd waren blijkt dat hun rechten en verplichtingen stammen uit de

6 OSU: nr 146 dd 18 december 996. 7 Jan H.M. Hilhorst en Jos G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birkt, Van de achtste tot de zeventiende eeuw*, Hilversum, 2001. 8 OSU: nr 2031 dd 6 mei 1280. 9 In 1393 sloot hertog Albrecht van Beieren als graaf van Holland een overeenkomst *mytten lantgenoten van Baern die de zwaden hebben ende mytt dien van Zoest, myt dien van Emenesse, beyde van bynnen dyck ende van buten dijck, ende myt dien van Sonnen.* (F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland*, 4 delen, Leiden 1753-56, III: 593). Deze overeenkomst betrof de tijns van 5£6s die de grafelijkheid van de abdis van Elten in pacht hield. Het pachtcontract waarnaar de overeenkomst uit 1393 verwijst, werd tussen graaf Floris V en de abdis van Elten gesloten in 1280. Daarnaast sloot de graaf een pachtcontract met de kanunniken van Elten. Dit blijkt uit een verklaring uit 1572 van de abdis van Elten waarin onder meer staat: *waer naer alzoe met die canonicken tot Elten gehandelt es dat sij luijden haer goeden die sij in den voersz. Landen leggende hadden oick afgestaaen hebben tot behouft van den voorsz. Grave, alzoe dat sij daer voer jaerlix hebben souden acht ende twintich pondt* (Haupt Staatsarciv Dusseldorp, Reichsstift Elten, Akten 13: fo 9v). Dit tweede contract was nodig omdat de abdis de rechten van de kanunniken buiten haar contract had gehouden. In de rekeningen van de Hollandse grafelijkheid wordt vanaf het derde kwart van de 14e eeuw geen onderscheid meer gemaakt tussen beide pachtcontracten en wordt een enkel bedrag geboekt als de pacht, die aan de abdis betaald werd. 10 Het ging in de overeenkomst tussen de graaf en het stift dus om tijnsen te Baarn en niet om tienden te Baarn, zoals Cleij in navolging van Fred Gaasbeek, Jan van 't Hof en Maarten Koenders vermeldt in: Baarn in de Middeleeuwen, *Van Baerne tot Baarn*, 1999: 24. Uit deze vergissing kan dus niet worden besloten dat er al in de 13e eeuw een kapel in Baarn zou hebben gestaan.

tijd van het hofstelsel, dat wil zeggen, uit een periode ruim vóór 1100.

Uitgesloten van het pachtcontract uit 1280 werden de leengoederen van het stift in dit gebied. Hierop wordt teruggekomen. Eerst worden de goederen in het tegenwoordige Baarn genoemd, die in de 15e en 16e eeuw van het stift waren.

Het tijnsboek van het stift vermeldt onder de hof Appel onder meer beleningen met delen van het in het oude gerecht Eme (dat wil zeggen, een deel van het huidige Baarn) gelegen goed Walkenberg uit 1403, 1406 en 1442.[11] Ook blijkt daaruit dat het in het gerecht van Koelhorst (nu Hooglandt-West) gelegen goed Koelhorst[12] onder het stiftse deel van de hof te Appel viel. Andere bronnen zeggen dat het stift ook bezat het in het gerecht Koelhorst gelegen Krachtwijk.[13] De twee laatste goederen waren tijnsgoederen. Daarnaast blijkt uit het archief van het stift te Dusseldorp dat een deel van het in het gerecht van Eme nabij Bloemenberg gelegen goed Voorbroek door het stift in leen werd uitgegeven.[14] Het andere deel van Voorbroek was een leengoed van de bisschop.[15] Bloemenberg lag zuidelijk van Zonne, dat noordelijk grenst aan de Pikmanpolders (Spijckmanspolders) (zie figuur 1). Al deze goederen lagen op zandheuveltjes op de rechteroever van de Eem, zuidelijk van Eembrugge. In wezen waren deze heuveltjes de voormalige eilandjes in het vormalige moeras.

De goederen in het gerecht Koelhorst waren afkomstig van Wichmans vader, want de hof te Appel was door Otto III gedeeld. Het eveneens rechts van de Eem gelegen Zonne hoorde echter tot het aan het stift nagelaten bezit van Wichman dat hij zelf had verworven; het was immers niet gedeeld. Zoals bleek viel Zonne onder de door de graaf van Holland in 1393 gesloten overeenkomst.

Het stift was niet alleen grondheer rechts van de Eem, maar ook links van de rivier. Dit blijkt uit het in 1526 ontstane rapport van Pieter Aelman, de toenmalige secretaris van Naarden. Daaruit blijkt dat twee hofsteden te Eemnes tegen de grens met Baarn tot het grondbezit van het stift behoorden,[16] want deze moesten volgens twee Baarnse

11 N.C. Kist, Het Necrologium en het Tynsboek van het Adelijk Jufferen-Stift te Hoog-Elten, *Nieuw Archief voor de Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, dl II (1854): 164-166. **12** Het bezit van het stift in Koelhorst blijkt uit het volgende. Aan het begin van een tijnsrol uit het begin van de 15e eeuw staat: *It van die genen die horen tins jaerlix sculdich siin te betalen der abdissen van Elten in de hov tot Appel op Sinte Mertensdach.* Daaronder wordt onder meer gezegd: *Item Gherijt Johan Goeden soen ende Margareta sijn wijff een lb wasses van dien helfte van enen erve gheheite die Cleyne Koelhorst gheleghen inden kerspel van Loesden.* (HSA Dusseldorp, Reichsstift Elten; Oorkonden nr 5). **13** In 1400, op 12 mei, verklaarde de tijnsmeester van het stift dat werd vermaakt *die oude slach gelegen in den Slaghe* evenals een kamp land gelegen *bider Foudenstrate*, die nu Vuedijk heet, en die aan de noordkant van Koelhorst liep. (GAA, Charterverzameling: nr 108). In 1415 werd het goed Krachtwijk overgedragen voor de tijnsmeester van het stift (HUA, Gemeentearchief Utrecht [GAU], Bewaarde Archieven II, regulieren, nr 871 fo 51-53v). **14** In 1493 beleende de abdis van Elten Albert Dier met een deel van het goed geheten Voorbroek in het kerspel van Eembrugge (HSA Dusseldorp, Repertorium Handschr. 1A: fo 107, nr 26). Uit een belening in 1520 door de abdis van Elten met een deel van Voorbroek blijkt dat dit gelegen was tussen de Oude Weer en de Zeelhorster Steeg (HSA Dusseldorp, Elten Repert. nr 99). Het gaat hier om hetzelfde goed Voorbroek als dat van de bisschop, want in 1481 werd het bisschoppelijk leen Voorbroek omschreven als *dat guet geheiten ten Voirbroeke ofte die Oude Weer, gelegen inden gerichte van der Eembrugge mit synen toebehoren* (A.J. Maris, Repertorium op *de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijk tijdvak, I, De Nederstichtse leenacten (1394-1581)* [hierna aan te halen als Maris LA]: nr 38). **15** Peter Hoeffliet kreeg in 1394 van de bisschop in leen het in het gerecht *van der Eem* gelegen *erve to Voerbroec mitten steenhuze* en alle toebehoren (Maris LA: nr 38). In 1394 beleende de bisschop hem ook met het Heemstedenland dat lag in het gerecht *van der Eem*, en 11 dagmaat groot was (Maris LA: nr 37). **16** Pieter Aelman ging naar Eemland om te bepalen uit welke daar gelegen landerijen de grafelijkheid van Holland inkomsten diende te ontvangen (D.Th. Enklaar, Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland, *BMHG*, 54 (1933): 125-172).

schepenen tijns betalen aan de grafelijkheid. Wel in het huidige Baarn lag, niet ver van De Lage Vuursche, een hofstede die door omschrijvingen van de grens tussen Gooiland en het Sticht als de 'hofstede van Elten' bekend staat.[17] Deze drie goederen vormden ongetwijfeld onderdeel van de schenking van Wichmans zelf verworven bezit aan het stift.

Nabij het Baarnse Zandvoort bezat het stift ook gronden. Dit blijkt uit een Hollands rekeningfragment[18] uit omstreeks 1460 dat die gronden noemt. Dit zijn de *zwaden* die in de overeenkomst van 1393 werden vermeld. Daarin werden als tijnsplichtig aan de Hollandse grafelijkheid namelijk ook aangesproken de *lantgenoten van Baern die de zwaden hebben*. In het rekeningfragment staat over de tijns uit de zwaden: *Item desen is sculdich altijt te betalen Roeloff van Baren ende zijne nacoemelingen.* In het origineel[19] staat hierbij een aantekening waaruit volgt dat dit land bij de molen lag. Omdat toen alleen de Zandvoortse molen bestond, ging het dus om daarbij gelegen land.

Uit de aantekening volgt dat Roelof van Baern erfelijk tijnsgaarder was voor de te Baarn vervallende tijns van de grafelijkheid. Dit wordt bevestigd door de verklaring uit 1529 van twee lieden uit Naarden dat Roelof van Baern en zijn nakomelingen aan de tijnsmeesters van de grafelijkheid [..] *over zeer langhe voirleden jaeren betaelt hebben den tijns van den gemeen bueren ende erven gelegen in den gerechte van Baern.*[20] Het inzamelen van de tijns over de zwaden was dus aan Roelof van Baern en diens voor- en nageslacht verpacht geweest.[21] Roelofs bezit bij de molen was volgens het morgengeldboek uit 1446 toen in handen van Albert van Baern,[22] Roelofs grootvader.De zwaden lagen dus nabij Zandvoort. Een *zwad* was een maat voor hooiland, die weliswaar in Naardinkland gebruikelijk was, maar niet in Eemland, waar men over dagmaten sprak. Het gebruik van die maat versterkt de stelling dat Wichman in Baarn actief was. Zandvoort ligt nabij de grens met Eemnes en het noordelijke deel van Baarn zal in Wichmans tijd nog regelmatig zijn overstroomd door water uit de Eemdelta.

Het stift te Elten was omstreeks 1000 dus grondheer van een aantal goederen in het tegenwoordige Baarn rechts en links van de Eem, die afkomstig waren van Wichman. Om de wijzigingen die zich na 1280 in de rechten van het stift hebben voorgedaan te onderzoeken, is het nodig na te gaan wat er met de drie belangrijkste rechten in dit gebied is gebeurd. In het navolgende worden alleen de wijzigingen in deze rechten aan de rechterkant van de Eem besproken.

17 In 1449 verklaarden enkele oude inwoners van Gooiland en Loosdrecht... *dat Goylant streckt in alre manyeren als hierna volcht, te weten: dat int noortoisteynde van Goylant gaet een wech, geheten Wackerswech, die leecht in Goylant ende gaet up tot den Vuyrboom toe, ende van den Vuers boom tot up Soeststapel, van Zoeststapel tot upten hoffstede, die tusschen den tween harden leecht omtrent halwegen tusschen Goyersbosch ende den Vosbergen int Sticht ende toebehoeren plach der abdisse van Elten, ende van dien hofstede noirt ommegaens, als over 100 of 200 jair gedeeld heeft geweest, tot Breuchelveen wairt...*; en in 1502 verklaarde de burgemeester van Huizen:... *dat die rechte rescheydinge tusschen Hollant ende den Stichte van Utrecht te strecken pleech, te weten van den mont van der Eem up Leuwenpaell, van Leuwenpaell up die hoge bomen van de Vuers, van de Vuers up Wernaers hofstede, van Wernaers hofstede upter abdisse van Elten hofstede,...* (D.Th. Enklaar, Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland, *Werken der Vereeniging tot Uitgaaf van het Oud-Vaderlandsche Recht*, Derde Reeks, nr 3). **18** Enklaar, Middeleeuwsche Rechtsbronnen: 448-49. **19** Archief van Stad en Lande van Gooiland, Privilegeboekje: 291. **20** Enklaar, Middeleeuwsche Rechtsbronnen: 456-57, nr 16. **21** Roelofs voorvader Albert werd in 1421 als tijnsgenoot van de Sint-Paulusabdij al *meister* genoemd (HUA, KKK 505-3: fo 281 r en v). **22** In het manuaal van het morgengeld voor 1446 staat onder meer: *It Aelbert van Baern siin deel van der zandvoirt gelt 16 schilde* (HUA SALT 332: fo 189). Hier stond van ouds de Zandvoortse molen.

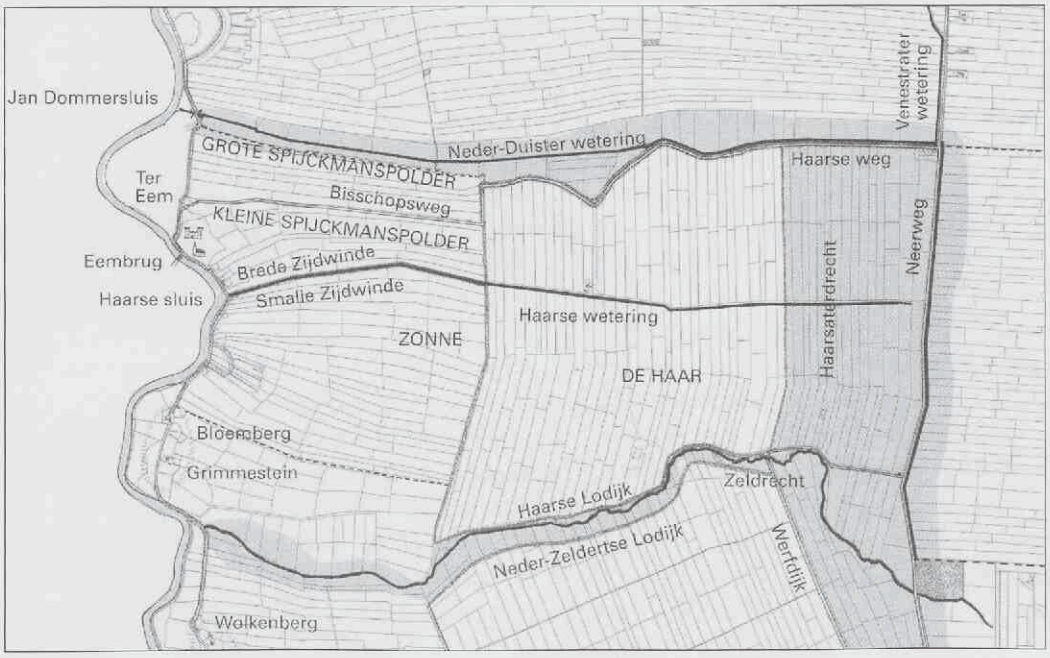

Figuur 1 De ligging van Zonne.
Uit: C. Dekker en M. Mijnssen-Dutilh,
De Eemlandtsche Leege Landen **(Utrecht 1995) 52.**

GERECHTSHEREN, TIENDEN EN GRONDHEREN IN EEMBRUGGE-DE-OOSTZIJDE 1254–1450

Het gerecht van Eme

In 1254 wees de bisschop het gerecht en de tiend van Eme oostelijk van de Eem toe aan Jan van Lochorst ter oplossing van een geschil tussen Jan en zijn familielid Adam. Jaarlijks moest Jan aan de Sint-Paulusabdij een tijns voor beide rechten betalen,[23] die dus toekwamen aan de Sint-Paulusabdij. In 1300 waren de gerechten oostelijk en westelijk van de Eem met elkaar verenigd[24] en had de Sint-Paulusabdij zowel het gerecht als de tiend op de oostelijke oever aan de bisschop verloren. In de jaren 1328-1336 was de situatie dezelfde, zoals blijkt uit de rekeningen van de schout van Amersfoort en Eemland en van de rentmeester van de bisschop uit die tijd.

Maris[25] vermoedt dat Eme stadsrecht kreeg in 1337. In de bevestiging ervan uit 1363 staat over de grenzen van Eme, dat beide *eynden* lagen tussen Gooiland en De Haar, terwijl als zuidgrens werd gegeven de *weteringe van Zeldrecht ende die van Baerne* en als noordgrens *die van Emenesse endie van Bunschoten*.[26] Rechts van de Eem strekte het gerecht van Eme van noord naar zuid toen dus van Bunschoten tot de Zeldertse Wetering en van

23 OSU: nr 1321. 24 A.J. Maris, *Eemnes*, Utrecht, 1947: 12.
25 Maris 1947: 62. 26 Ib.: 63.

west naar oost tussen de Eem en De Haar. Deze grensomschrijving dateert van na de afscheiding van Eemnes Buitendijks uit Eme in 1356. In 1363 hoorde Eemnes Binnendijks dus nog tot Eme, maar in 1439 werd het een afzonderlijk gerecht. Eemnes Binnendijks werd toen omschreven als gelegen tussen *die van Baerne* en *die van Emenesse upgaende uter Eem*, en verder westwaarts tot Gooiland toe, uitgezonderd wat in 1427-28 door de lieden van Eembrugge was afgegraven en van een bolwerk voorzien.[27] Zo bleef van het gerecht van Eme over een klein stukje aan de westoever van de Eem ten zuiden van de Drakenburger gracht en daarnaast ook nog een deel oostelijk van de Eem. Zoals hieronder blijkt, hoorde daar toen niet bij het binnen de grenzen van Eembrugge uit 1363 gelegen gerecht van Bloemenberg.

Het gerecht en de tienden van Bloemenberg en Zeelhorst

Op 18 december 1577 kreeg Willem van Renesse in erfleen van de abt van de Sint-Paulusabdij *die thienden van Bloemenberge ende Zeelhorst, mitten gerechte van Bloemenberge ende van Zeelhorst*, zoals zijn kort voordien overleden broer Johan die bezeten had.[28] Dit was geen nieuw leen, want al in 1389 had Johan van Amerongen het van die abdij ontvangen.[29] In 1389 bestond dus een gerechtje dat tenminste de goederen Zeelhorst en Bloemenberg omvatte en dat, samen met de tienden, ter belening stond van de Sint-Paulusabdij. Bloemenberg is het zuidelijk van Zonne gelegen gebied tussen de Eem en De Haar, waarin Grimmestein ligt, met de Zeldertse Wetering als zuidgrens (zie figuur 1).

Tussen 1363 en 1389 is er dus iets gebeurd waardoor de Sint-Paulusabdij dit gerechtje verkreeg. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de abdij het in leen hield van de toenmalige stad Eembrugge en dat de abdij het in achterleen zou hebben uitgegeven. Veeleer gaat het bij dit gerecht om een mini-gerecht dat als gevolg van calamiteiten is ontstaan. Hierop wordt teruggekomen.

De tienden in Eembrugge-de-Oostzijde.

Zoals gezegd had de Sint-Paulusabdij in 1254 recht op de tiend in Eme, oostelijk van de Eem. Omstreeks 1300 lag dit recht bij de bisschop en dit was ook het geval in 1394, toen hij Steven van Zuylen beleende met *eenen tiend ter Eem, van Zonnen, van Voirbroec ende vander Goyerlant*.[30] Deze laatste tiend wordt hier buiten beschouwing gelaten. Van de andere drie aan Van Zuylen in leen gegeven tienden was de tiend *ter Eem* in 1328-29 en 1330-31 nog door de rentmeester van de bisschop geïnd[31] en deze betrof vermoedelijk alleen Eme in engere zin, namelijk de daar gelegen hofsteden van de bisschop aan beide zijden van de Eem en het gebied rond het kasteel Ter Eem dat daar inmiddels was gebouwd. In 1377-79 inde de rentmeester alleen *die smael tiende ter Eem*,[32] vermoedelijk als gevolg van de stormvloed van 1375 die een graanoogst onmogelijk maakte.

De andere twee in 1394 aan Van Zuylen verleende tienden waren die van Voorbroek en Zonne. Beide lagen zuidelijk van Ter Eem, maar noordelijk van het gerecht van Bloemenberg.

Gezien de vermelding van de tienden van Bloemenberg en Zeelhorst in 1389 is het duidelijk dat oostelijk van de Eem de tienden althans deels per goed werden verleend, ook al grensden die

27 Ib.: 73 **28** HUA, KKK 505-6: fo 108v. **29** HUA, KKK 505-1: fo 62v. **30** Maris LA: nr 32. **31** K. Heeringa, Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573, 3 delen, *Werken Historisch Genootschap, 3de serie*, nos. 50, 59 en 60, Utrecht, 1926-32: 448 en 455. **32** P.J. Vermeulen, Bisschoppelijke Rekening van 1377-78, *Codex Diplomaticus Neerl. Hist. Gen., 2de serie, 2de deel, Iste afd.* (1853): 252-464 [hierna aan te halen als Vermeulen]: 255 en Heeringa, deel I: 8.

aan elkaar. Kennelijk was er na 1254, toen de tiend aan de oostzijde van de Eem nog als een geheel werd uitgegeven, iets gebeurd waardoor splitsing van de tienden nodig werd. Hetzelfde gebeurde met de gerechten.

De grondheren in Eembrugge-de-Oostzijde.

Het al genoemde rapport van Aelman bevat een lijst goederen oostelijk van de Eem die volgens onder meer de secretaris van Eembrugge te Baarn onder de linde[33] tijns aan de grafelijkheid verschuldigd waren, welke tijns de graaf dus in pacht zou hebben gehouden van de abdis van Elten.

De gepubliceerde lijst geeft van de meeste stukken land oppervlakte en naam van bezitter, maar van enkele komen alleen de naam van het goed en de oppervlakte voor. Dit zijn *Grymmesteyn, Bloemenberch, Dashorst* [dit moet zijn Ramshorst[34]], *Hoech Netelenberch* en *Groet Sonnen*. Niet bij name worden genoemd de ook oostelijk van de Eem gelegen stiftse leengoederen Voorbroek en Walkenberg. In de 16e eeuw werden delen van beide goederen door de abdis van Elten in leen gegeven aan lieden die in Aelmans lijst als tijnslieden voorkomen.

Daarnaast zijn van drie van de vijf in Aelmans lijst alleen bij name vermelde goederen leen- en tijnsakten van derden bekend. Die betreffen Bloemenberg, Ramshorst en Netelenberg. Ook bestaan er zulke akten over het niet door Aelman bij name genoemde en nabij Bloemenberg gelegen Zeelhorst. Een daarvan is een machtiging uit december 1389 van de abt van de Sint-Paulusabdij voor een van zijn monniken om *tiinsmeister ende hof te wesen* [...] *om den alinghen halven goede ter Ziilhorst als Wouter Jan Kaermans soens* [...] *plach te wesen*.[35] De abdij had dus niet alleen het gerecht over en de tiend uit de goederen Bloemenberg en Zeelhorst, maar ook recht op de tijns uit minstens de helft van Zeelhorst, want dit is de betekenis van de machtiging voor de monnik om als hofgerecht en als tijnsmeester over de overdracht van de halve Zeelhorst te zitten. Dat de abdij slechts de helft van dit goed bezat, wordt ondersteund door een akte uit 1440 volgens welke Jacob van Gaasbeek de vrouw van Jan van Amerongen met het goed *Zeelhorst ter Eme* beleende.[36] Er kan dus worden aangenomen dat Gaasbeek en de abdij ieder de helft van het goed Zeelhorst bezaten.

In 1456 beleende Gaasbeek Jacob Nenninc met de hem van zijn vader aanbestorven hofstede Ramshorst te *Bloemenberge bij de Eme*.[37]

33 De goederen uit de lijst van de secretaris van Eembrugge beslaan een oppervlakte van totaal 772 dagmaat. De legger van het morgengeld uit 1446 geeft een oppervlakte van 703 dagmaat voor de gronden onder Eembrugge-de-Oostzijde (HUA, A.S. Stapel, *Inventaris van het archief van de Staten van Utrecht in de Landsheerlijke Tijd 1375-1581* [hierna aan te halen als SALT]: nr 332, fo 172-173v). Aelmans lijst wordt voorafgegaan door het volgende: *Hiernae volgen die namen, mitsgaders hoirluyder dammaten landts, gelegen over die Eem oestwart, die in de thijns te Bairne onder den lynde den graefflicheit van Hollant tsiarlicx schuldich souden zijn, nae vermelden van twe gebroeders van Bairne, ende voorts bij overleveren van hoir derde geselle ende lantgenoot Jacob Heynricxzoen, scepene ende secretarys ter Eem, mit eenen scedule bij sijn selfs hant gescr. ende overgegeven in handen van mij, secretarys van Nairden voirscr.*, [...] (Enklaar, *Wandelingen*: 147).
34 De naam Dashorst is nogal verwarrend. Enklaar identificeert dit als een erf onder Woudenberg of onder Renswoude. Het lijkt vreemd dat de secretaris van Eembrugge dit zou vermelden, dit temeer omdat er wel een goed onder Eembrugge lag dat Ramshorst heette. 35 HUA, KKK 505-1: fo 61. 36 S. Muller Fzn, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht 722-1528, 3 delen en indices*, Utrecht, 1917-1922, [hierna aan te halen als Muller Reg.] II: nr 3123. Jan bastaart van Gaasbeek stond dit goed af voordat Jan van Amerongen het in leen kreeg. In de legger van het morgengeld van ca 1446 vindt men *Jan Amerongen* vermeld onder *Eembrugge die Oestzijde* als bezitter van 33 *dachmaet* (HUA, SALT 332: fo 172v). Dit betreft waarschijnlijk Zeelhorst. 37 Muller Reg. III: nr 3694.

Gaasbeek had ook nog recht op een erf dat hij had afgestaan aan het Regulierenklooster Mariënhove in De Birkt te Soest, zoals blijkt uit de lijst van bezittingen van dit klooster die in 1585 werd opgemaakt.[38] Dit was het erf Bloemenberg.

Noordelijk van de Zeldertse Wetering, maar zuidelijk van de Kleine Pikmanspolder waren er dus tenminste vier grondheren: de bisschop en Elten voor Voorbroek en de Sint-Paulusabdij samen met Gaasbeek voor Zeelhorst. Vermoedelijk was ook Grimmestein van Gaasbeek.

Ook in het huidige Baarn, zuidelijk van de Zeldertse Wetering, lagen Walkenberg en Netelenberg. Van dit laatste is bekend dat Jacob Nenninc in 1389 de vrije eigendom overdroeg van *de helft van de twedeel van de groote erve tot Netelenberghe strekkende van de lodijc an die Eem*. Jacob behield kennelijk de rest van dit goed, want volgens de morgengeldgegevens uit 1446 bezat hij 15 dagmaat in *Netelenborch* onder *Eembrugge optie Oestzyde*.[39] In een transportakte uit 1390 van het eerstgenoemde deel staat dat dit goed in de Eembrugse parochie lag.[40] Netelenberg werd ook genoemd in 1524 toen Hendrik Gerrits Rentense van Voerde voor zijn nicht *Dieuwer van Hout* van de heer van IJsselstein het goed Netelenberg in leen kreeg.[41] Wellicht is zij dezelfde als *Dywer Willem Evertsdr* die in 1529 door het stift met de helft van acht morgen in het goed Walkenberg werd beleend. Waarschijnlijk gaf IJsselstein slechts een deel van Netelenberg in leen en betrof dit Laag of Klein Netelenberg.

Van Grimmestein en Groot Zonne zijn geen transportakten gevonden. In Aelmans lijst volgt Grimmestein op Bloemenberg en was het 85 dagmaat groot.[42] Groot Zonne was vermoedelijk het goed waarvan de graaf van Holland de tijns van Elten in pacht hield, maar ook van het ongetwijfeld bestaan hebbende Klein Zonne zijn geen gegevens gevonden.

Aelman werd dus van foutieve informatie voorzien, zodat aan de verklaring van de secretaris van Eembrugge dat alle door hem genoemde dagmaten tijns te Baarn betaalden aan de grafelijkheid, geen waarde kan worden gehecht. Het blijkt voorts dat in enkele gevallen de Sint-Paulusabdij en Gaasbeek het recht op de tijns in eenzelfde goed deelden, terwijl de bisschop en Elten Voorbroek hadden gedeeld.

Eltens bezit voor 1280

In de pachtcontracten die de abdis en de kanunniken in 1280 met Floris sloten, was alleen sprake van tijns en keurmede. Leengoed werd expliciet uitgesloten, behalve dat van Gijsbrecht van Amstel. De leengoederen in *Nardingerland* die werden uitgesloten zijn waarschijnlijk tenminste de gronden die hoorden bij de tiend van Gooiland en de leengoederen die nog in het Eltense archief en elders kunnen worden teruggevonden.

Gijsbrecht van Amstels voorvader Gijsbrecht had in 1224 aan het stift beloofd zijn vrouw en kinderen afstand te laten doen van zijn in Naardinkland gelegen leengoed.[43] Uit het pachtcontract uit 1280 blijkt echter dat de Amstels zonder toestemming van de abdis dit leengoed had behouden.[44] Daarom sloot de abdis dit goed van haar contract met Floris niet uit. Een vraag is

38 HUA, toegang nr 33, inv. nr 938, fo 210 v. Het erf Bloemenberg strekte zuidwaarts op de Eemdijk, oostwaarts lag land van de heer van Mall, westwaarts lagen de jofferen van Vrouwenklooster en noordwaarts de gemene *hair*. Ook bezat Marienhove toen 33 dagmaat die daar zuidelijk van lagen, eveneens westwaarts belend door Vrouwenklooster. 39 HUA, SALT 332: fo 172. 40 W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580, 2 dln*, Amersfoort 1878: 436-37. 41 HUA, Heren van Ysselstein 4: fo 53v. 42 Volgens de morgengeldgegevens uit 1446 lagen naast de 74 dagmaat van Abcoude, aan de andere zijde dan Vrouwenklooster, twee bezittingen die samen 87 dagmaat besloegen. Wellicht vormden deze twee het latere Grimmestein. 43 OSU: nr 730.

natuurlijk waar de leengoederen lagen die de abdis wel uitsloot. Omdat de abdis in de akte van 1280 in het meervoud over haar vazallen sprak wier goed niet onder het pachtcontract zouden vallen, moet aangenomen worden dat zij niet alleen verwees naar de leenman van de tiend in Gooiland, maar ook naar andere vazallen, vermoedelijk ook lieden in het gebied bij de Eem. Wellicht ging het hier minstens om Voorbroek, waarvan Elten rond 1400 nog een deel in leen gaf.

Uit het voorgaande bleek dat minstens Zonne, Voorbroek en Walkenberg tot het te Baarn gelegen bezit van Elten rechts van de Eem hebben behoord en daarvan was alleen Zonne in 1280 een tijnsgoed, want alleen dit wordt in 1393 genoemd. De andere langs de Eem gelegen en bij naam vermelde goederen die hiervoor zijn besproken, zouden dus ofwel later zijn ontstaan, ofwel ten gevolge van overdracht niet langer tot het bezit van het stift hebben behoord.

Walkenberg, Netelenberg, Bloemenberg evenals Zonne en Voorbroek liggen nu op kleine heuveltjes en waren dus eilandjes die konden worden ontgonnen lang voor de stormvloed van 1170. Hetzelfde was het geval geweest met de gronden te Koelhorst die onder de hof te Appel vielen. Het is daarom waarschijnlijk dat de andere tussen Zonne en Koelhorst op hoge gronden gelegen hofsteden ook al in Wichmans tijd zijn ontgonnen.

Enkele additionele gegevens

Archeologen vonden langs de Eem, dicht bij Eembrugge, twee concentraties van scherven: één nabij de plaats waar het huis Ter Eem heeft gestaan en één veel noordelijker, ook langs de oostelijke oever van de Eem. De gevonden scherven dateren uit de late 12de, de 13de en ook uit de 14e eeuw. Cleij[45] concludeert dat de bewoning van Eembrugge kort vóór 1200 begon. Ouder en recenter materiaal is niet gevonden. Deze gegevens zijn niet strijdig met wat hierboven naar voren is gebracht.

Van belang voor de ontginningsgeschiedenis van het Baarnse gebied oostelijk van de Eem is de stormvloed uit 1170 omdat pas toen ontginning op grotere schaal mogelijk werd. Dit geldt uiteraard alleen voor de lager gelegen delen van Noord-Eemland, want niet alleen op Hoogland maar ook rechts van de Eem zijn er de eilandjes die vroeg ontgonnen konden worden. De daarvoor benodigde arbeidskracht was beschikbaar in onder meer Baarn, waarvan de naam (en dus de bewoning) net als die van andere nabijgelegen plaatsen, stamt uit de pre-Frankische periode.[46] Dit gebied werd dus vóór 777 al bewoond, met de daarbij behorende neiging tot vergroting van het landbouwareaal.

De stormvloed van 1170 bracht niet alleen voordelen. Het grote aantal stormvloeden dat daarna vernieling in Eemland teweeg kon brengen

44 De abdis zei dit volgens de vertaling van F. van Mieris, a.w. dl I: 405-06 als volgt: *Nog hebben wij uitdrukkelijk uitbedongen en by naame uitbedongen, en wy bedingen in deezen brief uit, onze vasallen; welken eenige goederen, in Nardingerland liggende, van ons te leen ontfangen hebben; op welke goederen de Graaf en zyne erfgenaamen geen recht hebben. Maar die goederen, in Nardingerland gelegen, welke Ridder Gilbert van Amstelle gekocht of bekoomen heeft van onze vasallen, die de zelve van ons te leen ontfangen hadden; mits zoodanige kooping, of verkooping, of liever vervreemding, nooit door onze hand of met onze toestemminge geschied is: die goederen hebben wy den gemelden Graaf en zyne erfgenamen verleend, en met meergemelde Nardingerland te bezitten gegeeven.* Het gaat bij de leengoederen die Amstel had verkregen vermoedelijk om dezelfde lenen die genoemd worden in 1224 (OSU: nr 730). 45 Th.J. Cleij, Het kerspel Ter Eem, *Baerne* 12 (1988) nr 3: 2-9. 46 M. Gijseling en D.P. Blok, Studies over de oudste plaatsnamen in Holland en Utrecht, *Bijdragen en Mededelingen der naamkundecommissie van de Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amesterdam, XVII*, 1959. 47 J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen II*, Franeker 1998.

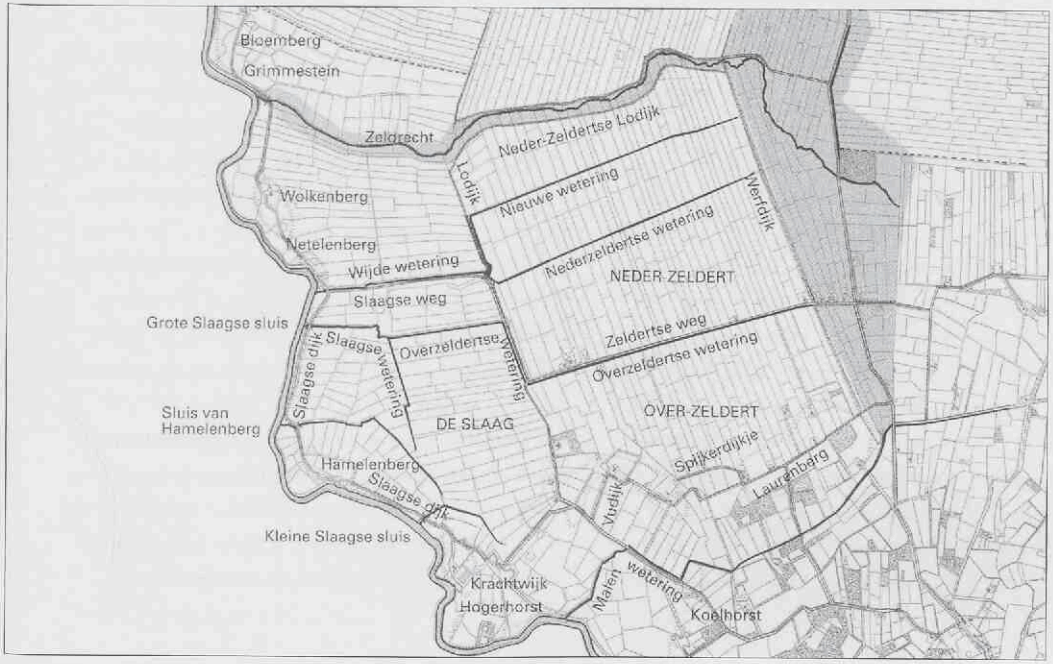

Figuur 2 De afwatering van Nederzeldert via de Wijde Wetering. Uit: C. Dekker en M. Mijnssen-Dutilh, *De Eemlandtsche Leege Landen* (Utrecht 1995) 36.

was een der nadelen van de toen verdwenen veendrempel in het Almere. Volgens Buisman[47] vonden in de jaren 1287, 1288, 1307, 1318, 1321, 1330, 1335, 1343, 1375, 1393 en 1394 stormvloeden langs de Nederlandse kusten plaats en waren de zomers van 1312 tot en met 1316 buitensporig nat. De stormvloed van 1307 veroorzaakte grote beschadigingen van de Zuiderzeekust en ook grote delen van Noord-Eemland moeten onder water hebben gestaan. Nog in 1916 veroorzaakte een stormvloed overstromingen tot in De Birkt, het zuidoostelijk deel van Soest. De stormvloed van 1375, die de dijk aan de oostoever nabij Eembrugge verwoestte en de heerweg tussen Baarn en Soest beschadigde, heeft ongetwijfeld gelijksoortige effecten gehad. Het ontgonnen gebied werd dus meermaals door calamiteiten getroffen en steeds opnieuw moest het worden drooggelegd.

De regels die golden bij dit soort calamiteiten houden onder meer in dat de landsheer, zo lang de reparatie van ondergelopen land duurde, afzag van de bede en/of het morgengeld en dat, indien

48 Dit was althans in Holland het geval. In een oorkonde die stamt uit de periode tussen eind 1206 en 27 augustus 1215 verklaarde graaf Willem I dat hij de door graaf Dirk VII tussen Bergen en Alkmaar aangelegde dijk had laten herstellen, en dat hij het daardoor in cultuur te brengen land beschouwde als zijn eigendom, maar dat hij aan de abdij van Egmond tussen Aremeersweet en Winnemersweet het slikland schonk en de tiend voorzover zij die ook reeds op het oude land bezaten (A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, Den Haag 1970: nr 356).

de grondheer geen pogingen deed tot herstel van de ondergelopen gronden, hij derden daarop recht kon geven.[48] In dit licht is een vermelding uit de regeringsperiode van Guy van Avesnes (1301-1317) relevant. Deze bisschop beslechtte een geschil tussen heer Jan en heer Zweder betreffende de hun recht op onder meer het goed te *Ema*. Muller, die de betreffende minuut publiceerde, meent dat het hier gaat om Jan van Woudenberg en Zweder van Abcoude,[49] de voorvader van Jacob van Gaasbeek. Gezien het voorgaande schijnt Zweder door de uitspraak van de bisschop het goed te Ema te hebben verkregen, want Jan van Woudenberg wordt niet onder de grondheren in dit gebied aangetroffen. Vermoedelijk betrof deze toewijzing gronden die na de stormvloed van 1307 opnieuw werden drooggelegd zonder ingrijpen van de oorspronkelijke grondheer. Als verlaten goed verviel het aan de landsheer, die het aan derden kon toewijzen, vooral aan hen die voor het herstel hadden gezorgd. Ging het hierbij om Zeelhorst ter Eme en Ramshorst of ging het om ander goed in het kerspel Eme? Was dit wellicht voorheen van Elten?

In verband met het bezit van de Sint-Paulusabdij en Gaasbeek in Bloemenberg is het relevant te vermelden dat zij aan het eind van de 14e en het begin van de 15e eeuw ieder een gerecht hadden op Nederzeldert. De tienden daar werden door hen gedeeld. De gronden waren vrij tijnsgoed en overdrachten ervan vonden voor beider gerechten plaats. Dit betekent ongetwijfeld dat ze voordien in een enkel gerecht lagen met doorlopende afwateringssloten en in ieder geval in dezelfde ontgin-

49 Muller Reg: 212. 50 In de lijst van bisschoppelijke lenen uit 1382 komt voor: *Item dieselve Evert vorseyt heeft versocht, als een mombaer Claes van der Borch Hubertssoen, den tyns ende tiende grof ende smal op Seldrecht alse veer ende alse wijt als des heren daghelix gherechte van Abcoude gheet* (S. Muller Fzn, De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336, 2 dln, *Werken Historisch Genootschap, nos* 53 *en* 54, Den Haag 1889-91, [hierna aan te halen als Muller Rek.] II: 694-5). Op 19 maart 1361 beloofde Adam van Lochorst ten overstaan van de bisschop zijn leen van de tijns en tiend in het dagelijks gerecht van de heer van Abcoude, dat Adam toen in *dienstmansstat* hield, over te dragen aan Evert van der Borch (HUA, BA 273: fo 19), waarmee diens zoon Hubrecht op 7 januari 1362, ook in *dienstmansstat*, werd beleend (HUA, BA 275-2: p 2). Het is redelijk te veronderstellen dat het testament van Adam van Lochorst dat in 1327 ontstond en waarin hij zijn kleinzoon Adam de belangrijkste familiegoederen vermaakte, dezelfde tiend bedoelde. De jonge Adam kreeg toen ondermeer *den tiend ende de gerechte van Seldrecht* (A. Matthaeus, *Rerum Amorfortiarum, Scriptores duo inediti*, Leiden 1693: 200-01). Dit gerecht is vermoedelijk bij de verkoop van Lochorsts bezit in Eemland in 1325 ook aan de heer van Abcoude gekomen, ook als leen van de bisschop. Dat er twee gerechten op Zeldert Benedenweegs lagen blijkt uit het volgende. In 1401 op 23 maart werd hetzelfde goed twee maal overgedragen, de eerste keer voor de schout van de heer van Abcoude op Zeldert *benedenweegs* en de tweede keer voor de schout van de abt op Zeldert *benedenweegs* (HUA, Oudmunster 2251: 1583 en 1583bis Chs). Zulke dubbele transportakten komen vaker voor (Ib.: 2224 en 2224 bis dd 25 mei 1439 en GAA, Poth 590 Ch, dd 4 februari 1449). 51 Over het goed Ter Borch bestaan onder meer de volgende berichten: Op 24/2/1434 werd Reyner van der Borch door de bisschop beleend met *dat goet ter Borch mitter huysinge ende allen timmer dat daer op staet, mit visscherien, mit vogelen, mit eenre halven hoeve lants, die geheiten is die Hoeve, die daer bysiden aenleecht, ende mit allen synen toebehoren boven weghes ende beneden weghes, alst gelegen is op Zeldrecht in den kerspel van Loesden, ende daertoe den tyns enden den tienden van Zeldrecht, alsoe als die tyns ende tiende Daems van Lochorst plach te wesen* (Maris LA: nr 217). Het goed lag dus deels zuidelijk van de Zeldertse weg, die de afsluiting vormt van de polder Overzeldert, en deels noordelijk daarvan. Het tweede deel van dit leen betreft de tijns en tiende die Reyners voorvader in 1362 van de bisschop in leen had gekregen en die gelegen was in het gerecht van de heer van Abcoude Het blijkt voorts dat Ter Borch strekte tot voorbij de Nieuwe Wetering: op 5/11/1533 droeg Willem Verborch op *een stuck lants gelegen in Nederseldert op die Seldertse weteringe, aen tween campen doergraven, daer westwerdt Jacob Nenninck, oestwert Gerrit Gerritsz. naegelaten kynderen, noordtwerdt over die weteringe die Vogelcamp ende zuytwart Wilhem Verborch naestgelant ende gelegen sijn, soe tselve stucke lants in voertydenaen den olden goede ter Borch gehoert heeft* (Maris LA: nr 217b).

ning.[50] Nederzeldert grensde westelijk aan de polder Eemland en werd ontwaterd door de Zeldrecht en de Nederzeldertse Wetering aan de noordkant, de Overzeldertse Wetering aan de zuidgrens en de tussen beide laatste gelegen Nieuwe Wetering (zie figuur 2). De Nieuwe Wetering kwam pas na eerdere ontginning van Nederzeldert tot stand. Dit blijkt uit bisschoppelijke beleningsakten voor het in Nederzeldert gelegen goed Ter Borch. De tot dit goed behorende gronden werden doorsneden[51] door de Nieuwe Wetering die uitmondde in de Eem via wat nu de Wijde Wetering heet. De achtergrond van de ongewone deling van rechten in Nederzeldert bestaat vermoedelijk uit het voorkomen van calamiteiten.

Wat is er gebeurd?

De stormvloeden die in de 13e en 14e eeuw dit gebied teisterden zijn er vermoedelijk de oorzaak van dat het stift zijn in en bij Bloemenberg gelegen bezit heeft verlaten. Daarna zijn de daar beter bekende en over meer mankracht beschikkende Lochorst (tot 1325, toen hij zijn rechten aan Abcoude verkocht), Gaasbeek en Sint-Paulusabdij, al of niet met toestemming van het stift en/of de bisschop, overgegaan tot herstel van de overstroomde gronden, onder meer door het graven van de Nieuwe Wetering.

Een aanwijzing voor een van de periodes waarin een deel van de herschikking van rechten in het gebied rechts van de Eem heeft plaatsgevonden komt uit een in 1395 door de Sint-Paulusabdij gegeven tijnsakte betreffende *dat erve dat nue heyt Daerbuten ende ter Borchorst* [...] *mitten huse dat daer op staet* [...] *an de ander side die Zutweynde*.[52] Dit erf lag, gezien de naam Borchorst, zeer waarschijnlijk nabij de Nederzeldertse Lodijk, die ook gezien kan zijn als een zijdwend. In de akte wordt een tijns genoemd van drie *Arkelse groete*. Deze muntsoort werd nadien niet door de abdij benut en zeer vermoedelijk is de tijns van Borchorst daarom ontstaan in de periode dat bisschop Jan van Arkel in Utrecht zetelde, dat wil zeggen, tussen 1342 en 1363, of kort daarna, toen deze munt nog courant was. Omstreeks die tijd zou de abdij dit goed dus voor de eerste maal in tijns hebben uitgegeven terwijl het na het herstel een nieuwe naam kreeg.

Het belang dat het stift bij het herstel van deze gronden had was van marginale aard. Het stift zal de leengoederen die het in dit gebied bezat hebben willen behouden terwijl zijn belang in zijn tijnsgoed vrijwel nihil was. Voor het leengoed is wellicht met de bisschop een regeling getroffen waardoor hij een deel kreeg van Voorbroek, terwijl Jacob Nenninc voor zijn werk Groot Netelenberg kreeg en IJsselstein Klein Netelenberg in ruil voor het behoud voor het stift van Walkenberg.

De aanwezigheid van IJsselstein, die meerdere goederen in Eemland bezat, bij de reparatiewerkzaamheden is te plaatsen in de jaren 1325-41 toen hij schout van Amersfoort en Eemland was. De toewijzing van het goed te Ema door bisschop Guy aan Zweder van Abcoude verwijst naar een eerdere periode. Vermoedelijk was dit goed onder leiding van Zweder van Abcoude hersteld, nadat dit voldoende lang onbeheerd had gelegen. Zoals gezegd betrof deze toewijzing waarschijnlijk de helft der gronden in het gerecht Bloemenberg, waar de Sint-Paulusabdij recht kreeg op de andere helft evenals op het gerecht en de tienden.

Hoewel de polder De Slaag buiten de grenzen ligt van het tegenwoordige Baarn is het relevant op te merken dat ook hier sporen van het stift zijn aan te wijzen. Die bestonden uit een deel van het daar gelegen allodiaal bezit van de Sint-Paulusabdij evenals uit het sinds 1425 daar bekende allodium van Gaasbeek. In de in 1310 tot het gerecht van Soest horende polder die toen nog Soestbroek en Soestmaat heette, lagen de Nonnenmaat en de Nonnensloot die aan het goed Hamelen-

52 HUA, KKK 505-1: fo 92.

berg grensden. Hoewel de abdij pas in 1399 toestemming van de bisschop kreeg haar tijnsgoed in Soest in leengoed te veranderen, hield Abcoude de Nonnenmaat in 1380 al in leen van de Sint-Paulusabdij. De Nonnensloot werd als belending genoemd van gronden die deze abdij vanaf 1400 eveneens in leen uitgaf.[53] De Slaag grensde aan het in Koelhorst gelegen goed Krachtwijk en dit goed had recht op een uitslag in De Slaag, waaruit volgt dat het stift rechten had op de daar van oorsprong *gemene* grond. Het ligt daarom voor de hand te vermoeden dat de in de namen Nonnenmaat en Nonnensloot bedoelde nonnen de bewoonsters van het stift Elten waren, dat zij de voormalige eigenaars waren van de Nonnenmaat, en dat zij en hun tijnslieden verantwoordelijk waren geweest voor het graven en onderhouden van de Nonnensloot. De in Amersfoort gevestigde vrouwenkloosters verkregen in De Slaag pas gronden na 1400, zodat verwijzing naar nonnen uit deze stad niet bedoeld kan zijn.

Het goed Hamelenberg grensde ook aan het in De Slaag gelegen Kleine Broek en daarin lag 8 dagmaat die Domproost Sweder Uterloe in 1368 aan een door hem in de Domkerk gesticht altaar schonk.[54] Een ander deel van het Kleine Broek, ook 8 dagmaat groot, was van de Sint-Paulusabdij, die dit in 1400 in leen uitgaf en dat werd belend door grond van Steven van Zuylen.[55] Deze was rentmeester van de bisschop geweest en de bezitter van verschillende goederen in dit gebied. Ook hier treffen we dus een ongewone deling van eigendomsrechten.

Hamelenberg was in 1381 een leengoed van de Sint-Paulusabdij in handen van Jan van Groenewoude.[56] Het is zeer goed mogelijk dat ook Hamelenberg tot het bezit van Elten heeft behoord. Net als Krachtwijk was dit een op hogere grond gelegen goed, zodat het voor de hand ligt te vermoeden dat Hamelenberg tegelijk met Krachtwijk is ontgonnen. Hamelenberg en het deel van het Kleine Broek van het Domkapittel werden in erfpacht uitgegeven.[57] Uit de erfpachtbrief voor het Kleine Broek blijkt dat dit ook aan Krachtwijk grensde, zodat het ook hierom waarschijnlijk is dat het Kleine Broek oorspronkelijk door de rechtsvoorganger van het stift of het stift zelf is ontgonnen.

Daarnaast had Abcoude /Gaasbeek een groot aantal dagmaten in allodiaal bezit, zowel in De Slaag als in Zeldert,[58] nog afgezien van zijn al genoemde bezit elders langs de Eem.

Het feit dat De Slaag volgens de uit 1306-10 stammende grensomschrijving tot het gerecht van Soest behoorde hoeft niet in te houden dat de twee belangrijkste grondheren in deze polder toen al de Sint-Paulusabdij en Lochorst (wiens rechten daar Abcoude in 1325 had gekocht) waren. Veeleer volgden de oorspronkelijke rechten op de grond in De Slaag uit de rechten van de 21 hoeven

53 Op 22/7/1402 werd de in De Slaag gelegen Loemaet, zeewaarts belend door de Nonnensloot, door de Sint-Paulsabdij in leen gegeven (HUA, KKK 505-1: fo 229).
54 K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom*,[Hierna aan te halen als Dom]: 2863 Ch.,dd 1368. De omschrijving van het goed geeft aan dat het oostelijk lag van het goed van Tyman van Hamelenberghe. Tymans vader heette Van Boechout, zoals volgt uit een belenings-akte in het archief van de Sint-Paulusabdij uit 1400. waarin Ricout Stevens van Hamelenburgh Tyman zijn grootvader noemt (HUA, KKK 505-1: fo 178r) en een andere akte van 10 januari 1402, waarin Ricout Stevens van Boechout afziet van de erfpacht van het goed Hamelenberg zoals ook zijn vader die had bezeten (HUA, KKK 505-1: fo 222).
55 HUA, KKK 505-1: fo 178. Ricout Stevens van Hamelenburgh transporteerde toen aan Gerrit Rutgers de Beer in het gerecht van Soest, over de Eem, een stuk land genaamd *Cleyne* Broec, waar boven en beneden en alomme Steven van Zulen, Dirk Willam, evenals onder meer Evert van Krachtwijk en *Claes die Rodekenscamp zijn is*. Rodekenskamp lag aan de Vuedijk. 56 HUA, KKK 505-1: fo 62. 57 Het Kleine Broek werd in 1382 door het Domkapittel in erfpacht gegeven voor 10 loot zilver per jaar (Dom: 2865 Ch.). 58 Dit blijkt uit de legger van het morgengeld van circa 1446 (HUA, Statenarchief in het Landheerlijk Tijdperk: 332).

te Soest, waarvan de Sint-Paulsabdij er 13,5 en het stift er 6,5 bezaten en van de rechten van het stift op Krachtwijk en Koelhorst. Dat Hamelenberg een leengoed was alvorens de Sint-Paulusabdij haar tijnsgoed te Soest in leengoed om mocht zetten doet vermoeden dat dit een aan het goed gehecht recht was, dat door de Sint-Paulusabdij van het stift werd overgenomen.

Conclusie

De eerste ontginningen in Eembrugge-de-Oostzijde (Baarn ten Oosten van de Eem) hebben plaatsgevonden voor het jaar 1000, toen Wichman graaf in Naardinkland was. Zijn rechten als grondheer van de op eilandjes gelegen goederen met recht op uitslagen in het naastgelegen moeras kwamen in 968 terecht bij het stift Elten. Pas tweehonderd jaar later, na 1170, konden ook de lagere gronden worden ontgonnen, maar die raakten meermaals overstroomd. In de periode tot omstreeks 1450 werd als gevolg van overstromingen een aantal van deze bezittingen meer dan eens onbruikbaar. Na 1280 had het stift geen belang bij het herstellen van de goederen waarvan de tijns aan de graaf van Holland was verpacht, wel echter bij het herstel van de leengoederen. Als gevolg daarvan nam het bezit van Elten in Noord-Eemland af. Met het graven van additionele weteringen werden de effecten van stormvloeden weliswaar verminderd, maar het grootste deel van het gebied bleef aan dit risico blootgesteld.

ANDRÉ CLAZING

De stad en het vuil

Een onderzoek naar beerputten en afval

4

Een archeologisch onderzoek onthult de geschiedenis van een bepaald terrein, waardoor de bebouwing en het grondgebruik kan worden gereconstrueerd. Bij archeologisch onderzoek in oude stadskernen is gebleken dat een rijke bron voor kennis van de materiële cultuur vaak gevonden wordt in afvalconcentraties. De overtreffende trap daarvan is de beerput.

Bij het aansnijden van een beerput maakt zich van archeologen al snel een zekere verwachting meester.

Hoewel in Amersfoort de afgelopen 20 jaar toch veel archeologisch onderzoek is uitgevoerd, is het aantal hier gevonden beerputten gering. Waarom zijn er hier zo weinig beerputten vergeleken met andere steden?

Beerputten werden in het verleden niet alleen gebruikt voor de opvang urine en fecaliën, maar waren ook een afvaldump voor allerhande huishoudelijk afval. Ondanks het feit dat voorwerpen met reden zijn weggegooid, bijvoorbeeld als ze versleten of gebroken zijn, worden ze nogal eens min of meer volledig teruggevonden. Daar komt nog bij dat niet alleen glas en keramisch afval, maar ook afval van voedselbereiding en -consumptie in de beerput terecht kunnen komen. Zo kunnen botanische resten in de vorm van pitten en zaden en zoölogische resten (graten en botten) informatie geven over dieet en eetgewoonten. Beerputten zijn geruime tijd in gebruik voordat ze vol raken en geleegd moeten worden. Als ze echter niet geleegd worden, maar eenvoudig buiten gebruik worden gesteld, is er dus een 'opname' in de bodem aanwezig van het afvalpatroon gedurende langere tijd. In ideale toestand kunnen we die opname 'afspelen' en zelfs diverse lagen onderscheiden, waaraan verschillende dateringen kunnen worden toegekend. Geen wonder dus dat

Opgraven van een grote afvalkuil uit de 15e eeuw met diameter van bijna 3 m en een diepte van 1.20 m. Deze heeft een gelaagdheid, ten teken dat er gedurende geruime tijd afval in is gegooid. De vulling bestond uit bouwafval, bot, metaal en aardewerk.

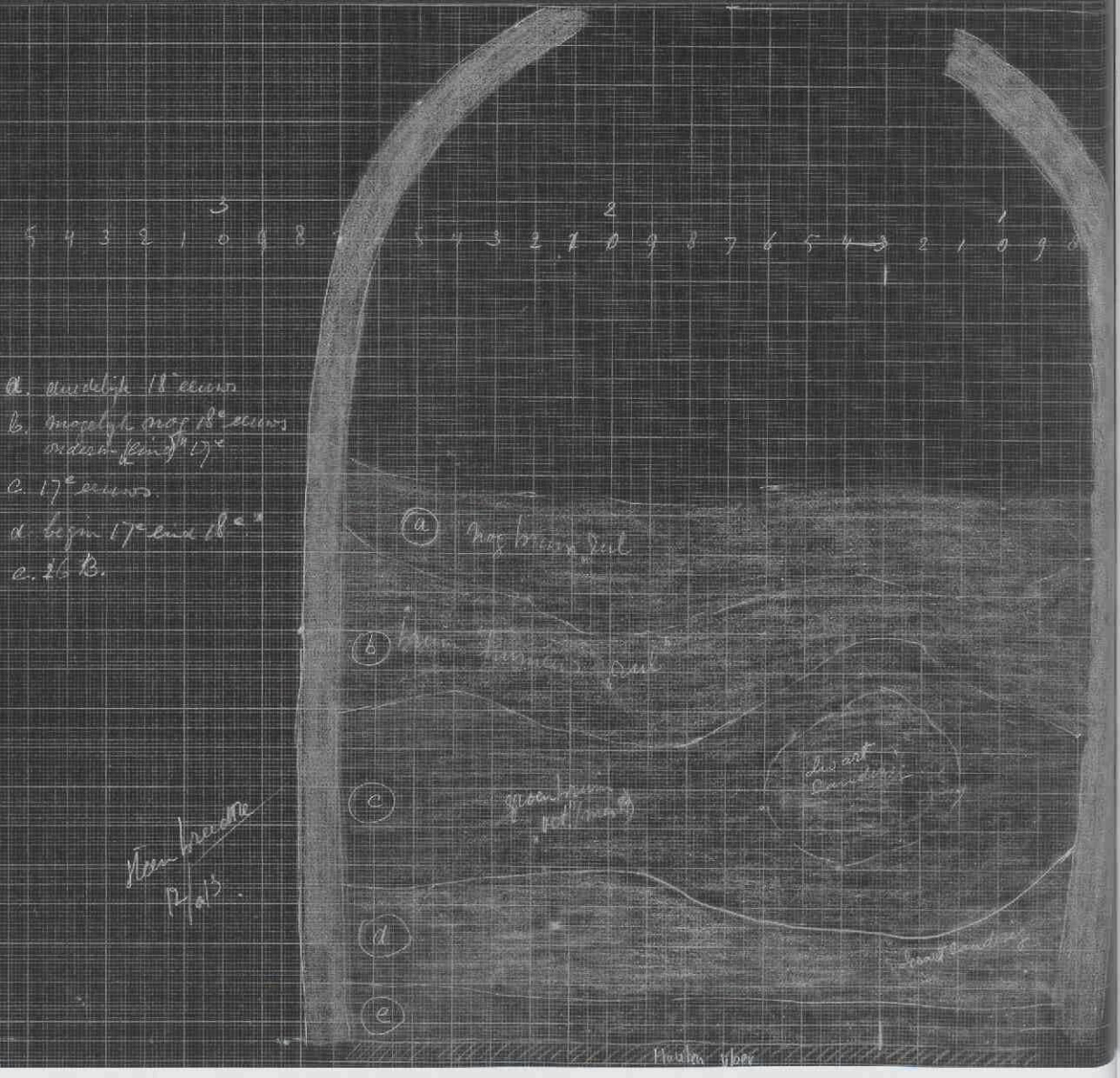

Vulling van een beerput aan de Breestraat, waarbij de diverse lagen goed te onderscheiden zijn.

een volle beerput altijd voor enige opwinding zorgt.

De inhoud van de beerput kan iets zeggen over de economische positie van de gebruikers. Men kan zeggen dat de sociale status van een huishouden zich weerspiegelt in het afval dat het produceerde. Een aantal toonaangevende onderzoeken op het gebied van stadskernarcheologie is geheel of gedeeltelijk op beerputinhouden gebaseerd.

Dat we de verhouding tussen afval en economische positie met enige voorzichtigheid moeten bezien, toont Van Oosten aan in een scherpzinnig artikel.[1] Ze belicht hierin onder andere of objectieve inkomensgegevens uit belastingcohieren overeenstemmen met de inhoud van een beerput. Het blijkt dat, als we te gemakkelijk en snel conclusies

1 Van Oosten, 2005.

trekken, we er lelijk kunnen 'instinken', omdat er allerlei mechanismen zijn die het beeld kunnen vertroebelen. Zo wordt van bepaalde soorten keramiek aangenomen dat ze tot de meer luxueuze voorwerpen behoren, maar of dat in elke periode en elk landsdeel zo is, is maar de vraag. Bovendien kunnen ook eenvoudige huishoudens wel wat 'mooie' stukken servies bezitten; een gegeven dat we ook kennen uit boedelinventarissen, waaruit blijkt dat voor dagelijks gebruik het eenvoudige spul op tafel kwam, maar er ook altijd enkele pronkstukken aanwezig waren.

Mogelijk zijn gegevens die informatie geven over wat men gegeten heeft een betere graadmeter dan serviesgoed. Ondanks alle problemen zijn beerputten toch enorm interessant en hoe we ook met de interpretatie ervan moeten omgaan, het is in elk geval belangrijk zoveel mogelijk gegevens te verzamelen.

Het verschijnsel beerput is een relatieve laatkomer in de stadsgeschiedenis. Zolang mensen nog in een agrarische omgeving wonen, is afvalverwerking geen enkel probleem: er is ruimte genoeg op de mesthoop of in her en der gegraven afvalkuilen. Als de bewoning zich verdicht tot een pre-stedelijke of stedelijke samenleving wordt ruimte echter schaars. Het is niet langer doenlijk uitwerpselen van mens en dier willekeurig op straten en in stegen terecht te laten komen. Ander huishoudelijk afval kan ook niet meer 'zomaar' overal neer gegooid worden, maar moet op een ordelijke wijze verzameld en verwerkt worden. Afvalverwerking blijft ook dan nog een particulier probleem, maar de stedelijke overheid gaat zich er steeds meer mee bemoeien. In andere Nederlandse steden verschijnen de eerste bakstenen beerputten in de loop van de 13e eeuw. Zo ziet men In Dordrecht allereerst een fase van op het erf gegraven afvalkuilen. In de 13e eeuw verschijnen bij de oudste bakstenen (rijkere) huizen in de hoofdstraten ook gemetselde beerputten of beerkelders. In de minder belangrijke zijstraten, waar ambachtslieden hun beroep uitoefenden in eenvoudiger, houten, huizen vindt men achter op het erf vierkante houten bakken voor het afval. Later wordt het verschijnsel beerput in Dordrecht tamelijk algemeen. Dergelijke met planken of vlechtwerk verstevigde afvalkuilen vindt men ook in Tiel in de 10e – 12e eeuw en ook daar ontstaat later langs de hoofdstraat een bebouwing van bakstenen huizen met dito gemetselde beerputten.[2]

In Amersfoort loopt het proces langs vergelijkbare lijnen. In 1259 krijgt Amersfoort stadsrechten, de eerste muur is rond 1300 voltooid en dan ontwikkelt Amersfoort zich in vrij snel tempo. Aan het eind van de 14e eeuw is de stad uit haar jasje gegroeid en besluit men tot een nieuwe uitleg. De bouw van de tweede stadsmuur is een grote onderneming, die rond 1450 haar einde vindt. Lange tijd heeft het nieuwe deel nog een open, nauwelijks stedelijk, karakter gehad met stadsboerderijen en bijbehorende hooibergen. Net als in de hiervoor beschreven steden komt afval in eerste instantie terecht in de op eigen erf gegraven afvalkuil. Tot de 14e – 15e eeuw komen afvalkuilen in Amersfoort nog veel voor, evenals beerkuilen, waarin naast gewoon huishoudelijk afval vooral beer wordt aangetroffen.

De oudste beerput in Amersfoort stamt uit de 15e eeuw. In vergelijking met beerputten bij huizen van burgers is dat tamelijk vroeg, aangezien die pas op het eind 15e of het begin van 16e eeuw beerputen bouwen. Deze voor Amersfoort vroege beerput werd aangetroffen op het terrein van het latere Agnietenklooster en moet daar waarschijnlijk mee in verband worden gebracht. De meeste beerputten zijn rond en gemetseld, omdat de ronde vorm de gronddruk het best weerstaat. Ze zijn groter in doorsnede dan waterputten bij voorkeur 180-200 cm en steeds enkele meters diep. Waar waterputten tot in het grondwater reiken, zijn beerputten minder diep. De meeste gaan tot

2 Bartels, 1999: p15 ev.

ongeveer 120 cm boven NAP, andere hebben hun bodem op 0 cm NAP. Een enkele beerput gaat nog dieper, tot aan of tot in het grondwater, ongetwijfeld ingegeven door de wens een put te graven met een zo groot mogelijke inhoud, zodat deze niet zo vaak geleegd hoefde te worden. Dat de werking van het composteringsproces daarmee ernstig wordt gehinderd, werd mogelijk niet begrepen. Alleen wanneer zuurstof in voldoende mate aanwezig is, kunnen organische stoffen door bacteriën worden afgebroken. Water sluit de beer van de lucht af waardoor deze niet kan verteren. Dat is dan ook de reden waarom materialen, die normaal gesproken snel vergaan, in natte en zuurstofloze omstandigheden goed geconserveerd worden.

Beerputten op de hogere zandgronden kennen geen bodem, maar staan direct op het zand. Sommige beerputten hebben een constructie waarbij het onderste deel bestaat uit losgestapelde stenen, waardoor de natte fractie nog makkelijker in de bodem kan weglopen zodat het uiteindelijk volume vermindert. De put was afgesloten met een gemetselde koepel om de stankoverlast zoveel mogelijk tegen te gaan. Om die reden was ook achter op het erf een veel voorkomende plaats voor een beerput. Het eigenlijke secreet stond erbovenop of vlak naast en was door middel van een gemetselde glijgoot daarmee verbonden. Soms zijn ook binnenshuis beerputten aangelegd. Blijkbaar woog het gemak van een inpandig toilet op tegen de geur ervan. Illustratief is in dit geval een transportakte uit 1561, waarbij een huis in de Langestraat bij een verkoop wordt gescheiden in een voor- en een achterhuis, met dien verstande dat het privaat bij het voorste deel zal blijven

Inpandige beerput in Muurhuizen 179.

horen.[3] In de oude situatie was het toilet dus al inpandig en moest in de nieuwe situatie wel bij het voorhuis getrokken worden, omdat daar geen ruimte was voor een nieuwe voorziening.

Naast de ronde put komen we ook enkele keren rechthoekige vormen tegen die daarom beter beerkelders genoemd kunnen worden. Vierkante of rechthoekige beerkelders zijn nu eenmaal makkelijker tegen de achterzijde van het huis aan te bouwen, waardoor het toilet eveneens inpandig kon blijven, voor als men even 'naar ach-

3 Archief Eemland: Transportakte f. 358v , dd. 15-10-1561. Transportaktes opgetekend in het archief Emland zijn, met lacunes, bewaard gebleven van 1438-1810. Aangezien de datum de feitelijke vindplaats markeert van de betreffende acte, is afgezien van de vermelding in welk deel van de serie de gebruikte acte zich bevindt. Hetzelfde geldt voor stukken uit de resolutieboeken: ook hier vindt men het stuk op de datum en waar mogelijk op de aangegeven pagina, hoewel niet alle delen zijn gepagineerd.

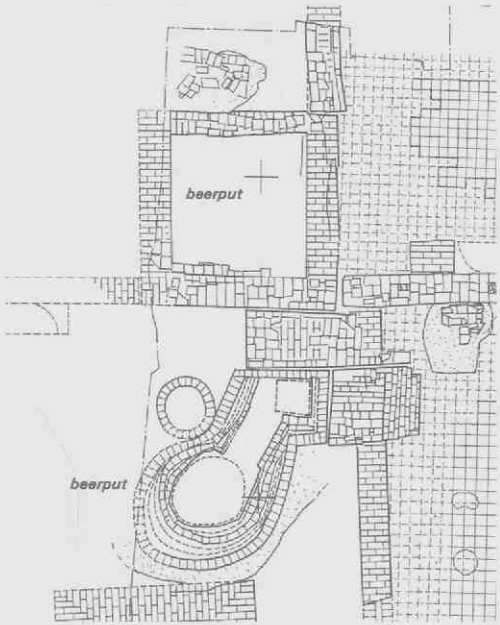

Vierkante en ovale beerput geplaatst tegen de achtergevel van huizen aan de Hof.

teren' wilde. De afmeting van de beerkelders is zo'n 200 x 250 cm; zij werden afgedicht met een gemetseld tongewelf.

Het resultaat van ruim 20 jaar opgraven in Amersfoort is 25 beerputten. Bovendien waren slechts 7 daarvan gevuld met redelijk wat afval. In veel gevallen vond men slechts een vulling van puin en zand met hier en daar een scherf. Nu is maar een klein deel van de binnenstad archeologisch onderzocht, daarom is getracht het beeld aan te vullen met gegevens uit archiefbronnen. Diepgaand archiefonderzoek aan de akten in de notarisprotocollen en in de transportregisters, waarin overdracht van onroerend goed werd beschreven, brachten geen overstelpende hoeveelheid andere gevallen aan het licht.[4] Zoekend op woorden als " privaat", "secreet" of nog zo'n andere oude term: "heymelijckheit" –zeg maar 'stille-

Verspreiding van de beerputten.

4 De aktes van de Amersfoortse notarissen en de registers op de overdrachten van eigendommen worden momenteel door vrijwilligers ontsloten. Deze rijke bronnen die tot voor kort nauwelijks toegankelijk waren zijn nu volledig doorzoekbaar.

tje'- werden nog eens 14 vermeldingen opgeduikeld. Geen van deze veertien figureerde overigens bij één van de opgravingen. Aangezien het aantal verwerkte transporten en notarisakten in de tienduizenden loopt is dit geen bijzonder hoog aantal. Ter vergelijking: het aantal hits op het woord (water)put loopt al snel naar 150. Dit lage aantal laat zich verklaren uit het feit dat lang niet alle huiseigenaren het nodig vonden een verklaring op te laten nemen over al dan niet aanwezige beerputten. Om te voorkomen dat er in de toekomst narigheid komt over wie nu eigenlijk de rechthebbende van zo'n put is of over wie moet opdraaien voor reparatie en het schoonmaken ervan, konden bij verkoop van een huis regelingen omtrent het gebruik van de beerput worden opgenomen. In een aantal gevallen werden putten namelijk gedeeld met buren. Dit verschijnsel komt bij waterputten veel vaker voor. Het gebruik van een waterput, zo blijkt uit de stukken, is voorbehouden aan de eigenaars: anderen mogen alleen tegen betaling water halen.[5] De vermeldingen hebben dan ook bijna altijd als doel het vastleggen van dergelijke rechten.

Ondanks het feit dat we niet beschikken over absolute getallen, die harde gegevens opleveren, hebben we wel degelijk de indruk dat beerputten niet huis aan huis voorkwamen. Wat maakt de situatie in Amersfoort zo anders dan in andere steden, waar honderden beerputten worden gevonden, die ook nog bijna zonder uitzondering "rijkgevuld" lijken te zijn.[6] Voor we toekomen aan een antwoord op deze vraag is het van belang te kijken hoe het in Amersfoort was gesteld met de vuilverwerking in het algemeen.

Middeleeuwse milieuwetgeving

Binnen de eerste ring van de stad was de bebouwing sterk geconcentreerd. Het gevolg was een hoge bevolkingsdruk. In de 15e eeuw vinden we voor de eerste maal besluiten van het stadsbestuur die te maken hebben met het schoonhouden van de openbare ruimte, de zorg voor de kwaliteit van het oppervlaktewater en ook zien we dat er een vuilnisophaaldienst wordt georganiseerd.

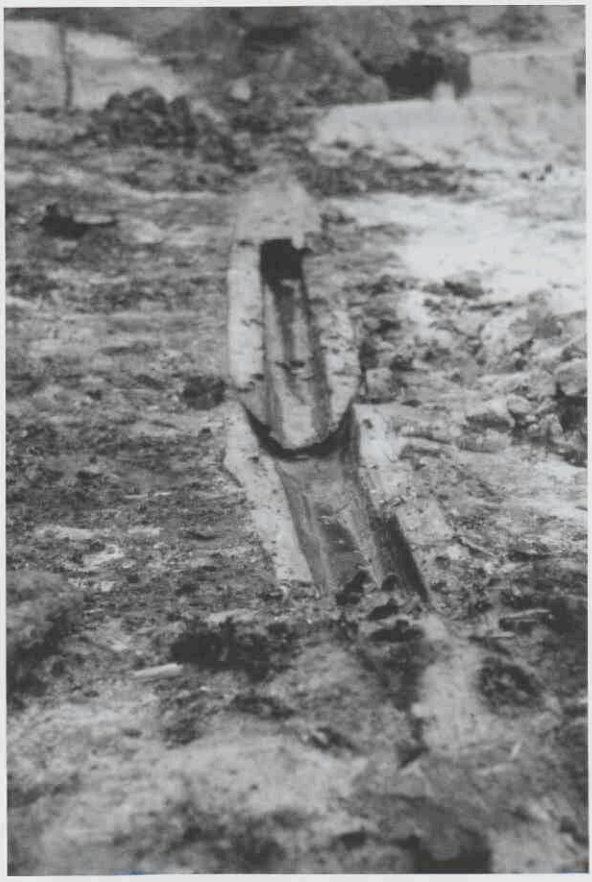

Houten waterleiding bij de Zwanehalssteeg, waarmee water uit de Langegracht werd ingelaten.

Zo wordt in 1463 voor het eerst een verbod op varkenshokken uitgevaardigd, waarvan de mest en gier in de stadsgrachten terechtkomt.[7] Blijkbaar

5 Boekenoogen en D'Hollosy, 2006: p. 6-27 6 Zo is Bartels, 1999 gebaseerd op 174 beerputten uit vier steden. Een onderzoeksverslag van opgravingen in Amsterdam aan de Oostenburgermiddenstraat inventariseert bijna 100 beerputten. 7 Archief Eemland: Resolutieboek dd. 16-7-1463 "... verkenschote ofte ander onreynicheyt op ons Stat strate voir ofte after den husen ofte op ons Stat grafften te hebben, setten of te houden..."

zijn we dan allang het stadium gepasseerd waarin varkens vrijelijk over straat lopen, hun kostje bij elkaar scharrelend, zoals we dat kennen uit de geromantiseerde beeldvorming van bijvoorbeeld de schoolplaten van Ising. Een zelfde verbod komt in 1545 voor poepdozen lozend op de grachten. Varkenshokken zijn nog steeds verboden, maar als er een voorziening getroffen wordt waarbij het vuil wordt opgevangen en niet in het water terechtkomt, kan er een uitzondering gemaakt worden.[8] Een raadselachtige keur uit 1565 verbiedt alle privaten die "bovenstrooms" lozen op de beken, namelijk vanaf de St. Jorisbrug (bij huis Tinnenburg) tot aan de Ketelaarsbrug (tussen Breestraat en Nieuwe Weg) en aan de andere kant van het Barbaraklooster (aan de huidige Herenstraat) tot aan dezelfde Ketelaarsbrug. Is dit een omslachtige manier om het hele grachtenstelsel uitgezonderd de Lange en Korte Gracht aan te duiden of ontgaat ons hier iets? Bovendien werpt het de vraag op waarom deze belangrijke watervoerende grachten wel zouden mogen worden vervuild. Wel duiden dergelijke regels erop dat men in Amersfoort niet in een soortgelijke situatie wilde belanden als in Alkmaar, waar de huizen aan de Breedstraat via een riool loosden op de gracht. Veelbetekenend is dat deze Alkmaarse gracht in de archiefbronnen ook wel "Kaksloot" genoemd werd.[9] Zulke maatregelen aangaande varkenshokken en privaten met een verbinding naar de grachten worden met enige regelmaat herhaald, mogelijk een bewijs dat men zich er niet altijd aan hield. Een andere keur betreft het braken of roten van vlas. Dit is een proces waarbij het vlas in liefst stromend water voor langere tijd werd ondergedompeld. Het roten (rotten) maakte de vezels los en daarna kon het vlas versponnen worden. Nadeel van dit proces is de enorme watervervuiling die het met zich mee bracht doordat het zuurstofgehalte in het water sterk daalde, met kwalijke gevolgen voor de watervoorziening en de visstand.[10] Of dit betekent dat er ook daadwerkelijk een vlasnijverheid geweest is in Amersfoort is niet zeker. Het verbod op het roten van vlas is op het eind van de Middeleeuwen wijd verbreid onder alle steden en Hollandse waterschappen en kan heel wel bij wijze van voorzorg zijn ingesteld. Wel bewijst het de bijzondere zorg die de bestuurders hadden voor de kwaliteit van het oppervlaktewater. Een en ander houdt verband met het brouwen van bier. Op een aantal plaatsen in de stad komt water uit zichzelf aan de oppervlakte. Dit water valt als regenwater op de "berg" en welt na een lange tocht door de aarde aan de voet ervan op. Sommige brouwers hadden de beschikking over zo'n bron die water van uitstekende kwaliteit leverde, maar de meesten zullen het hebben moeten doen met oppervlaktewater. Door middel van een putgalg, een installatie om emmers water naar boven te hijsen, of via een houten waterleiding werd water gehaald voor het brouwproces.[11] Begrijpelijk is dat het belang van de brouwnijverheid voor de handelspositie van de stad zwaar moest wegen en er dus alle aandacht was voor een zo zuiver mogelijke grondstof.

Een aanverwant onderwerp is het schoonhouden van de openbare ruimte. Ook hierbij ging het bestuur een rol spelen. De oudste vermelding in het archief hieromtrent stamt uit 1436. In dat jaar vinden we een lijst van uitgaven gedaan onder

8 Archief Eemland: Resolutieboek dd. 5-10-1545 "... alle privaten en verkeschooten waarvan de onreinicheyt in der stad graften uitkomt, af te breken. Verkenschooten staande een halve roede van de werven, voorzien van een ton in de eerde, daer die onreinicheyt inne lopen mach, zulcx dat 't waeter in de graften daer niet mede bescadich en werde, moge blyven... ". Herhaling van dit verbod op 4-5-1551. 9 Bitter et al,1995: p 16 10 Archief Eemland: Resolutieboek dd. 4-12-1472 "...Zoo ook werd het verboden by sulke kueren als daer op staen, om vlas of hennip binnen de stad te braken...". 11 Smit, 2000. 12 Archief Eemland inv. nr 01-1125 (anno 1436.). 13 Archief

andere voor het schoonhouden van de Vismarkt, de Hof en de stadspoorten.[12] Het betreft hier een actie om plekken, waar veel publiek komt en buitensporig veel vuil zich verzamelde, op kosten van de gemeenschap te reinigen. Het wordt dan een regelmatig terugkerende uitgavenpost.[13] In 1688, we nemen een sprong in de geschiedenis, werd zelfs overgegaan tot het inrichten van de eerste openbare toiletten.[14] Overigens had men in andere steden dergelijke voorzieningen al eerder: in 1413 had men in Amsterdam al pissoirs onder de brug.

Ging de zorg voor het schoonhouden van de belangrijkste straten en pleinen nog het stadsbestuur aan, in de andere straten was het de verantwoordelijkheid van de bewoners zelf. Bij onderhoudswerk aan wegen, dijken en watergangen was het al heel lang gebruikelijk dat eenieder het stuk onderhield dat voor zijn perceel lag. In 1528 vinden we voor het eerst de bepaling dat elke zaterdag de stadsbewoners 'hun' stuk straat moesten schoonhouden. Dit gebod wordt met geregelde tussenpozen in de resolutieboeken herhaald.[15] Het schoonhouden gaat verder dan alleen straatvuil opruimen. De openbare weg moest toegankelijk blijven: als bij inspectie een hoop aarde voor een huis wordt aangetroffen, dan volgt het bevel dit op te ruimen.[16] Vanaf het midden van de 15e eeuw was er al sprake van uitgebreide regelingen voor de verwerking van (huis)vuil. Vanaf 1445 kon iedere bewoner zijn vuil brengen bij een paal op de Hof.[17] In 1467 wordt deze regeling vervangen, want dan moet men het (huis)vuil op straat voor zijn eigen deur leggen. Enigszins cryptisch voegt de keur er aan toe dat aanliggenden op de Hof moeten handelen " alsoff sij in anderen straten woenden". Daarmee wordt bedoeld dat ook degenen die op de Hof wonen het vuil, net als in andere straten, voor hun deur moeten leggen.[18] Aangezien de Hof tenslotte het visitekaartje van de stad was en de plaats waar de markt gehouden werd mocht er blijkbaar niet te veel vuil worden opgestapeld: aanwonenden mogen vuil voor hun deur leggen maar niet meer dan een wagenlading.[19] Huisvuil dus voor de deur! en wat er daarna mee gebeurt? De wet van 1467 rept er niet van, maar het ligt voor de hand dat er een regeling bestaan zal hebben om het op te halen. Pas veel later worden we iets van zo'n ophaalsysteem gewaar. De tekst van het besluit doet vermoeden dat we te maken hebben met een nieuwe regeling, dus hoe het voordien ging, blijft ongewis. In 1529 dan vinden we voor het eerst het besluit dat het ophalen van vuil door "de kloosters" gedaan zal worden tegen een vergoeding van twee stuiver per huis per jaar, die zal worden geïnd door de stad ten behoeve van de kloosters. Het is echter een weinig heldere formulering. Welke kloosters worden bedoeld, want er zijn er nogal wat in Amersfoort? Deden ze het om beurten of had elk klooster zijn eigen 'wijk'? Liepen de

Eemland: inv no 1929 (Verordening aangaande het schoonhouden van markten, wegen en pleinen. Anno 1781). **14** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 26-3-1688: Inrichting van openbare toiletten in de stad. **15** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 21-3-1527 p. 83: "...een ygelycken alle saterdach zyn strate schoen maken sal by 't verbeuren elckers reyse 1 brasp(enning)...". Dezelfde bepaling vinden we op 10 maart 1567, 5 oktober 1570 en 11 mei 1602. **16** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 27-7-1579 (Bevel aarde op te ruimen voor een huis). **17** Van Bemmel, 1760: p. 55. Het resolutieboek over dit jaar is verloren gegaan, maar blijkbaar heeft Van Bemmel het nog onder ogen gehad. **18** Archief Eemland: Resolutieboek Anno 1467 (zonder datum) : " die rait gebied ende laet weten dat nyemant slijck opten Hoff en brenge nocht asch noch ander vulnijss bij een Beyers gulden. Ende diegene opten Hoff woenden sellen hoir vulnijs voir hoir deuren leggen alsoff sij in anderen straten woenden...". Herhaling van deze keur in 1472. **19** Archief Eemland: Resolutieboek inv nr. 01.5 dd. 21-6-1528, p. 64 : "...Item voert gebiet die rait ende laet weten dat nyemant alhier opten Hoff vullens ofte onreijnicheit brengen en sal anders dan een ijgelick voor zijn duer ende nyet meer dan een karrevolle..". **20** Archief Eemland: Resolutieboek dd.

broeders/zusters zelf achter de kar of stuurden ze een stel potige lekebroeders de straat op? Het wordt niet uitgelegd en wordt blijkbaar aan de uitvoerders overgelaten. Als het maar gebeurde en goed gebeurde, want de overheidsdienaren hielden er wel toezicht op.[20]

Wie het trouwens in zijn hoofd haalde om die stuiver te ontduiken en gauw zijn vullis bij de buren neerzette, kon een fikse boete krijgen.[21]

Tot nu toe is het gegaan om het huisvuil. Gelijktijdig met de regeling voor de ophaal van huisvuil was er ook een regeling voor de stort van wat we nu 'grof vuil' zouden noemen. Zo wordt bepaald in een keur uit 1465, dat men geen krengen (dode dieren), vuilnis, sintels of "smecolen" (afval van steenkool) mag storten dan alleen op een daartoe bestemde plaats. Hier is dus duidelijk sprake van een andere categorie. De verzamelplaats voor dit grof vuil was aan de buitenrand van de stad bij het St. Barbara klooster en het Agnieten Convent.[22]

Dat de zusters daar niet altijd even blij mee geweest zullen zijn, laat zich raden. De gemakzucht om het 'ergens in de buurt van' te brengen, lijkt een steeds weerkerende bron van irritatie. Zoveel wordt duidelijk als we zien dat met geregelde tussenpozen wordt herhaald dat er niet tússen de kloosters, vóór of náást het bolwerk gestort mag worden maar alleen tussen de "bogen aen onser stat wall", waarmee bedoeld wordt tussen de spaarbogen tegen de muur aan.[23] Incidenteel kon de stad paard en wagen vorderen om grote hoeveelheden vuil af te voeren. Blijkbaar kon de raad zoiets dwingend voorschrijven. Daarbij wordt er niet over een vergoeding gesproken, maar wel over de hoogte van de boete die verschuldigd was, bij in gebreke blijven.[24] Een opmerkelijk detail daarbij is dat de kloosters driemaal een wagen moesten wegbrengen, terwijl anderen elk slechts één toer moesten doen. Paard en wagen waren de vrachtwagens van die tijd en onmisbaar bij grote vervoerklussen. Kloosters waren mogelijk zodanig toegerust dat ze paard en wagen bezaten, maar het is onduidelijk waarom zij hier al weer zo met nadruk genoemd worden.

Uit Utrecht kennen we keuren met een gelijke strekking en nader archiefonderzoek aldaar zou zonder twijfel een vergelijkbare organisatie rondom de vuilverwerking aan het licht brengen, want de ontwikkeling in Amersfoort is vast niet uniek.[25]

Na de reformatie is de rol van de kloosters echter uitgespeeld en moet er iets nieuws

9-12-1529, p. 272 : "...dat die cloosteren die nu die nu peirt hebben en diese noch vercrigen mogen, twe mael ter week met horen wagen en peirt omme varen sullen binnen die stat omme alle den stat en straten, buten alleen die vier heerstraten, ende voeren alle slyck en onreynicheyt ewech, ende brengen dat aen den stat wal daer men dat wysen sal, ter tyt toe hen dat die raet verlaet...die dienders sellen omme gaen ende haelen uit elken huijs 2 st(uver) 's jaers tot der kloosters behoef...". Als er teveel vuil blijft liggen betalen de kloosters een boete van 5 pond. **21** Archief Eemland: Resolutieboek dd.14-4-1527: verbod om vuilnis op straat te zetten anders dan voor eigen deur. **22** Fruin, 1892: p. 60 Anno 1465: "... Die rait doet verbieden dat nyemant krengen noch(t) vulnijssen en brengen after 't Sint Agnietencloester aen onsser stat wall so dick 't geschiede bij een Beyers gulden". Fruin, 1892: p. 60 Anno 1465 "...Die raidt gebiet dat nyemant enige syntelen of smecolen en brenge tot enige plaatsen bynnen oft buten onssen stat, dan alleen aen onsser stat butenste muer in den bogen enz. bij een braspenninck". **23** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 9-5-1527, p. 92 : "...Voert dat nijmant poijn, messe noch vulnis brengen en sall tusschen Sinte Barbara ende Sint Agnijeten Convent noch op anderen gemenen wegen dan alleen in onsen stadt nuwe boeghen...". Een herhaling van dit gebod vinden we bv. op 14 juni 1568 en 6 maart 1581. **24** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 5-9-1529, p. 116 : "...So wye wagen en pert binnen onsen stadt [heeft] dat se elx een voert poijnts [=*puin*] uijt die Vipoert haelen sellen ende brengen daer die Rait wijst, binnen 8 dagen. Ende die cloosteren die wagen hebben elxs drie voer ende die molenairs elxs een..." **25** V d Monde, 1844/46: deel. 1, 107 [ca. 1500] :"...Alzoo binnen onse Stadt groote onreynicheyt is, by gebreke datter geen karren ofte wagens zyn geweest, om die vulnisse ewegh te brengen..."

bedacht worden. Zelf een dienst in het leven roepen is een modern concept dat de besturen van die tijd geheel vreemd was. Daarom wordt, geheel volgens de beproefde middeleeuwse bestuursmethode, de ophaal van vuil verpacht aan particulieren. Het begrip "Marktwerking" waar allerlei overheidsdiensten op het ogenblik weer mee te maken krijgen is dus niets nieuws onder de zon. In 1606 sloot de stad een overeenkomst met een pachter die het vuil ophaalde. Met een ratel ging hij langs de deuren om de ophaal aan te kondigen.[26] Het stadsbestuur had zodoende niet de zorg voor de dagelijkse praktijk, maar hield wel het toezicht of alles verliep in overeenstemming met de regels. Zo gelast de raad in 1696 dat de vuilnisophalers dagelijks as en dergelijke moeten weghalen en de straat schoonhouden en in een keur uit 1750 moeten de vuilnisophalers hun vaalten weghalen van het St. Janskerkhof, om maar twee voorbeelden te noemen.[27]

"een tobben of twee met dreck"

In de "Spaanschen Brabander" voert Bredero een paar schavuiten op die een onfris geintje willen uithalen: ze graven een kuil voor de deur van een feestzaal en vullen die met "dreck" die ze gekocht hadden bij de "beerstekers".[28] De bedoeling is dat feestgangers daarin vallen als ze het feest verlaten. Te vertellen hoe het afloopt met deze lieden en hun boertigheden zou hier te ver voeren, maar waar het ons nu om gaat zijn die beerstekers. Beerstekers zijn lieden die er hun beroep van hebben gemaakt beerputten te legen en de inhoud te verwerken tot mest, die ze konden verkopen.

Beer is dus niet alleen afval maar ook een waardevolle grondstof. Met name op de arme zandgronden kon alleen met voldoende voedingstoffen een behoorlijk resultaat behaald worden. Deze voedingstoffen konden, vóór de introductie van de kunstmest aan het einde van de 19e eeuw, alleen gevonden worden in de fosfaatrijke uitwerpselen van dieren én mensen. Het lijdt dan ook geen twijfel dat mest, maar ook beer, een waardevolle en gezochte grondstof in de landbouw was. Vanaf de 16e eeuw was mest een gewild artikel waarin vooral ten behoeve van de zich ontwikkelende intensieve tuinbouw in het westen van het land een levendige handel was. Een relict van deze handel in mest zien we elk jaar nog in de 'Strontrace', waarbij met historische zeilschepen zo snel mogelijk een lading mest van Friesland naar de Bollenstreek wordt vervoerd. Van Bemmel beschrijft in zijn geschiedenis van Amersfoort uitgebreid hoe het toeging in de voor Amersfoort enorm belangrijke tabaksteelt.

Duidelijk wordt daarbij dat er grote hoeveelheden mest nodig waren, die onder andere per schuit uit andere streken werd aangevoerd. Naast schapenmest wordt duivenmest als het meest effectief beschreven.[29] In de resolutieboeken van het stadsbestuur vinden we deze praktijk weerspiegeld in een flink aantal besluiten, bijvoorbeeld ten aanzien van het loon dat de mestdragers moeten ontvangen, maar ook betreffende de overlast die het overladen van de mest met zich mee bracht.[30] Dat het om meer dan alleen duivenmest gegaan moet zijn laat zich raden. Op het eind van de 17e eeuw zijn in Amersfoort en directe omgeving tweehonderd ondernemers actief in de tabaksteelt. Hoe verzot onze voorouders ook waren op duivenpastei en wat dies meer zij, het lijkt onwaarschijnlijk dat er voldoende duiven konden worden gehouden om aan die vraag te voldoen. Het lijdt dan ook geen twijfel dat men

26 V d Wetering, 1985: p. 39. Helaas zonder nadere bronvermelding. **27** Archief Eemland: Resolutieboek 13 juli 1696 en 23 april 1750. **28** Bredero, 1974: p. 185, r. 436-37: "...Frans witte-broodt en Jan Treck, die koften van de beerstekers een tobben of twee met dreck...". **29** Van Bemmel, 1760: p. 781-792. **30** Archief Eemland: Resolutieboek dd. 18-4-1702 bepaling aangaande het loon voor het meten en dragen van duivenmest.

Interieur van een Amsterdamse woning rond 1900 Naast het aanrecht was de plee. *Bron: Stadsarchief Amsterdam*

ook in Amersfoort beer heeft verwerkt tot mest.

Uit archiefbronnen wordt men maar weinig gewaar van deze praktijken, maar uit de hoek van de archeologie komt wel een aanwijzing. Bij een opgraving aan de Hogeweg ten oosten van Amersfoort werden overblijfselen van de tabakscultuur gevonden. Behalve grondsporen van de grote schuren, waarin de tabak te drogen werd gehangen, trof men ook restanten van de tabaksbedden aan. Daarin werd een grote hoeveelheid kleine aardewerkfragmenten aangetroffen, zonder twijfel het residu van bemesting.[31] De methode waarop 'beerstekers' te werk gaan is namelijk als volgt: bij het leegscheppen van de beerput met een 'beerlepel', een schep aan een lange steel, zullen de grove afvalcomponenten, stukken hout, grote scherven en wat al niet, die de kwaliteit van de compost niet ten goede komen, apart gehouden zijn. Het kleinere materiaal kon er niet uitgehaald worden en zal hooguit nog wat verder vergruizeld zijn. Het grovere restant werd in een ter plaatse gegraven afvalkuil gestort. Een transportakte bevestigt dat het in werkelijkheid zo toeging. Zo wordt in een al eerder ter sprake gekomen verkoopakte van een huis uit 1561 ook een onderhoudsregeling voor het privaat vastgesteld. Hoewel het privaat bij het voorhuis blijft horen, moet de eigenaar van het achterhuis toestaan dat men bij het opschonen "de materie" zal mogen storten in de hof (de tuin) van het achterhuis.[32] Een ander geval, ditmaal weer uit de archeologische praktijk, is even illustratief. Zo werd bij een opgraving op de Hof aan de achterzijde van één van de huizen een beerkelder opgegraven, waarin zich wat scherfmateriaal bevond van aardewerk, glas en een aantal pijpaarden beeldjes. Uit een afvalkuil voor het huis kwam een veel grotere hoeveelheid materiaal tevoorschijn.[33] Na enig puzzelwerk bleek dat vele fragmenten uit de ene plek pasten aan de andere en dat het dus ging om één en dezelfde beerputinhoud. Bij het opschonen van de put is het grote spul in de afvalkuil begraven en in de beerput bleven slechts wat restanten achter. Deze beerput werd daarna niet nog een keer gebruikt, maar opgevuld met allerhande materiaal: voornamelijk zand en puin. Dat is trouwens een patroon dat we vaker zien: sommige beerputten worden na een bepaalde periode schoongemaakt en daarna niet meer gebruikt, maar opgevuld met zand. Anderen daarentegen worden zelfs niet schoongemaakt, maar direct op non-actief gesteld en met hun stinkende, maar voor ons zo interessante, inhoud dichtgegooid.

Nog steeds ligt er de vraag waarom we in Amersfoort zo weinig beerputten kennen. Een eerste verklaring zou kunnen zijn dat niet iedereen zich de kosten van de aanleg van een beerput kon veroorloven. Het graven van een beer- of waterput is een niet ongevaarlijk karwei voor vaklieden. De beerputten die we uit archeologisch en archivalisch onderzoek kennen, horen voornamelijk bij huizen staande aan de belangrijkere straten: Langestraat, Muurhuizen en aan de belangrijke pleinen. De implicatie hiervan zou kunnen zijn dat daar ook de meer welgestelden woonden.

Een tweede reden is mogelijk dat er een goed alternatief bestond. Vanaf de 18e eeuw kent Amersfoort het verschijnsel van de "cameren", die zich bevonden in de achterafstraatjes. Een aanzienlijk deel van het stadsproletariaat woonde in deze éénkamerwoninkjes die op de binnenterreinen gebouwd werden. Daar was niet eens ruimte voor een beerput, al zouden de mensen de kosten er voor over hebben gehad. Mochten zij dan gebruik maken van een gemeenschappelijk of zelfs openbaar toilet, zoals er ook openbare waterputten waren? In Amersfoort zijn dergelijke instellingen ons niet bekend.[34]

31 Opgravingsgegevens (niet gepubliceerd) van WV P 326 vondstnummer 802.: "afschaven tabaksbedden".
32 Archief Eemland Transportakte dd. 5-10-1561 33 Opgravingsgegevens HOF '91: F86 Beerkelder (V 357) en afvalkuil (V 118).

De laatste tonnenrit in Hallum, Friesland, tweede helft 20e eeuw. Ook in Amersfoort heeft het verschijnsel beerton nog tot in de jaren vijftig bestaan. *Bron: Tresoar (Leeuwarden) Collectie: Ferwerderadiel Foto's*

Tonnenophaal met de 'Boldoot-kar' in de Koestraat

Een andere, nog onwaarschijnlijker, mogelijkheid is dat men geregeld met volle po's liep te sjouwen die dan ergens geleegd moesten worden. Zeker vanaf die periode, mogelijk al eerder, moet er dus een andere oplossing bestaan hebben. We hebben gezien dat er een goed functionerend systeem bestond voor de ophaal en verwerking van huisvuil. Het mijn vaste overtuiging dat er naar analogie daarvan ook zoiets moet hebben bestaan voor de verwerking van fecaliën. Er moet al zoiets als een systeem van beertonnen met een regelmatige ophaalservice bestaan hebben. Bewijzen in de archieven zijn er niet voor te vinden, waaruit we alleen maar kunnen concluderen dat de stedelijke overheid er geen bemoeienis mee gehad heeft, maar het waarschijnlijk aan het particulier initiatief heeft overgelaten.

Misschien ligt de verklaring voor de plotselinge discontinuïteit van sommige beerputten ook wel hierin: het tonnensysteem zou wel eens zo effectief hebben kunnen werken dat het te verkiezen was boven een eigen beerput, die op gezette tijden geleegd moest worden. Een dergelijk systeem kennen we wel uit latere tijd. In de 19e eeuw kwam langzamerhand het besef dat de regelmatig terugkerende uitbraken van besmettelijke ziektes te voorkomen waren. Met tussenpozen woedde in Nederland de cholera. De laatste ziekte richtte in 1832, 1848, 1854 en 1866 een ware ravage aan onder de bevolking. Met name in het westen van Nederland waren deze ziekten endemisch, dat wil zeggen dat ze gedurende jaren konden sluimeren, weinig slachtoffers makend. Dan weer kwam het tot epidemische uitbraken in de genoemde jaren. Dit alles werd veroorzaakt door een gebrek aan hygiëne en door opeenhoping van mensen in woningen die deze naam niet verdienden.

De belangrijkste oorzaak echter was het gebrek aan zuiver drinkwater en het ontbreken van riolering. Vooral in de veen- en kleistreken waren de inwoners voornamelijk aangewezen waren op drinkwaterwater uit grachten en sloten, die tegelijkertijd werden gebruikt als afvoer voor de toiletten.

Vanaf 1884 komt ook in Amersfoort een systeem van tonnen waarvoor men in Utrecht is gaan kijken. Elk huishouden leverde een volle ton en kreeg een schone retour. Een plank met een rond gat waaronder de ton stond fungeerde als toilet. Op het eind van de 19e eeuw was het in sommige steden zo beroerd gesteld met de volkshuisvesting dat het niet zelden leidde tot wat we nu schrijnende toestanden zouden noemen. In dezelfde ruimte waar gekookt en geslapen werd stond ook de ton. Hoe onaantrekkelijk ook in onze 21e eeuwse ogen, het was een verbetering ten opzichte van de situatie daarvoor, al was het alleen maar dat er nu gezorgd voor een goede afvoer van het vuil. De beer werd in tonnen verzameld en opgehaald en vervoerd per schuit of per kar. In de volksmond kreeg deze kar, waarmee de tonnen werden opgehaald, al snel een bijnaam: de "Boldoot-wagen". In dit verband past een versje uit Amsterdam waarvan de herkomst helaas niet kon worden achterhaald:

Als je de kar van Boldoot ziet
Moet je lachen of je wil of niet,
Dan staan de juffertjes aan de deur
Met hun emmertje bloemegeur"

Het terrein waar de beer verder werd verwerkt tot compost lag aan de Kleine Koppel, op een braakliggend stuk land dat de "Zandhoopen" genoemd werd om aan te geven dat geld niet stinkt en het hier zeker om een waardevol product ging: de eer-

34 *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel XII, p. 115 : In Gent kende men wel zulke openbare toiletten. In een krottenwijkje aldaar deelden 117 woningen twee openbare waterputten en zes wc's.

35 V.d. Wetering ,1985: p.39-59. 36 Archief Eemland: BNR 002.1 inv nr 6213 dd.3-6-1889 Aanbesteding voor de bouw van een mestschuit om de beer van huishoudens af te voeren. Met tekening.

ste jaren bleek het tonnensysteem effectief, want de opbrengst uit compostering en personeelskosten hielden elkaar in evenwicht.[35]

Er wordt een platte schuit voor vervoer van beer en één voor vervoer van huisvuil aangeschaft.[36]

Ondanks het functioneren van het systeem was het eigenlijk bij ingebruikname al discutabel. Hier en elders woedde de discussie of niet moest worden overgegaan op riolering. In Amersfoort heeft het tot 1919 geduurd voordat het besluit werd genomen om riolering aan te leggen. Een kostbaar proces dat tientallen jaren in beslag heeft genomen. Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw waren er nog stukjes Amersfoort waar de inwoners, zoals vanouds, "op de ton gingen".

NIET-UITGEGEVEN BRONNEN

Niet gepubliceerde gegevens van opgravingen
*Mooierplein 1998 MP'98
*Wieken Vinkenhoef WV P 326
*Hof 1991 HOF '91
Archiefstukken Archief Eemland
Resolutieboeken, Transportacten, Notariëel archief

UITGEGEVEN BRONNEN

A. Van Bemmel, *Beschrijving der stad Amersfoort*, H. Spruyt, Utrecht, 1760 (2 dln).

G.A. Bredero, *De Spaanschen Brabander*, (ingeleid en toegelicht door C.F.P. Stutterheim). Culemborg: Tjeenk Willink, 1974.

N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Pleinen, Straten, Waterleidingen, Wedden, Putten en Pompen der Stad Utrecht*, Utrecht, 1844-46. (3 dln).

R. Fruin Th. Azn, *De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*. Deel 1. 's Gravenhage, 1892.

LITERATUUR

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, redactie D.P. Blok et al., Haarlem, Fibula van Dishoeck, 1977 (15 dln).

J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat, in: *Van VOC tot Werkspoor. Het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*, Utrecht, 1987.

Michiel Bartels et al., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel*, Zwolle, Stichting Promotie Archeologie, 1999.

P. Bitter et al., *Geworteld in de bodem: Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*, Zwolle, Stichting Promotie Archeologie, 1995.

G. Boekenoogen en T. D'Hollosy, Als het kalf...: Inventarisatie van waterputten, *Jaarboek Flehite*, Amersfoort, VII (2006) Stichting Flehite Publicaties.

R. van Oosten, Rijke huishoudens, arme beerputten, in: *Symposium voor Onderzoek door Jonge Archeologen*, Leiden 19 februari 2005, red: M.P.J.C. Kerkhof et al., Stichting Onderzoek Jonge Archeologen, Leiden, 2005.

J.G. Smit, De vernieuwing van het Sprengel bij de Varkensmarkt in 1616, *Jaarboek Flehite*. I (2000), Amersfoort, Bekking.

W. A. van de Wetering, 100 jaar Gemeentelijke Reinigingsdienst 1884–1984, *Tijdschrift Flehite* 16 (1985) 39-59.

OPGRAVINGSGEGEVENS BEERPUTTEN

ADK'06	Beerput F299/471	Ronde gemetselde put Diameter 215 cm Diepte 170 cm +NAP Binnenzijde bepleisterd. Inhoud: beer, bot, keramiek, glas: V 474, 486-493, 95	17e eeuw
ADK 32	Beerput F1	Rond gemetseld. Diameter 200 cm. Diepte meer dan 0.54 cm +NAP (bij uitgraven ingestort)	Put: 18e/19e eeuw Vulling: recent
BRE'23	Beerput	Rond, gemetseld. Onderin een houten vloer. Diameter 200 cm Diepte tot NAP Met gemetselde aanvoergoot. Keramiek. Tekening 13	16e/17e eeuw
BLO 17	Beerput F15	Ronde put van losgestapelde stenen; formaat 18x9x4,5 cm Diameter 150 cm. Diepte: "140 cm. onder vlakniveau"; NAP hoogte onbekend.	Vulling 20e eeuw
GK 8	Beerput F15	Ronde put, gemetseld. Diameter 180 cm. Met stortkoker. Steenformaat 23x11x4.5 cm Binnenzijde later (recent) bepleisterd. Hergebruikte stenen. Diepte 0.25 cm + NAP.	Vulling recent.
HE 4		Geen diepte bekend. Inhoud: houten voorwerpen, textiel, keramiek	Vulling 15e eeuw
HOF 11/12	Beerkelder F60	Vierkante gemetselde beerkelder. 200x250 cm. Diepte 200 cm + NAP Aangebouwd aan achterzijde van het huis. Steenformaten 24x12x15 cm Onder de bakstenen bodem weer een beerlaag met oudere datering :17e V 71,72	Vulling: 19e eeuw
HOF 11/12	Beerkelder F61	Vierkante gemetselde beerkelder. 200x250. Diepte: 175 + NAP Aangebouwd opzij van het huis, naast F60 V 73-76.	Vulling: 17e/18eA eeuw
HOF '91	Beerput F81	Vrije vorm (badkuipmodel). Geen diepte bekend. V 503.	Vulling: 16e eeuw
HOF '91	Beerkelder F86	225x225 cm. Eerste 11 lagen losgestapelde stenen daarna gemetseld. Afgesloten door tongewelf (aanzet nog zichtbaar) Geen diepte bekend.	Vulling 16eA eeuw
JOR '97	Put F19	Ronde gemetselde put. Diameter is wel die van een beerput (190 cm) diepte 128 cm + NAP, maar onzeker of het een beerput is want geen beer en -aanslag zichtbaar. Gevuld met schoon zand.	
KM'85	(beer)put 2	Rond gemetseld diameter 200 cm. Geen diepte bekend.	
KRO 45	Beerput	Rond. Diameter 120 cm. Diepte 180 +NAP. Baksteenformaat 17,5x9x4.cm. V 4 en 7	

MEUR '05	F177	Recente beerput. 20e eeuw.	Recent
POT 33-37	F30	Ronde beerput. Onderste lagen losgestapeld, daarboven gemetseld. Gebruikte steen. Diameter 128 cm. Diepte 179 +NAP.	Vulling: recent.
MP'98	Beerput F16	Diameter 200 cm. Hergebruikte steen. Diepte onbekend V. 61,62, 67, 68, 73. Keramiek, glas.	Vulling: 17e
MP'98	TonputF131	Diameter 0.60 diepte 0.26 cm +NAP Houten tonnetje zonder bodem V. 495-500	17e eeuw
MP'98	Tonput F153	Diameter 0.60 diepte "040 cm onder vlak". V 332	Vulling: 18e eeuw
MN 90	(Ton)put 1	Houten ton Diameter 60 cm Diepte tot 120 cm +NAP Tek 1 Inhoud: V 6 en 11	Vulling:17e/18e eeuw
MN 90	(Beer)put 3	Beerput rond, gemetseld Diameter 200 cm diepte 20 cm –NAP Tek 2. V 18,21,22,26,27, 30-37	Vulling: 17e/18e eeuw
MUU 179	Beerput	Rond gemetseld. Met gemetselde koepel. Diameter 200 cm. Diepte onbekend	Vulling 15e/16e eeuw
UST '98	Beerput F2	Ronde put van losgestapelde stenen. Diameter 180 cm. Diepte 237+NAP. Binnenzijde bepleisterd Inhoud: beer, bot, keramiek	Vulling:18e/19e eeuw
ZW '87	(Beer)put 1	In aanvang een ronde put Diameter 180 cm met een latere rechthoekige aan/verbouw. Tek 1 en een schetsje in het protocolboek. Geen diepte. Beer en enige scherven	16e/17e eeuw
ZW '87	(Beer)put 3	Ronde gemetselde put diameter 180 cm. Tekening 1 Geen diepte. Inhoud: beer en enige scherven	17e eeuw
ZW '87	(Beer)put 4	Vierkante beerkelder 300x225 cm Diepte 270 cm onder maaiveld (diepte t.o.v. NAP onbekend maar put ging wel tot in het grondwater. Inhoud: beer, keramiek, bot, glas, textiel	17eA eeuw

CARINA KAPTEYN

Nadere Reformatie in Amersfoort?

Geloofsleven binnen en buiten de gereformeerde kerk 1630–1650

5

De Synode van Dordrecht beëindigde in 1619 een zware theologische strijd, die vooral over de *uitverkiezing* ging. Kiest de mens voor geloof in God of heeft God hem al tevoren gekozen? De tweede, meer orthodoxe visie won; dit legde grote beperkingen op aan de religieuze vrijheid in de gereformeerde kerk. De besluiten van 1619 werden echter niet zomaar door alle gelovigen overgenomen; dat kostte in de ene plaats enige strijd en in de andere zelfs veel. Bovendien vonden velen dat de synode nog niet ver genoeg ging; zij wilden *nader reformeren*. Deze nóg strakkere lijn wordt vaak de Nadere Reformatie genoemd. Wat waren de gevolgen van deze ontwikkelingen in Amersfoort in de periode 1630 tot 1650? Waren de sporen van de nieuwe lijn hier al duidelijk merkbaar of week deze stad af van de hoofdstroom?[1]

Abraham de Haen maakte rond 1730 deze aquarel, één van de oudste afbeeldingen van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite 1000-295).

1 Dit artikel is een bewerking van M.C. Kapteyn, *Gereformeerd Amersfoort. Een studie naar het gereformeerde gehalte van Amersfoort in het tweede kwart van de zeventiende eeuw* (afstudeerscriptie TU Kampen 2003), aanwezig in de bibliotheek van Archief Eemland. Ik dank Gerard Raven en Hans Smit voor hun belangrijke aanvullingen en verbeteringen.

De periode 1630-1650 is bewust gekozen. Allereerst zijn de akten van de gereformeerde kerkenraad beschikbaar vanaf december 1630. Ook is het onderzoek te zien als een voortzetting van dat van Hans Smit.[2] Het einde van de periode is om brontechnische redenen gelegd bij 1653. Dat is kort na de Grote Vergadering van 1651, waar de resultaten van de synode van Dordrecht werden bevestigd.

In dit artikel zal ik eerst de achtergronden schetsen van gereformeerd Amersfoort begin 17e eeuw. Daarna geef ik weer wat ik heb ontdekt over de kerkelijke tuchtoefening. Dan volgen beheer en onderwijs, waarbij ook de relatie van de kerkenraad met het stadsbestuur in beeld komt. Tenslotte maak ik de balans op. In de bijlagen zijn de ambtsdragers uit de bestudeerde periode opgesomd.

De organisatie van de gereformeerde kerk in Amersfoort

Sinds de Hervorming van 1579-1580 heeft Amersfoort twee gereformeerde kerken: de Sint-Joriskerk of Grote Kerk aan de Hof en de inmiddels verdwenen Onze-Lieve-Vrouwekapel of Kleine Kerk aan het Lieve-Vrouwekerkhof. Zondagsmorgens kerkt men in de Joris, 's middags in de kapel, die overigens het formaat van een kerk heeft.

De kerkenraad bestaat in de periode 1630-1650 uit predikanten, ouderlingen en bij belangrijke beslissingen ook diakenen. Vanaf 6 juni 1631 zitten twaalf ambtsdragers in de kerkenraad. Uit de verslagen is af te leiden dat elk jaar in juni drie ouderlingen en drie diakenen aftreden, zodat de zittingsduur voor hen uitkomt op twee jaar. Nieuwe leden worden *vercooren* door middel van een stemming. Soms met 'pluraliteit van stemmen' of met 'de meeste stemmen';[3] meestal ontbreekt echter de uitslag. Ouderlingen en diakenen kunnen meermalen verkozen worden, wel met minimaal één zittingsduur ertussen. Hierbij komt ook een wisseling van het ambt voor. Magistraat en schepenen zijn regelmatig in de kerkenraad vertegenwoordigd; zij zijn met name vaak in de functie van ouderling te vinden. Van de 28 ouderlingen in de bestudeerde periode zijn er zeker achttien tevens stadsbestuurder, vaak ook gelijktijdig (zie bijlage II).

De meerdere vergaderingen worden gevormd door de classes en de provinciale synode. Pas in 1619 is de classis Amerfoort opgericht. Ze vergadert vier keer per jaar. Niet elke gemeente uit de regio vaardigt naast de predikant ook een ouderling af: Amersfoort wel, de dorpen zelden, Bunschoten meestal wel. De classis wordt voorgezeten door een ad hoc gekozen *praeses, assessor* en *scriba* (voorzitter, tweede voorzitter en secretaris). Dit zijn altijd predikanten. Amersfoort is vaak in deze functies vertegenwoordigd; deze *deputati classis* blijven in functie tot de volgende vergadering.

Naast de classis vergadert de provinciale synode één keer per jaar, met toestemming van de overheid. Vertegenwoordigers vanuit de classes worden naar deze vergadering gestuurd. Ook zijn er twee *commissarissen politiek* aanwezig, (de officiële vertegenwoordigers van de raad in de kerkenraad. De provinciale synode stimuleert en coördineert, bewaakt de 'zuivere leer' en de reglementen en lost problemen van classes en gemeenten op.[4]

De predikanten

De meeste invloed op de geloofsbeleving van de gereformeerden hebben ongetwijfeld de predikanten, ook in Amersfoort. Zij houden de gemeente keer op keer in hun preken, catechese en visitaties de juiste manier van geloven voor en hebben veel gezag in de kerkenraad en de hogere vergaderingen. De dominees laten de gezamelijke stem van de gereformeerde kerk horen, die bij-

2 Smit, 'Reformatie'. 3 Archief Hervormde Gemeente Amersfoort (hierna AHG), inv. nr. 1, 1633-1653. 4 Zandbergen, *Inventaris*, 10-11.

De oudste bekende afbeelding van een Amersfoortse predikant is die van Gerbrandus van Leeuwen (1675-1678). Gravure door E.R. Edelinck met een vers van J. van Beuningen (Museum Flehite 1002-145).

voorbeeld te ontdekken is in de eisen gesteld tijdens de beroepingsprocedures. Maar zij leggen ook nadruk op bepaalde zaken vanuit een persoonlijke voorkeur.

In 1630 zijn er drie predikanten in Amersfoort actief: Arnoldus Oortcampius, Antonius van Haringhoeck en Otto Zaunschlifer. In 1633 wordt Haringhoeck beroepen naar Amsterdam. Er worden twee predikanten gehoord om zijn plaats op te vullen en na 'onderlinge communicatio en rijpe deliberatio' wordt de toestemming van de magistraat gevraagd en verkregen om dominee Johannes Karskis uit Kockengen te beroepen. Hij wordt bevestigd op 29 maart. Op 7 april volgen de kerkelijke en classicale testimonia hem naar Amersfoort.

De stad krijgt verschillende malen te maken met dit soort gebeurtenissen. In de periode 1630-'40 zijn er vier wisselingen en in 1646-'53 zeven.

De procedures staan duidelijk opgetekend in de kerkenraadsakten. In alle gevallen wordt meermalen overleg gevoerd met de magistraat, die hierin grote invloed heeft. Dat begint met de vraag om toestemming voor het opvullen van de vacante plek. Vervolgens gaat een kleine groep vertegenwoordigers vanuit kerkenraad en magistraat de predikanten horen in hun eigen plaats. Daarna wordt een aantal predikanten verzocht om hun welsprekende gaven in Amersfoort te laten horen. Wanneer dit bevalt, volgt het beroep. Een predikant en een ouderling komen dat nog verdedigen in de kerkenraad van de desbetreffende plaats. Soms wordt hierbij meteen een advies meegegeven over het vervullen van de vacature die daar zal ontstaan. De uiteindelijke toestemming moet worden gegeven door beide betrokken kerkenraden, magistraten en classes.

De Amersfoortse procedures verschillen echter ook hier en daar. In 1633 worden er twee namen van predikanten voorgelegd aan de magistraat, in 1636 drie. In 1650 worden er zes genomineerd, drie voorgesteld aan de magistraat, één toegevoegd door de magistraat, maar er worden er maar twee gehoord voordat een finaal beroep wordt uitgebracht. Een jaar later zijn er drie uit zes genomineerd, maar wordt er maar één gehoord die ook wordt beroepen. In 1652 worden er zes genomineerd, die ook allen gehoord worden.

De partijen hechten belang aan een volledig verslag van het beroepingswerk. De nadruk ligt hierbij op de motivaties. In het algemeen willen kerkenraad en magistraat ervaren krachten. In 1633 worden ook expliciet de eisen genoemd van een goede stem en uitspraak.

Theologische achtergrond van de predikanten

Het onderzoek naar de achtergrond van de predikanten verliep moeizaam. Er zijn weinig tot geen *microstoria* (biografische gegevens) achtergelaten. Zaunschlifer heeft zijn *Afscheydpredikatie gedaen*

Het interieur van de Sint-Joriskerk naar het koor in het oosten. De kansel dateert van 1659, maar de voorganger zal op dezelfde plaats hebben gezeten. Het doophek is gebouwd in 1674 (foto Gerard Raven).

tot Amersfoort op Paesch-maendagh den 30 meert 1646[5] vermoedelijk laten drukken, maar een exemplaar is niet gevonden. Hij heeft het *stichtelijck tractaat*[6] de *Anatomie des Misse* van P. du Moulin (1636) vertaald. Verder heeft hij een *liber amoricum* (vriendenboek) nagelaten, waarin opvallend veel handtekeningen staan van Duitse voorname mannen.[7] Casparus Carpentier schreef een meditatie bij de dood van zijn schoonvader Petrus Wassenburg.[8] Eerder had Wassenburg een geschrift uitgegeven waarin een vers van Casparus was opgenomen.[9]

Verder biografisch onderzoek is beperkt gebleven. Vastgesteld kan worden dat de herkomst van de predikanten zeer divers is. De predikanten zijn afkomstig uit de Nederlanden, op één na. In de periode 1630-1650 waren de voorgaande standplaatsen van de beroepen predikanten Bunschoten, Capelle, Kockengen, Frankenthal (Duitsland), Nijkerk, Oudewater, De Rijp, Schermerhorn, Sliedrecht en Veenendaal. Drie van deze plaatsen liggen in het gewest Utrecht, de rest in Holland (op twee na). De vertrekkende predikanten gaan naar Alkmaar, Amsterdam (drie keer), Gouda en Groningen. Vier predikanten vinden in Amersfoort zijn laatste rustplaats.

De opleiding tot predikant hebben zij, zover te achterhalen, gevolgd in Heidelberg, Leiden en Franeker. Opvallend detail is dat bij de oprichting van de universiteit in Leiden die van Heidelberg en Genève als voorbeeld zijn gebruikt. Zaunschlifer volgt zijn opleiding in Heidelberg, vlak bij zijn geboorteplaats.Voor Godefridus de Pauw uit Baarn komt de omzetting van de Illustre School te Utrecht in een universiteit (1636) net te laat. Hij is dan al uitgeweken naar Leiden. Geen enkele Amersfoortse predikant heeft de broeierige sfeer van de Nadere Reformatie in Utrecht via de opleiding meegekregen.

Drie predikanten hebben in Leiden gestudeerd. Daar streden de hoogleraren Arminius en Gomarus over de eerder genoemde leerverschillen. De Nationale Synode van Dordrecht koos definitief voor de opvatting van Gomarus. Hier vinden we mogelijk een gedeeltelijke verklaring voor de nogal strenge houding van de Amers-

5 Molhuysen e.a., *NNBW* III, k. 1508. 6 Het Utrechts Archief (hierna: HUA), Archief van de Hervormde Classis Amersfoort, inv.nr. 1, 20 aug. 1639. 7 Molhuysen e.a., *NNBW* III, k. 1508. 8 "Meditatie over de Hemelvaert Eliae bij den dood van Petrus Wassenburgh", zoals vermeld in Molhuysen e.a., *NNBW* II, k. 229. 9 Petrus Wassenburgh, *Het dansfeest der dochteren Silo* (z.p. 1641), zoals vermeld in Molhuysen, *NNBW* II, k.229.

foortse predikanten. Zij hebben de debatten in Leiden van dichtbij meegemaakt en hierin hun eigen mening gevormd. De magistraat van Amersfoort heeft juist een open houding ten opzichte van de Remonstranten, de vrijzinniger volgelingen van Arminius. De Raad bekijkt de geschillen meer van een afstand en vindt orde en rust belangrijker dan theologie. Geen wonder, in een stad waar het katholicisme en het remonstrantisme een opvallend sterke aanhang hebben behouden!

Ook is er een verschil in financiering van de studie. Aan de ene kant van het spectrum vinden we Carpentier, op kosten van zijn vermogende familie studerend. Aan de andere kant De Pauw uit Nijkerk. Otto Zaunschlifer treffen we in het midden aan: financiële hulp van het gewest Holland en uiteindelijk op eigen kosten studerend.[10]

Eén van de invloedrijkste predikanten is ongetwijfeld Zaunschlifer. In 1620 was hij hulpprediker geworden in de Nederlandse kerk te Frankenthal. Door de Dertigjarige Oorlog vertrekt hij in 1630 naar Amersfoort. Steeds blijft hij ijveren voor kerkelijke ondersteuning van de Palts en de universi-

10 Molhuysen, *NNBW* II, k.299 en III, k.1508.

Kist van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite, resp. Td 50, 1921-004 en Ib 21).

Zegels van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite, resp. Td 50, 1921-004 en Ib 21).

teit te Herborn. Van Lieburg noemt hem een 'voorbeeld van versterking van het Duitse element in ons predikantenkorps'.[11] Na 1630 houdt Zaunschlifer zich zoals gemeld bezig met het vertalen van de *Anatomie de la Messe,* uit de hoek van de gereformeerde orthodoxie. In 1646 vertrekt hij naar Groningen, beroepen vanwege 'zijn leeftijd, geleerdheid en ware remonstrantse religie'.[12] Hierbij moeten we niet denken aan een remonstrant, maar aan iemand die voor zijn ware gereformeerde geloof staat, aan een contra-remonstrant. Hij is, gestorven op 3 oktober 1678, 83 jaar oud.

Ouderlingen en diakenen

Op de vergadering van de classis van 10 juli 1645 is de Amersfoortse predikant Casparus Carpentier voor het eerst aanwezig. Hij krijgt de laatste plaats aangewezen. Ouderling Johan Karreman voelt zich bezwaard om op een hogere plaats dan de predikant te zitten en maakt hier bezwaar tegen. Hij wil zijn plaats wel afstaan. Dit wordt echter door de andere leden van de classis afgewezen.[13] Amersfoort is dus naast predikanten ook vertegenwoordigd door een ouderling. Ook de classikale gewoonte om mensen een bepaalde plaats toe te wijzen op grond van hun zittingsduur is herkenbaar. Het bezwaar van Karreman is een opvallende uitzondering in Amersfoort. Over mogelijke standsverschillen tussen de predikant en de rest van de stadsgenoten horen wij verder niets. Blijkbaar leveren de besluiten van Dordrecht over de gelijkwaardigheid van de ambten in het algemeen in Amersfoort geen problemen op.

Karreman is vermoedelijk geboren in Gladbach,[14] al is er al eerder een Amersfoortse regentenfamilie van die naam. Ook immigrant Carel Chaudron komt in de kerkenraad, een vluchteling uit Sint-Winoksbergen en meester-slotenmaker.

11 Van Lieburg, *Profeten*, 227. **12** HUA, Archief van de classis Amersfoort, inv.nr. 1, 19 jan 1646. **13** Ibidem, 10 juli 1645. **14** Smit, 'Reformatie', 246.

Net als de predikant Zaunschlifer. Een buitenlandse afkomst is de kerkenraad van Amersfoort bijna een aanbeveling: dit zijn religieuze vluchtelingen van behoorlijke komaf.

Veel ouderlingen en diakenen worden herkozen, in hetzelfde of het andere ambt. Chaudron is een uitzondering. Niet alleen wat betreft zijn vele ambtstermijnen,[15] maar ook door zijn benoeming tot ziekentrooster (op 31 maart 1634).

Verschillende ambtsdragers zitten zoals gemeld ook in de magistraat. Dat verloopt meestal via het vervullen van een ambt en niet door de aanwezigheid van commissarissen-politiek. Burgemeester Steven Cotenberg is zo'n voorbeeld. Hij is al in 1621 lid van de gereformeerde kerk en woont in de wijk Breul (rond de Breestraat; de stad bestond uit drie wijken). Ook schepenen Willem van Duverden en Hendrik Both zijn leden van de kerkenraad. Beiden gaan in 1623 nog maar soms ter kerke en doen pas in 1625 en 1630 belijdenis. Negen jaar later worden zij respectievelijk diaken en ouderling.

Een steekje laten vallen...

Dat ambtsdragers ook maar gewone mensen zijn, blijkt uit de zaak van oud-diaken Jan Rijksz en zijn vrouw Grietgen Jans (ik kom daar nog op terug). De kerkenraad besluit in september 1636 het echtpaar van het avondmaal af te houden. De zaak loopt hoog op en komt zelfs voor de classis. Wanneer deze na jaren uit de boeken verdwijnt lijkt een oplossing nog niet gevonden. Jan Rijksz wordt nooit meer ambtsdrager.

Ook meervoudig ouderling Dirk Camp is niet altijd even correct. In 1637 wordt hij meermaals ter vergadering geroepen, maar komt niet opdagen. Mede door zijn gedrag besluit de kerkenraad daarna een boete in te stellen voor laatkomers en wegblijvers zonder goede redenen.[16] Afgezien van een boete heeft zijn gedrag geen gevolgen. Hij wordt in de volgende jaren meermalen afgevaardigd naar de classis.

Tafel en stoelen afkomstig uit de chirurgijnskamer van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite Td 25)

Diakonessen

In Amersfoort zijn naast de ouderlingen en diakenen ook diakonessen actief, ook wel *sieckmoeders* genoemd. Officieel zijn zij geen ambtsdragers. Voor het eerst wordt hun aanwezigheid vermeld in de rekeningen van de diakonie in de periode 1610-1617. Ze bieden soms hulp bij kraamvrouwen, maar meestal aan zieken. Ook helpen zij bij de uitdeling aan de armen. Voor de functie van diakones worden niet de minste dames verkozen. Vaak zijn hun echtgenoten actief in de magistraat, kerkenraad of andere belangrijke besturen. Ook aanzienlijke weduwen wordt zo de mogelijkheid geboden een zinvolle levensvervulling te vinden. Op 8 mei 1634 wordt een diakones uit haar werk ontslagen vanwege haar hoge ouderdom; mogelijk zit er dus een leeftijdsgrens of mobiliteitsgrens aan de func-

15 Diaken in de periode 1613-15; ouderling in 1620/21, 1623/4, 1627/8 en 1631/3. **16** AHG, inv.nr. 1, 5 en 9 nov 1639.

TABEL 1. TUCHTGEVALLEN NAAR AARD EN AANTAL IN DE PERIODE 1631–1653

Jaartal	Leertucht (geref.)	Leertucht (overige)	Natuurlijke leven	Huwelijk en gezin	Sexualiteit	Handel en beroep	Totaal
1631	2	1	2	1	1	-	7
1632	1	-	-	-	-	-	1
1633	3	2	2	-	1	1	9
1634	-	-	1	2	-	-	3
1635	1	-	1	1	-	2	5
1636	-	-	1	4	-	-	5
1637	-	-	-	2	-	1	3
1638	-	1	-	1	1	-	3
1639	-	3	-	1	1	-	5
Dec. 1646	-	-	2	-	-	1	3
1647	2	1	3	-	1	-	7
1648	2	-	1	-	2	-	5
1649	1	-	1	-	-	1	3
1650	-	1	1	2	-	-	4
1651	1	-	-	-	-	1	2
1652	-	-	1	-	2	-	3
1653	-	-	1	-	-	-	1
	13	9	17	14	9	7	69

tie. In de bestudeerde periode 1630-1650 dienen ongeveer drie diakonessen tegelijk per jaar.[17] Door de aanduidingen 'de weduwe van ...',

'huisvrou van ...' en het noemen van voornamen is het precieze aantal moeilijk vast te stellen.

Tuchtzaken: een soepel beleid

De kerkenraad heeft het druk met zaken die zich zowel binnen als buiten de muren en uren van de kerk afspelen. Eerst wordt de blik naar binnen gedraaid. De 'instandhouding van de gemeenschap'[18] is het belangrijkste streven van de raad. Opzicht en tucht vormen een complexe zaak. Niet alleen door de nogal verschillende categorieën maar ook vanwege de vele vormen en sancties.

Het eerste niveau van opzicht houdt de kerkenraad over zichzelf: is er iemand door zonde misschien niet waardig om aan te gaan aan het avondmaal? De *censura morum* komt zo in juli en december 1633, april en september 1634 en 28 juni 1635 aan de orde. De enige keer dat een diaken vermanend wordt toegesproken is op 27 september 1634. Na 1635 lijkt de censuur niet meer gehouden te worden of nodig te zijn.

Voor opzicht over de overige gemeenteleden dient de *visitatie* (huisbezoek). De landelijke regels luiden dat vóór iedere avondmaalsviering onderzoek en beproeving herhaald dient te worden.[19] Die worden in Amersfoort niet gehaald. Soms wordt er een aantal bezoeken afgelegd, maar nooit gekoppeld aan de maaltijd. De meeste 'tuchtzaken' zijn individuele gevallen, die op een of andere wijze onder aandacht van de kerkenraad zijn gekomen.

17 Volgens AHG, 19 jul 1632 zijn het er vier. 18 Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203. 19 Ibidem, 196.

Om praktische redenen heb ik hier de jaren 1631-1653 gekozen. Dan vinden in totaal 75 tuchtzaken plaats. In de eerste negen jaar 43 gevallen en in de laatste acht jaren 32. Over de tussenliggende periode van 1640-1646 zijn geen uitspraken te doen door het mysterieuze ontbreken van de kerkenraadsakten. Precieze gegevens over het aantal gemeenteleden in de gehele periode zijn niet te achterhalen; wel is duidelijk dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw de bevolking gegroeid is.[20] Het aantal tuchtzaken is echter redelijk gelijk gebleven. (Tabel 1)

Voor een onderverdeling van de zaken is in grote lijnen gebruik gemaakt van de indeling door Van Lieburg betreffende Utrecht (en indirect van Schilling).[21] Mijn onderzoek overlapt dat van Van Lieburg in tijd. Ook het feit dat Amersfoort de tweede stad van het gewest is, maakt een vergelijking tussen beide steden interessant.

De categorieën zijn: gereformeerde leertucht, overige leertucht, natuurlijk leven, huwelijk en gezin, sexualiteit, handel en beroep, schending van de rechtsorde en een kleine restgroep. De toelichting volgt na de tabel. In mijn onderzoek komt schending van de rechtsorde niet voor; deze is daarom buiten beschouwing gelaten. Sommige tuchtzaken duren jaren en zijn te rekenen onder meer categorieën. Het belangrijkste bezwaar van de kerkenraad is dan als uitgangspunt genomen. Plaatsing in de tijd is gebeurd aan de hand van eerste verschijning in de kerkenraadsakten. Er blijven zes onduidelijke tuchtzaken over. Soms wordt alleen vermeld dat het betreffende lidmaat afgehouden of weer toegelaten is. Ook de slechte staat van de stukken is debet aan deze onduidelijkheid.

1 De gereformeerde leertucht

Hieronder worden die zaken gerekend waarbij de gemeenteleden worstelden met het ware geloof, zonder direct aan een ander kerkgenootschap te denken. Ook verplicht bijscholen in de leer is onder deze categorie geplaatst.

De aandacht voor de leer is met gemiddeld drie gevallen per jaar niet groot te noemen. Op 7 april 1631 melden jonker Hans Berendsz Woltzogen uit Oostenrijk en zijn huisvrouw, de als *vrije vrouwe* geboren Sophia Woltzogine, zich bij de kerkenraad om onderricht over de predestinatie. Het is de enige keer waarbij het initiatief omtrent een theologisch onderwerp bij lidmaten ligt. Hans wordt later nog tweemaal ouderling. Tot 1640 betreft het verder zaken aangespannen door de kerkenraad omtrent verminderde kerkgang. Na 1646 besteedt de raad ook aandacht aan de orde tijdens de kerkdiensten en het nauwkeurig bijhouden van de doop- en trouwboeken.

2 De overige leertucht

Dit betreft een mogelijke overgang naar een ander kerkgenootschap. De kerkenraad blijkt niet veel zorg te hebben over de vele andere religies in Amersfoort: dopersen, roomsen, remonstranten en enkele sekten. In de periode 1631-1653 gaan negen tuchtzaken hierover. In 1633 blijkt dat remonstrantse opvattingen nog onder de kerkenraadsleden aanwezig zijn. Diaken Jacques van Hecke moet meermaals bevolen worden de *Akte van Silentie* te tekenen, waarmee hij het remonstrantse gedachtegoed zou afzweren. Hoewel hij dit weigert, blijft hij in actieve dienst. Even probeert hij de kerkenraad voor de classis te dagen, maar het blijft bij een dreiging. Of hij uiteindelijk ook de akte heeft getekend is onbekend.

De overige zaken betreffen afglijders naar het *pausdom*. Het al dan niet bewust bezoeken van een *paapse* dienst en het katholiek laten dopen van een kind dwingen de kerkenraad tot actie. Deze wordt echter ook al bezorgd als iemand vóór het Sint-Aagtenklooster blijft staan, waar de nonnen mogen blijven wonen tot hun dood (de laat-

20 Smit, 'Reformatie', 247. 21 Van Lieburg, *Nadere Reformatie*, 78.

ste overlijdt in 1637). Er wordt bij de magistraat aangedrongen op wettelijke maatregelen om het katholicisme uit te bannen.

De regel is dat hier alleen zaken behandeld worden die Amersfoortse gemeenteleden betreffen. Een uitzondering is de zaak van Michiel Forrads.[22] Officieel is hij lid van de Waalse kerk in Leiden, maar hij verblijft al langere tijd in de omgeving van Amersfoort. Mogelijk maakt hij deel uit van een legermacht, maar ook een bestaan als behoeftige onder bedeling van de diakonie kan niet worden uitgesloten. De kerkenraad van Amersfoort heeft in eerste instantie de taak op zich genomen om Forrads aan te spreken op zijn opvattingen, maar laat dit daarna over aan de Waalse kerkenraad te Leiden.

3 Het natuurlijke leven

Onder deze grootste categorie zijn bijna alle gevallen van levenstucht te rekenen. Van Lieburg geeft bij zijn omschrijving Galaten 5:19, 20 weer, waar allerlei 'werken des vleses' genoemd worden.[23] In de zeventien Amersfoortse gevallen gaat het merendeel om twistgevallen tussen verschillende partijen; verder hoererij en jongelui die tegen de wil van de ouders ingaan.

Zo'n uit de hand gelopen ruzie is bijvoorbeeld die van Willem Cornelisz en zijn vrouw Engeltjen Aarts met het echtpaar Berend Petersz.[24] De vrouwen hebben in eerste instantie ruzie gekregen, omdat de een iets lelijks zei over de man van de ander. Met het schudden van de handen vóór de kerkenraad wordt de zaak in september 1633 snel goed gemaakt. Het verhaal krijgt echter een staartje: een half jaar later blijkt Berend Petersz nog niet naar het Avondmaal te komen. Blijkbaar is de zaak uit de hand gelopen; om te voorkomen dat zijn naam gewist moet worden uit het ledenbestand krijgt hij huisbezoek. Uiteindelijk wordt de zaak beslecht in een bijzondere vergadering. Berend verklaart 'met Godes hulp' aan de eerstvolgende maaltijd aan te zullen zitten. Waarschijnlijk is dit ook het geval geweest. In deze zaak vallen zijn zelfonthouding en de lange duur daarvan op. Hij is de enige waarvan dit bekend is. Over de redenen kan alleen gegist worden; mogelijk vond hij de houding van de kerkenraad te zwak.

In de andere twistzaken is een reprimande van de kerkenraad of een bezoek van predikant en ouderling genoeg. De betrokkene doet schuldbelijdenis of toont berouw aan (een vertegenwoordiging van) de kerkenraad. Soms is de afhouding van de *maaltijd des Heeren* een eenmalige.

4 Huwelijk en gezin

In deze categorie horen veertien gevallen. Bij sommige zaken is het lastig of ze tot de tuchtcategorie huwelijk en gezin of die van de sexualiteit behoren. De problemen in huwelijk en gezin sloegen soms over tot onecht of andere sexuele uitspattingen.

De eerder genoemde oud-diaken Jan Rijksz en zijn vrouw maken het met hun ruzie wel heel bont.[25] Aan het einde van 1636 gaat het goed mis tussen hen. Dat jaar is voor de kerkenraad een 'rampjaar' met maar liefst vier zaken over kapotgelopen huwelijken. In de zaak tussen Jan en zijn vrouw zijn verschillende wrijvingspunten ontstaan: verdwenen goudstukken en een ring, de klap die Jan aan zijn vrouw gaf, een al te lang 'tijdelijk' inwonende nicht en het stiekem uitgeleende beddengoed. Kerkenraad, classis en magistraat bemoeien zich met de zaak. Ds De Pauw vraagt of men een man kan toelaten aan de Maaltijd van wie de vrouw niet thuis wil wonen, terwijl hij zelf

22 AHG, inv.nr. 1, 14 okt, 14 nov, 11 dec 1647. 23 Van Lieburg, *Nadere Reformatie*, 81. 24 AHG, inv.nr.1, 10 sept. 1633, 5 juli 1634, 13 febr. en 5 maart 1635. 25 Ibidem, 1 en 19 sept., 10 okt., 5 en 29 nov. 1636, 17 april, 4, 7 en 12 juni, 10 juli, 28 aug., 11 sept., 5/6 nov. 1937 en 19 sept 1639.

onschuldig is. Blijkbaar loopt de zaak nog. De classis laat deze zaak ter beoordeling van kerkenraad en predikant. Het is niet bekend of Jan die keer heeft deelgenomen aan het avondmaal. Op 19 september 1639 is de kerkenraad nog bezig met het oplossen van de zaak. Hierna volgt het hiaat in de akten van de kerkenraad. Mogelijk kent de zaak toch een goed einde. Het van latere datum toegevoegde 'vertrokken' achter de naam van Grietgen Jans en haar dochter in het lidmatenregister doet echter anders vermoeden.

5 Sexualiteit

In deze groep van negen gevallen komt met name de onecht naar voren. De betrokken personen waren niet altijd van dezelfde religie, streek of stad. Vaak wordt volstaan met de mededeling dat de zaak gesust is of horen we niets over de afloop.

Een opvallende uitzondering is Jacobina Grevensteyns. In 1632 meldt kapitein Skipper dat één van zijn soldaten samenleeft met haar. Hij zou thuis nog een vrouw en kind hebben en ook Jacobina is getrouwd. In 1635 blijkt zij weduwe te zijn geworden en verzoekt zij opnieuw te mogen trouwen. Na een duidelijke schuldbekentenis wordt dit toegestaan.[26]

6 Handel en beroep

Onder deze categorie van zeven gevallen valt het vermaan aan de gasthuis- en weesmeesters over hun onchristelijke beheer van de tehuizen. Daarnaast de klacht van Margaretha Beck: haar man Jan Baptista is *tafelhouder* (lombard, houder van de bank van lening) en zij vindt dat geen passend beroep. De kerkenraad en haar man kunnen haar uiteindelijk overtuigen dat zij hierin moet berusten.[27] Een ander voorbeeld is de berisping van kerkmeester Hendrik van Estveld op 5 maart 1635; waarvoor is niet bekend. En dan is er nog een frauderende waardin aan Achter de Kamp op 11 december 1646.

Afsluitend kan vastgesteld worden dat de kerkenraad van Amersfoort over het algemeen vrij licht censureert. Definitieve afhoudingen van het Avondmaal ontbreken. Een verklaring hiervoor is te vinden in het ontbreken of kwijt geraakt zijn van een zwartboek in Amersfoort. De kerkenraad wil met zijn tucht proberen iedereen bij de gemeente te houden. Historicus Arie van Deursen: 'Het is een dienst aan alle ledematen ... Tucht moet vooral de zwakkeren en eenvoudigen in de gemeente te hulp komen ... Als de zwakke ledematen het al niet meer begrijpen, hoe zullen dan diegenen oordelen die buiten de hervormde kerk leven?'[28]

Schuldbelijdenis en vergeving

Om weer toegelaten te worden tot de *maaltijd des Heeren* was schuldbelijdenis noodzakelijk, al dan niet in het openbaar. Een zekere Wijland weigert en blijft dan ook afgehouden. Pas wanneer hij 'in liefde en vreede neder gevlijt' is, mag hij weer deelnemen.[29] Het geval van de eerder genoemde Jacobina Grevensteyns werpt enig licht op het verloop van zo'n openbare schuldbelijdenis. Nadat de magistraat de weduwe toestemming heeft gegeven om opnieuw te trouwen, noteert predikant Hollebeeck in de notulen: 'De edele kerckenraet ... mede bemerckende het opregte leetwesen, dat se over deese hare misval heeft en bijsonderlick syende de swackse en groote onrusts harer consientie, oordeelt dat (na dat se voor de kerckenraet sal hebben gedaen openbare schultbekenisse en getoont haer leetweesen, biddende God en de gemeynte om vergeevynge) haer proclamatyen sullen werden gedaen, en daerna de trouwe befestigt werden. Mits dat, met de voorstellingen van haere proclamatyen, de gemeente sal werden bekent gemaekt, soo het consent de Amersfoortse magistraat als mede haer gedane

26 Ibidem, 13 okt 1632 en 25 sept 1635. **27** Ibidem, 10 okt 1636. **28** Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 204. **29** AHG, inv. nr. 1, 22 dec. 1633, 6 jan. en 9 dec. 1634.

schultbekenisse aen den edelen kerckenraet. Welcke resolutye des edelen kerckenraet haer is voorgeleesen en na datse van de praeside Ottonie [ds Otto Zaunschlifer] haer scherpelick is gecensureert en bestraft, soo heeft se haer gerne dit alle onderworpen, ende heeft met seer bittre tranen, God en de gemeynte gebeeden om vergevynge met beloffte, van, met Gods hulpe, christelijck en soo als een lidmaet der gemeynte behoort te sijn gedragen'.[30]

In de loop van de jaren worden het belang van de schuldbekentenis en de meldingen over afhoudingen groter en duidelijker. Ook nemen de meldingen van persoonlijke tuchtvisitatie toe. Voor het ontvangen van de tucht blijft de persoonlijke verschijning soms onnodig. De gemeente groeit, maar de kerkenraad niet; dus wordt het moeilijker om alle gemeenteleden te visiteren en indien nodig te tuchtigen. De jarenlang terugkomende zaken in de jaren dertig zijn na 1646 niet meer te vinden. Bij de tuchtuitoefening wordt alleen kort vermeld wie het betreft, waarom hij/zij bestraft wordt of wanneer deelname aan de Maaltijd weer wordt toegestaan. Zelfs verdwijnen de namen van de getuchtigden. Van een specifiek geval worden ze zo tot een algemeen voorbeeld voor de gemeente gemaakt.

Contacten met het stadsbestuur: de tweede viool

Ongeveer eenderde van de kerkenraadsakten wordt besteed aan de situatie buiten de kerkmuren. In Amersfoort is de gereformeerde kerk officieel de enige religie, maar onofficieel één van de vele. De lidmaten komen dus veel andersgelovigen tegen. De magistraat probeert al die contacten in goede banen te leiden. Confrontaties tussen politiek en religie komen daarbij geregeld voor. Kan en wil men de gereformeerden steeds hun zin geven? Hierboven bleek dat de meeste ouderlingen tevens stadsbestuurder zijn; men zou dus verwachten dat ook binnen de kerkenraad remmende krachten werken.

Kerkgebouwen

In veel zaken is de kerkenraad baas in eigen huis. Een voorbeeld: verschillende doopouders en huwelijksparen zijn over de kinderen en/of hun speelgoed gevallen. Daarom krijgt de koster in 1647 de opdracht om dit te voorkomen. Twee jaar later worden deze maatregelen verder aangescherpt en uitgebreid tot de volwassenen. Als gemeenteleden flauwvallen van de hitte besluit de raad de diensten op zondagmiddag te verplaatsen van de kleine naar de grote kerk.

Maar voor belangrijker zaken zijn de gelovigen sterk afhankelijk van de magistraat. Deze heeft de zeggenschap over de kerkgebouwen en de predikanten en organisten zijn in dienst van de stad. Zo moet met de magistraat overlegd worden over de benoeming van een nieuwe voorzanger. In deze zaak besluit de magistraat als enige eis te stellen dat de opvolger bekwaam in zijn taken is. Verder klaagt de kerkenraad bij de burgemeesters over de gewoonte van kerkgangers om onder het orgel te zitten en over de rituelen bij begrafenissen. Ook het stoppen van het orgelspel rondom de diensten en het onderhoud van het orgel moeten via de magistraat geregeld worden. De kerkenraad kan onsympathieke besluiten van de magistraat niet tegenhouden, zoals de toestemming aan ene Tobias om tabak te drogen in de gewelven van de Sint-Joriskerk! Amersfoort is immers het centrum van de economisch zeer belangrijke tabaksteelt in Oost-Utrecht.

Voor het onderhoud aan de kerken en het beheer van de bijbehorende inkomsten en uitgaven benoemt het stadsbestuur kerkmeesters. In 1634 worden die van de Lieve-Vrouwekapel vervangen door een college van regenten; de Sint-Joriskerk volgt twee jaar later. In beide colleges zitten naast gereformeerde kerkenraadsleden ook andersgelovigen. Zo gaat dat in een tolerante stad.

30 Ibidem, 5 sept. 1634.

Gerrit van Stellingwerff, *De regenten van de Sint-Joriskerk*, 1657 Afgebeeld zijn vlnr: Nicasius Bor, Jacques l'Hermite, Johan Poth, Wolter de Wijs, Gijsbert van Hoorn (secretaris van het gerecht), jhr Bartholomeus van Panhuys (schout), dr Hendrik Schut (rector Latijnse school), Rijk Rutgersz van Oort (in plaats van rentmeester Rijk van Oldenbarnevelt wiens familie nog in ongenade was; beiden waren ook diaken), Joost Bijls, Gijsbert van Ruitenbeek (ouderling-kerkvoogd). Het doek hangt in de Sint-Joriskerk (foto Gerard Raven).

Onderwijs

Voor de kerk is het onderwijs erg belangrijk. Het dient als basis voor het verdere geloofsleven van de kinderen. Onderwijzer(e)s(sen) leren de kinderen de Bijbel te lezen, de Heidelbergse Catechismus, het Onze Vader en de Geloofsbelijdenis op te zeggen. In Amersfoort is er lange tijd enige reden tot zorg: drie van de zeven schoolmeesters ondertekenen de hun voorgelegde akte over de leerstellingen van de Synode van Dordt niet, overigens zonder enige sanctie.[31]

De twee *scholarchen* (opzieners van de Latijnse school) zijn gereformeerde predikanten. De katholieke rector Gesselius/Van Gessel is al in 1619 ontslagen. Pas op 12 november 1627 wordt zijn opvolger benoemd: Theodorus Schut. Hij ondertekent de akten in 1630.

Daarna neemt de kerkenraad zich voor om zich met hernieuwde ijver te concentreren op de scholen. Die moeten meermalen bezocht worden. Daarbij moet gelet worden op de gang van zaken tijdens de les, het gebruikte leermateriaal en de geloofsovertuigingen van de leerkracht. Indien nodig moet de magistraat verzocht worden om actie. Zo gaan op 5 februari 1631 twee ouderlingen van de gereformeerde kerk op onderzoek uit in de stad. Ze treffen de volgende scholen met hun leermeesters aan:[32]

Wijk Bloemendal (rond de Bloemendalsestraat)
Dirk Hendriksz in de Muurhuizen
ondermeester Jan Dirksz
'een nette heer op de jongste' [klas?]
dogter Jan de Riddert.

Wijk Kamp (rond de Kamp; nog in de jaren 1930 heet de hervormde centrumwijk Kamp)
meester Ariaan, aan de Kamp
Willem Jansz, aan de Langestraat 'naast De Zalm'
Aaltges zwager, *matresse* [lerares] aan de Stovestraat
Ariaan, de oude meester.

31 Smit, 'Reformatie', 253. 32 AHG, inv.nr. 1, 5 febr. 1631.

In de Rode Toren (een voormalig verdedigingswerk bij de Rodepoort in de Langestraat-Varkensmarkt)
Aart Rutgersz bij Evert Simonsz 'op de Kortste Kant'
Herman Roelofsz in het Weeshuis (Burgerweeshuis in Mariënhof)
Servaas en zwager 'in de Weerinskind'
Jan Cornelisz.

Het is waarschijnlijk dat er nog méér scholen in de stad zijn. Er worden in deze opsomming namelijk geen leerkrachten van de Latijnse school genoemd. Bovendien zijn er ook in Amersfoort verschillende illegale bijscholen.

In 1633 krijgt de zaak van remonstrantse docent Henricus Welsingius veel aandacht. De kerkenraad beseft dat het maar om kleine verschillen in de leer gaat, maar dat die uit kunnen groeien en er dus wel actie dient te worden ondernomen. Interessant detail is dat in de classicale akten van 1619, twintig jaar eerder, ook de naam van Welsingius is gevallen. In zijn toenmalige functie als predikant van Maartensdijk weigerde hij de drie *Formulieren van Enigheid* van de gereformeerde kerk te tekenen, die sinds 1619 verplicht waren: de Dordtse Leerregels of Vijf Artikelen tegen de Remonstranten, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelberger Catechismus. Blijkbaar heeft hij sindsdien in zijn onderhoud voorzien als leraar.

Over het algemeen zijn de zaken die bij de kerkenraad of magistraat komen minder gewichtig. De luide stem van een schoolmeester levert hem een vermaning op "door de derde hand" (door de magistraat?). Verder doet de kerkenraad een goed woordje om het contract te verlengen van meester Verstee, leraar Frans en Nederlands. De protesten van de kerkenraad worden grotendeels mondeling geuit. In 1638 vraagt men vergeefs om meer gereformeerde leraren, ook al is verwacht men eerst nog 'goed effect'. Twee jaar later dient men bij de magistraat een schriftelijke *remonstrantie* (protest) in. Hierin wordt niet alleen aandacht gevraagd voor het onderwijs, maar ook weer voor *paapse* misstanden. De lauwe reactie van de magistraat is teleurstellend voor hen.

Door het ontbreken van notulen uit 1640-1646 kan alleen een beeld geschetst worden vanuit de magistraatsstukken, de classicale en provinciale verslagen. De classis blijft af en toe een oog houden op de situatie in Amersfoort, maar andere plaatsen vragen meer aandacht. Op 8 juni 1641 verzoekt zij de magistraat Geurt Janssen, 'hebbende goede attestatie als lidmaet, burger en inwoonder van Amersfoort, om bij voortvallende gelegentheyt tot den schooldienst bevoordert te worden'. Het onderwijs wordt in de magistraatstukken minimaal behandeld. Een week later stelt men een reglement voor de schoolmeesters vast. In 1648 is het echter nog nodig om onderwijskrachten op te roepen zich hieraan te houden. De Amersfoortse gemeentearchivaris Reynders concludeerde al in 1928: 'De magistraat was niettegenstaande de schijnbaar ernstig gemeende uitingen, van weinig ijver in deze zaak bezield, misschien uit voorzichtigheid. Zij gaven beloften, confereerden met de heeren van den kerkenraad, dronken daarbij een goed glas wijn, maar veel uitwerking hadden hunne besluiten ten gevolge van de krachtelooze uitvoering niet'.[33]

Op 11 december 1646 neemt de kerkenraad opnieuw besluiten inzake het onderwijs. Ten eerste wordt de visitatie van de scholen weer opgenomen. Daarnaast wil men dat de kinderen enkele vragen voor de prediking op kunnen zeggen. Als laatste wordt er besloten dat er een *catalogus* voor de kerkelijke catechisatie moet komen (het is niet helemaal duidelijk wat dat precies inhield). Ook wordt de toestemming tot schoolhouden van een aantal mensen gecontroleerd. De kerkenraad benoemt immers de onderwijzers en stelt daarbij vaak richtlijnen over het aantal kinderen en niveau van onderwijs.

33 Reynders, *Gedenkboek*, 59.

De in de jaren vóór 1646 benoemde krachten zijn meester Harman Hendriksz (leerkracht aan de Latijnse School en voorlezer der gereformeerde gemeente), Cornelis Willemsz van Werckhoven, Nathaniel de Paep, Mijndert de Wit (Frans schoolmeester) en Hendricus Christiaan. Zij zijn al wel lidmaat van de gereformeerde kerk, maar hebben nog steeds niet de Formulieren van Enigheid ondertekend.

Nathaniel de Paep blijkt ook een 'seecker boecksken' geschreven te hebben. Dit boek wekt opschudding in de kerkenraad en classis. Het is niet in overeenstemming met de leer en de controlecommissie wil een lijst van aanvullingen en verbeteringen achterin voegen. Een jaar later geeft Nathaniel te kennen weer als docent en predikant werkzaam te willen zijn. Hier wordt duidelijk dat hij een tiental jaren geleden in Maartensdijk uit het ambt van predikant is gezet vanwege zijn weigering de Formulieren te ondertekenen, net als Welsingius. Na de toestemming van de magistraat besluit de Amersfoortse kerkenraad hem achter gesloten deuren mondeling en schriftelijk te examineren. Hierbij zakt hij op het 'verhandelen van tijd en het puncktelijck volgen' van de bewijsvoering. Te licht bevonden als voorganger, mag hij nog wel de jeugd catechiseren. Daarna is De Paep enige jaren voorlezer in Grave. Dan komt in Amersfoort een verzoek binnen om informatie van de kerkenraad van Amsterdam. Mogelijk probeert De Paep opnieuw actief te worden als predikant. Het advies van Amersfoort is daarvoor echter geen aanbeveling.[34]

In de jaren rond 1650 blijken de meeste onderwijsfuncties in handen van gereformeerden, die overigens nog steeds niet allen de Formulieren hebben getekend. De aandacht van de kerkenraad verschuift nu naar de lesstof. Om ervoor te zorgen dat het onderwijs overal gelijk is, ontwikkelt men begin 1650 een schoolorde. De orden van de kerkenraad van Utrecht, de magistraat en de synode staan model hierbij. Op 6 januari 1651 worden nog negen artikelen toegevoegd en kan de orde kennelijk worden ingevoerd.

Een probleem blijft de aanwezigheid van de vele geloofsovertuigingen in Amersfoort. Bij het 'reformeren' van het onderwijs klagen de docenten geregeld dat kinderen wegblijven van school. De kerkenraad gaat ermee naar de magistraat, die echter zelden tot actie overgaat. De houding van de leden van de kerkenraad is er meer en meer een van berusting. Graag zouden zij het onderwijs gereformeerder zien, maar de orde en rust in de stad willen zij niet op het spel zetten. Het is precies de houding die we al bij de magistraat aantroffen. De reformatie van het onderwijs is dan ook een zeer lang proces. De opvatting van Van Wees dat het onderwijs in Amersfoort sinds 1619 volledig calvinistisch is,[35] is dan ook geheel en al naast de waarheid.

Vergeefse klachten over katholieken en volksvermaak

In de periode 1630-1636 gaan de gereformeerde klachten met name over hun geringe aandeel in verschillende functies. De weesmeesters zijn met medewerking van een deel van de magistraat al sinds 1583 gereformeerd. In het Sint-Pietersgasthuis en Armen de Poth zitten echter nog steeds katholieke regenten, ook al had de eerste in 1623 besloten om alleen nog gereformeerden te benoemen. In november 1639 kunnen drie papisten nog openbare lezingen houden in het gasthuis. Bovendien zwaait de katholieke binnenvader Jacob van Schaeck er de scepter. Alleszeggend is de opmerking uit 1668 dat het enige katholieke wat nog ontbreekt de katholieke stad is waar het gasthuis in staat.[36]

Geërgerd door deze gang van zaken, probeert de kerkenraad de magistraat aan te zetten tot

34 AHG, inv.nr. 1, 18 juni 1648, 16 april 1649, 4 sept. 1651. 35 Van Wees, *Burgerweeshuis*, 79. 36 Smit, 'Reformatie', 254.

gedragsverandering. In 1635 wordt besloten om 'te doleren en weeringe te versoecken en allereerens de leden in particulier te begroeten'.[37] Herhaaldelijk heeft men al verzocht om in de magistraat alleen gereformeerde lidmaten te benoemen. Daarnaast wenst men de reformatie van schoolmeesters, een verbod van praktijken als de oogluikend toegestane missen, het overleg tussen katholieke geestelijken en het 'misbruik' van Sint-Aagtenklooster (waar zoals gemeld nog steeds een non woont). Maar de magistraat vindt het niet nodig ook maar een letter aan deze zaak te wijden. In 1638 wordt er in de kerkenraad gemeld dat er sprake is van 'allerhande ongeregeltheyt ... publijcke ergernisse en verwilderinge van jonckheyt en nadeel van reformatie'.

Op 23 november 1639 leidt een extra vergadering van de kerkenraad tot een remonstrantie die de volgende dag wordt ondertekend en door De Pauw en Colenberg aan de magistraat wordt overhandigd. 'De regeerders committeren mitsdese de vier outste schepenen en vier eerste raden neffens de borgemeester in der tijt, en onder te nemen de requeste bij den kerkenraed alhier onlancx gepresenteert deselve te examineren en daerop advies te formeren'. Dat is de enige reactie van de magistraat. Dat is niet naar de zin van de kerkenraad. In augustus 1640 verschijnt voor de magistraat een afgevaardigde van de classis, die namens de kerk zijn zorg komt uitspreken over hun slappe houding.

Daarna veranderden de klachten van de kerkenraad. Naast goed gereformeerd onderwijs gaat er nu aandacht naar de perikelen rondom de vastenavonden, de rumoerige markten tijdens de kerkdiensten en het volksvermaak van *ganstrekken*, waarbij dieren wreed het leven laten. De meeste verzoeken van de kerkenraad hebben nu wél resultaat. In 1646 wordt opnieuw gesproken over publiekelijk paaps voorlezen in het Sint-Pietersgasthuis en de katholieke bestuurders aldaar en in Armen de Poth. Nog op 5 december 1650 wordt er gefoeterd op de *stoutigheden van de papen* en het toenemen van katholicisme. Het helpt allemaal niets. In 1674 zal de Poth voor het laatst een katholiek benoemen en pas in 1719 besluit het gasthuis om alleen nog gereformeerden aan te stellen ...

Uitleiding

In de periode 1630 tot 1650 is de vormgeving van de reformatie in Amerfoort nog in volle gang. De kerkenraad vaart nog geen vaste koers en wordt hier en daar bijgestuurd door zijn eigen leden en de magistraat. Die magistraat heeft daarin immers veel te zeggen, zoals bij beroepingen, gebouwen en onderwijs. De kerkenraad probeert het stadsbestuur onder druk te zetten richting orthodoxie, maar bereikt daarin niet veel. Zijn het vooral de predikanten die er steeds maar weer op aandringen? De andere ambtsdragers weten vanuit hun bestuurlijke achtergrond heel goed hoe dat op het stadhuis aan de Hof zal overkomen ...

Wel lijkt er een soort consensus te ontstaan over de vorm en de rol die de gereformeerde kerk dient te spelen. Zondaars worden ter verantwoording geroepen, soms meermalen. Sancties worden toegepast, maar relatief mild. Tot een definitieve verwijdering uit de kerk komt het niet.

De rol van de kerk buiten haar muren is

37 AHG, inv.nr. 1, 2 jan. 1635. **38** Smit, 'Reformatie', 243; Steenbeek, inventaris, bijlage I; Van Lieburg, Repertorium. **39** Hierbij is gebruik gemaakt van vrijwel alle ongepubliceerde bronnen, benevens vele boeken (m.n. Halbertsma, Molhuysen 1937, Rutgers 1779, Smit 1988, 1992, 1994; Van Lieburg, *Repertorium*) uit de literatuurlijst. Een uitvoerige opsomming van de vindplaatsen is in dienst van de leesbaarheid achterwege gebleven. **40** HUA, Archief van de Classis Amersfoort, 19 januari 1646. **41** HUA, Archief van de Classis Amersfoort, 20 augustus 1639.

beperkt. Magistraat en kerk lijken elkaars werkterrein zoveel mogelijk te vrijwaren; er zijn dus onuitgesproken regels wie over welke onderwerpen besluit. In het onderwijs kent de kerk zich een rol toe bij het bewaren van een gereformeerde inhoud. Zij is de zedenmeester van de jeugd.

In veel plaatsen heeft de Nadere Reformatie in deze jaren al redelijke vormen aan genomen, zoals in Utrecht. Dat blijkt in Amerfoort nog niet het geval; dit is in de Nederlandse reformatiegeschiedenis dus een uitzondering. Verdere detailstudie op dit gebied is echter vereist voor definitieve conclusies getrokken kunnen worden. Is het na 1650 anders geworden?

Specialistische stadsstudies en overkoepelende onderzoeken zijn hulpmiddelen om de geschiedenis meer en meer in haar werkelijkheid te benaderen. Geschiedkundig onderzoek blijft een benadering, maar wel een die de moeite waard blijft om uit te voeren. Keer op keer op keer ...

BIJLAGE 1
PREDIKANTEN 1630–1653

Hierbij is dankbaar gemaakt van het onderzoek van Hans Smit en Dirk Steenbeek.[38]
1594-1632
Arnoldus Oortcampius
1628/9-1633
Antonius van Haringhoek
1630-1646
Otto Zaunschlifer
1632-1636
Jacobus Hollebeek
1633-1644
Johannes Karskis
1636-1653
Godefridus de Pauw
1645-1650
Casparus de Carpentier
1646-1651
Warnerus van Enschede
1650-1651
Johannes Valkius
1651-1677
Arnoldus Crinius/Grijn
1652-1658
Jacobus Bergmannus/Bergman

ACHTERGRONDEN[39]

BERGMAN(NUS), JACOBUS (1652-1658)
Werkzaamheden: Schalkwijk (1632-1636), Veenendaal (1636-1652), Amersfoort.
Gehuwd met: Aeltge Vreemt. Lidmaten te Amersfoort 17 april 1652. Hun zoon Egbertus (Amersfoort 1655-Schoorl? 1688) werd ook predikant en staat vermeld in Van Lieburg, Jacobus zelf niet.

CARPENTIER, CASPARUS (1645-1650)
geb. Dordrecht 9 oktober 1615, ovl. Amsterdam 12 mei 1667
Zoon van: Roeland Carpentier en Maria Hellincx. De familie woonde pas sinds 1601 in Dordrecht. Voor die tijd zwierven ze door Europa. Moeder kwam uit Sandwich in Engeland; ze trouwden in Luik en woonden te Aken, Middelburg en uiteindelijk Dordrecht. Vader Roeland verdiende zijn geld als ijzerkoopman en ging falliet toen hij betrapt werd op het verkopen van verguld zilverdraad. Hij wordt beschreven als een geleerd man, met name in de wiskunde.
Opleiding: theologie te Leiden.
Werkzaamheden: predikant te Sliedrecht (1636-1645), Amersfoort (1645-1650), Amsterdam 1650-1667).
Publicaties: geschreven vers in Dansfeest der dochteren te Silo door Petrus Wassenburgh, 1641, *Meditatie over de Hemelvaert Eliae bij den dood van Petrus Wassenburgh.*
Is in de Westerkerk begraven. Stond als geleerde en theoloog hoog aangeschreven.
Gehuwd met: Hester Wassenburgh Petrusdochter, dochter van Amersfoortse predikant Petrus Wassenburgh. Elf kinderen, waarvan Johannes (gehuwd met dichteres Elisabeth van den Heuvel) en Roeland predikant werden. Roeland werd dit op het schip de *Engel* van Michiel Adriaanszoon de Ruyter.

CRINIUS, ARNOLDUS (1651-1677)
Geb. Zutphen, ovl. Amersfoort? okt. 1677
Opleiding: student te Franeker 7 aug. 1632 (Arnoldus Crijn, uit Zutphen).
Werkzaamheden: predikant te Angerlo 1637, Ede 1639, Nijkerk, 1645, Amersfoort (1651-1677).
Gehuwd met: Geertruyt van Ginckel. Hun zoon Theodorus (Amersfoort 1653-Hagestein? 1720) werd ook predikant.

ENSCHEDE, WERNERUS VAN (1646-1651)
Geb. Utrecht, ovl. Alkmaar? 1664
Werkzaamheden: predikant te Lopikerkapel (1638-1646), Amersfoort, Alkmaar (1651-1664). Zijn vrouw was diakones.

HARINGHOEK, ANTONIUS VAN (1628-1633)
Geb. Amsterdam ca 1597, ovl. Amsterdam? 25 feb. 1636.
Opleiding: student Leiden 28 okt. 1621.
Werkzaamheden: predikant te De Rijp 1622, Amersfoort (okt. 1628-1633) en Amsterdam (1633-1636).
Gehuwd met: Maria Valckeniers.

HOLLEBEEK, JACOBUS (1632-1636)
Geb. Leiden ca 1592, ovl. Amsterdam? 30 nov. 1650.
Werkzaamheden: predikant te Schermerhorn (1623-1632), Amersfoort (1632-1636), Amsterdam (1636-1650)
Gehuwd met: Suzanna Huelen.

KARSKIS, JOANNES (1633-1644)
Werkzaamheden: predikant te Kockengen (1629-1633), Amersfoort. Overlijdt in actieve dienst op 5 maart 1644.

In 1633 kwam het gezin samen met een dienstmaagd, genaamd Elisabeth Boudewijns, naar Amersfoort.
Gehuwd met: Maria van den Bogaert.

OORTCAMPIUS (VAN OORTCAMP), ARNOLDUS (1594-1632)
Geb. Culemborg ca 1563, ovl. Amersfoort? 1632.
Opleiding: student Leiden 1 juni 1592 (Arnoldus Aemilii, zonder achternaam).
Werkzaamheden: huisleraar van Floris van Pallandt, heer van Culemborg (1592-1594), predikant te Amersfoort (1594-1632).
Aandeelhouder van de Verenigde Oostindische Compagnie bij de oprichting in 1602.
Op 30 jan. 1597 gehuwd met Grietgen, dochter van Evert Ram uit Amersfoort.

PAUW, GODEFRIDUS DE (1636-1653)
Geb. Utrecht, ovl. Amersfoort? 1653.
Opleiding: als alumnus van Baarn theologie te Leiden.
In ambt van predikant bevestigd door schoonvader Oortcampius. Na diens emeritaat hebben Godefridus en Wijmtjen hem in hun huis te Bunschoten opgenomen. Helaas overleed hij al een half jaar later.
Werkzaamheden: predikant te Baarn en Eembrugge 1620, Bunschoten (1621-1636), Amersfoort (1636-1653).
In Amersfoort liet de Pauw zich met zijn vrouw in schrijven op 15 oktober 1636 en ging wonen in de Muurhuizen, wijk Kamp. Tegenover hem woonde de familie Willems, passanten uit Amsterdam, en schuin tegenover hem Geurt Bos, die van 7 juli 1633 tot 30 mei 1635 als ouderling deel uitmaakte van de kerkenraad.
Gehuwd (6 november 1621) met: Wijmtjen van Oortcamp, dochter van Amersfoortse predikant Oortcamp(ius).

VALKIUS, JOHANNES (1650-1651)
geb. Langerak (over Lek) 1606, ovl. Gouda? 1673.
Werkzaamheden: predikant te Kockengen 1633, Oudewater (1648-1650), Amersfoort, Gouda (1651-1673). Zijn vader was ds Petrus Valkius (eerst beroepen 1600, emeritaat 1638).

ZAUNSCHLIFER, OTTO (1630- APRIL 1646)
Geb. Braunfels (Solms) 1594, ovl. Groningen 3 oktober 1678
Opleiding: pedagogium te Marburg en Herbron, hogeschool Herborn, academie Heidelberg, stipendium Solmense. Mogelijk enige maanden aan universiteit te Leiden gestudeerd.
Werkterreinen: subregent van Collegium Casimirianum te Heidelberg (sept. 1617-jan. 1620), diakonaat van Hollandse kerk te Frankenthal (jan. 1620-1630), predikant te Amersfoort, in 1635 legerpredikant, predikant te Groningen (1646-1678). Hij werd naar Groningen beroepen vanwege zijn 'leeftijd, geleerdheid en ware remonstrantse religie'.[40]
Publicaties: liber amoricum met veel namen van voorname Duitse mannen, *Afscheyd-predikatie gedaen tot Amersfoort op Paesch-maendagh den 30 Meert 1646.* Een vertaling van tractaat van P. du Moulin, *Anatomie des misse*, volgens de classicale akten 'een stichtelijck tractaat'.[41]
Er zijn verschillende schrijfwijzen van zijn naam: Zaunschlifer, Zaunslipfer, Zaunschliefer en Zaunsliffer, Regulus, Solmensis of Braunfelsius. Hij hield zelf de eerste schrijfwijze aan, maar ondertekende zijn brieven ook wel met Otto Regulus, Solmensis of Braunfelsius. De laatste twee namen verwijzen naar zijn afkomst: omstreeks 1594 is hij geboren te Braunfels in het graafschap Solms (huidige Duitsland). Zijn vader was grafelijk raad en secretaris.
Gehuwd met: Johanna Keuchen/Keughen, dochter van een ex-kanselarijdirecteur te Hanau, op 10 oktober 1623.
Kinderen: Otto Zaunschlifer de jongere (1628), ds Johannes Albertus (Amersfoort 1634-Oostzaan? 1678) en Fredericus (1638). Petekind: Otto Philipp Zaunschlifer.

BIJLAGE II
OUDERLINGEN 1630-1653
De functies van raad, secretaris, kameraar, schepen, burgemeester en weesmeester behoorden tot het stadsbestuur.

Arisz, Ot (04-07-1650 tot xx-06-1652)
Bemmel, Gosen Jansz van (1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Mag in 1648 in ambt blijven door overlijden van Gerrit Martensz. Koekenbakker en kramer. Diaken 07-06-1633 tot 30-05-1635. Weesmeester 1640-1642; raad 1643-1644, 1656-1660; overleden 18-04-1660.
Bladel, Otto van (07-06-1632 tot 05-06-1634), immigrant uit 's-Hertogenbosch; lakenkoper. Raad 1619-1624; 1626-1629; schepen 1625, 1629-1634; weesmeester 1635-1642.
Both, Hendrik (13-06-1639 tot ?, 14-06-1648-? en xx-06-1652 tot ?), belijdenis 1630; kapitein van de burgerwacht; raad 1618, 1630-1634, 1638-1640, 1651; kameraar 1627, 1629-1632, weesmeester 1635, 1637; schepen 1641-1642, 1645, 1653-1654, 1657-1659, 1662-1666; burgemeester 1644, 1655-1656, 1660-1661; regent van het Burgerweeshuis 1648; overleden 1666.
Camp, Dirk (06-06-1631 tot 07-06-1633, 30-05-1635 tot ?), 06-02-1634 in kerkenraad ontboden bij onderzoeken naar Naeranus en Oortcampius; 1637 komt hij niet naar de kerkenraad (zie tekst); raad 1619-1625; 1627-1632. Goudsmid.
Chaudron, mr Carel (1620-1621, 1623-1624, 1627-1628, 06-06-1631 tot 07-06-1633). Slotenmaker. Immigrant uit Sint-Winoksbergen. Verkreeg op 10 november 1591 het burgerschap. Hij wordt via het ambt van diaken (1613-1615) en ouderling uiteindelijk benoemd tot ziekentrooster (31 maart 1634). 06-02-1634 in kerkenraad ontboden bij onderzoeken naar Naeranus en Oortcampius. Ondertrouwde Amersfoort 27 juli 1589 met een meisje uit Eekloo. Colenberg, Hendrik (van) (06-06-1631 tot 07-06-1632, 05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?, 04-07-1650 tot 06-1652), schepen

1627; weesmeester 1628-1633, 1643-1647, 1652-1656.

Coetenberg, Steven (06-06-1631 tot 07-06-1632, 07-06-1637 tot na 1639), al in 1621 lid van de gereformeerde gemeente. Woonachtig in de wijk Breul. Vanaf 1640 met een dienstmaagd afkomstig uit Gorinchem. Raad 1603-1604, 1607-1608, 1610-1613, 1617, 1641; kameraar 1609; schepen 1614-1616, 1618-1621, 1626-1630, 1634-1640, 1642-1648; burgemeester 1622-1625, 1631-1633.

Dalen, Jan van (06-06-1631 tot 07-06-1633).

Duverden (van Voord), Willem van (07-06-1637 tot ?, 23-06-1649 tot ?). Geboren rond 1587. Deken van het kapittel van Sint Joris. 05-06-1634 tot ? diaken. Ging in 1623 soms ter kerke. Belijdenis gedaan op Kerstavond 1625. Raad 1618, 1626-1637, 1654-1657, 1659-1661, 1664-1666; schepen 1638-1653, 1658, 1662, 1663. Overleden 1666.

Evertsz, Hendrik (06-06-1631 tot 07-06-1632, 05-06-1634 tot ?). Schoenmaker, handelaar in huiden en ijzer. Schepen 1619-1625, 1629; weesmeester 1626; raad 1627-1628, 1636-1638. Gehuwd met Fijtje Everts.

Evertsz, Rutger (ook genoemd Van Drakenburg) (07-06-1633 tot 30-05-1635, 23-06-1649 tot ?). Lakenkoper. Afkomstig uit Doesburg. Weesmeester 1629-1634; schepen 1635-1637, 1639-1640, 1643-1644, 1657-1662, 1665-1673; raad 1641-1642, 1645, 1654-1656; kameraar 1652-1655; burgemeester 1663, 1664.

Evertsz, Rijck (31-05-1638 tot ?, 14-06-1648 tot 04-07-1650, 06-1652 tot ?), diaken06-06-1631 tot 1633, 30-05-1635 tot ?.

Hendriksz, Gerrit (07-06-1633 tot 30-05-1635), raad 1629-1639. Vettewarier en wolkoper.

Karreman/Carman, Johan (13-06-1639 tot ?, 25-06-1647 tot ?). Vermoedelijk afkomstig uit Gladbach. Verkreeg in 1612 het burgerschap. Raad 1626, 1629, 1639-1641, 1643-1651; schepen 1627-1629, 1642, 1652-1653; kameraar 1634-1636. Gehuwd met Lijsbeth Loogen in 1612. Zij doet pas op 28 september 1639 belijdenis, hetzelfde jaar waarin haar man zitting neemt in de kerkenraad. Mogelijk is Lijsbeth familie van Antonis en Cornelis Loogen, ook gedurende enige tijd lidmaten van de kerkenraad. Woonachtig tegenover tegenover Hendrik Evertsz en Fijtje Everts.

Martensen, Gerrit (25-06-1647 tot zijn overlijden voor juni 1648)

Mom, Johan (30-05-1635, 13-06-1639 tot ?, 06-1652 tot ?), raad 1621, 1623-1625, 1627-1628, 1638-1644, 1658, 1663-1664; weesmeester 1629, 1653-1658; secretaris 1629-1634, 1636, 1659-1662; kameraar 1637; overleden 1664. Ossenweider.

Oldenbarnevelt, Rijk Aartsz van (18-06-1651 tot ?), diaken 07-06-1632 tot 05-06-1634 en 31-05-1638 tot ?; raad 1630-1635 en 1649-1668; weesmeester 1638; secretaris 1669-1674; overleden 26-06-1674. Brouwer. Zijn zuster Stijntje was diakones.

Ouderff, mr Hendrik van (14-06-1648 tot ?), kameraar 1643-1647; schepen 1648-1653, 1656; burgemeester 1654-1655, stadssecretaris 1657-1658.

Palma, Jan (23-06-1649 tot ?), diaken 05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?.

Reyersz, Steven (later genaamd Verhoef) (18-06-1651 tot ?). Raad 1676.

Ridder, Johan de (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot ?). Eerder al diaken geweest (vóór 1631 tot 07-06-1632). Raad 1626-1627; schepen 1629-1632; 1640-1644. Pander van de Staten van Utrecht.

Schayk, Willem van (07-06-1632 tot 05-06-1634, 25 juni 1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?), raad 1621-1624; schepen 1625-1629, 1640-1647; weesmeester 1639, 1648-1650. Bombazijnwerker.

Surckesteyn, Cornelis van (07-06-1632 tot 05-06-1634), schepen 1607, 1611-1617, 1619-1621, 1624, 1625, raad 1608.

Thiens/Tins, Gerard (30-05-1635 tot ?, 04-07-1650 tot 06-1652), raad 1629-1635, 1654-1655; schepen 1636-1642, 1649-1653, 1656-1658, 1661-1662; burgemeester 1643-1644, 1659-1660; weesmeester 1645-1648, 1656-1658. Kopergieter en koopman. Afkomstig uit Dordrecht. Overleden 1662.

Verhoef zie Reyersz

Woltzogen, jonker Hans Berendsz (05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot zijn vertrek juni 1639), schepen 1637-1638. Vluchteling uit Oostenrijk.

Bijlage III
Diakenen 1630-1653

De ambtstermijnen van de diakenen beslaan meestal twee jaar.

Aartsz zie Oldenbarnevelt

Aer(n)tsz, Jan (30-05-1635 tot ?, 13-06-1639 tot ?), tingieter.

Arisz, Otto (07-06-1632 tot 05-06-1634)

Bemmel, Gosen Jansz van (07-06-1633 tot 30-05-1635), zie verder bij ouderlingen.

Booy, Dirk Hendrik (23-06-1649 tot ?)

Bos, Geurt (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Zijn vrouw was diakones.

Cortregt, Dirk van (06-1652 tot ?). Notaris.

Duverden, Willem van (05-06-1634 tot ?), zie verder bij Ouderlingen.

Ede, Hendrik Teunisz van (25-06-1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Raad 1662-1665. Brouwer in Het Klaverblad.

Essen (Esch), Daniel van (06-1652 tot ?). raad en schepen tussen 1658 en 1691.

Evertsz, Rijk (06-06-1631 tot 1633, 30-05-1635 tot ?), zie verder bij ouderlingen.

Gemen, Klaas Hendriksz (04-07-1650 tot ?), raad 1657-1659, 1662, schepen 1664-1668.

Harmansz, Gijsbert (30-05-1635 tot zijn dood voor 7-6-1637)

Hecke, Johan van (06-06-1631 tot 07-04-1633)

Hendriksz, Cornelis (25-06-1647 tot ?, 06-1652 tot ?)

Hendriksz, Heiman (al voor 1631 tot 07-06-1632)

Hendriksz, Willem (al voor 1631 tot 07-06-1632)

Hendriksz zie Van Gemen

Jansz zie Van Bemmel

Langelaer, Willem van (14-06-1648 tot ?), raad 1646-1651, uit Amersfoort vertrokken 1651.

Lienden (Lielaer), Gijsbert van (04-07-1650 tot ?), weesmeester 1657-1664; raad 1659-1666, 1668-1669; kameraar 1661-1662; schepen1667; overleden 1667.

Loochsz, Aart (23-06-1649 tot ?).
Loogen, Antonis (07-06-1632 tot 05-06-1634)
Loogen, Cornelis (31-05-1638 tot ?)
Maartensz, Gerrit (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot 31-05-1638)
Meulen, Gerrit van der (14-06-1648 tot ?)
Oldenbarnevelt, Rijck Aartsz van (07-06-1632 tot 05-06-1634, 31-05-1638 tot ?), zie verder bij ouderlingen.
Oort, Rijk Rutgersz van (23-06-1649 tot ?). Raad en schepen tussen 1656 en 1677. Brouwer.
Otten, Jan (13-06-1639 tot ?, 25-06-1647 tot ?)
Palma, Jan (05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?), zie verder bij ouderlingen.
Ridder, Johan de (al voor 1631 tot 07-06-1632). Zie verder Ouderlingen.
Rutgersz, Rijk zie Van Oort
Rijksz, Jan (06-06-1631 tot 1633). Gehuwd met Grietgen Jans. In 1636 blijkt er tussen de beide echtelieden enkele geschillen te zijn gerezen (zie tekst). Bemiddeling van de kerkenraad vindt plaats. De zaak escaleert en zelfs de classis en magistraat raken betrokken. De afloop is onbekend.
Teunisz zie Van Ede
Tulling, Gijsbertus (13-06-1639 tot ?), raad 1640. Zijn weduwe werd later diakones.
Vasteric, Peter (07-06-1637 tot ?, 04-07-1650 tot ?). Raad en schepen tussen 1674 en 1689. Lakenverver.
Verhoef, Antoni (14-06-1648 tot ?)

BIJLAGE IV
DIAKONESSEN 1630-1653

Diakonessen waren geen ambtsdragers, wel kerkelijke medewerkers. Hun termijn van dienst bedroeg meestal een jaar.

Aarts zie Van Oldenbarnevelt
Bogaert, Maria van den (08-04-1634 tot ?). Vrouw van ds Karskis.
Bosch, vrouw van Geurt (04-07-1650 tot ?). Haar man was diaken.
Both, juffrouw NN (06-1652 tot ?).
Bronckhorst, Geertjen van (tot 1633).
Enschede, vrouw van ds Wernerus (18-06-1651 tot 05-10-1651)
Evertsz, vrouw van Rijk (23-06-1649 tot ?)
Hamelsbergen, weduwe van (schout van Bunschoten)(04-07-1650 tot ?).
Hendriks, Fuyske (14-06-1648 tot ?). Vrouw van Rutger Evertsz.
Huelen Suzanna (1633 tot?). Vrouw van ds Hollebeeck.
Jans, Aaltjen (14-06-1648 tot ?, 06-1652). Vrouw van Gijsbert van Lienden.
Karremans, Lijsgen (25-06-1647 tot ?). Vrouw van ex-ouderling Karreman.
Loomans, Catharina (25-06-1647 tot ? en 18-06-1651 tot ?)
Mom, vrouw van Jan (tot 08-04-1634). Ontslagen vanwege haar ouderdom.
Oldenbarnevelt, Stijntje Aarts van (14-06-1648 tot ? en 06-1652 tot ?). Weduwe van Antonis van Ruytenbeeck. Zuster van Rijck Aartsz van Oldenbarnevelt.
Pauw, vrouw van ds De (18-06-1651 tot ?)
Ruytenbeeck, weduwe zie Van Oldenbarnevelt
Thiens, vrouw van burgemeester (04-07-1650 tot ?).
Tullingh, weduwe van diaken Gijsbertus (23-06-1649 tot ?).
Valkius, vrouw van (05-10-1651 tot ?)
Volwens, Jannetje (23-06-1649 tot ?). Weduwe van Jan Pot.
Vos, weduwe van Adriaan (04-07-1650 tot ?)
Vossen, Gerritge (25-06-1647 tot ?)

ONGEPUBLICEERDE BRONNEN

Archief Eemland
Stadsarchief (1259) 1300-1810, invnrs 23, 24, 25, 2016, 2017, 2018, 2033, 2059, 2063, 2064, 2075
Archieven van de hervormde Gemeente te Amersfoort, (1553) 1579-1951 (1977):
- Archief van de Kerkeraad, 1630-1977, invnrs 1, 61, 73
- Archief van het college van Diakenen, 1610-[ca. 1965], invnr 334
- Archief van de kerkmeesters, sinds 1636 het college van regenten ... 1533-1959, invnr 563
- Doopboeken, trouwboeken en boeken van de overledenen te Amersfoort in de periode 1600-1700

Het Utrechts Archief
Archieven van de provinciale kerkvergadering van Utrecht 1590-1976 ..., inv.nr. 1

LITERATUUR

Adelberg, S. van e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984)
Bemmel, A. van, *Beschrijving der stad Amersfoort* (2 dln, Utrecht 1760, herdr. Zaltbommel 1969)
Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998^3)
Domselaar, N., *Van Gasthuisbed tot serviceflat. 6 eeuwen bejaardenzorg in het gecombineerd St. Pieters- en Blokland Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort 1986)
Emmens, K., *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk* (Amersfoort 1998)
Frijhoff, J.J. e.a. (red.), *Nederlandse cultuur in Europese context. 1650 Bevochten eendracht* (Den Haag 2000^2)
Gameren, E. van, 'Amersfoort in 1629 *in elf dagen geus, paeps, weder geus*', *Flehite* 12 (1980) 4-7
Halbertsma, H., *Zeven eeuwen Amersfoort* [Amersfoort 1959]
Hoorn, W.J. van, 'Een 17^e eeuwse fundatie tot ondersteuning van roomskatholieke armen', in: J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg* (Amersfoort 1989) 78-88

Hormann, H.Th., *Gezagsdragers Amersfoort 1405-1795* [Woudenberg 1998]

Kalveen, C.A. van, 'Kloosters en kapellen en de Moderne Devotie', in: C.A. van Kalveen, *Van Moderne Devotie tot Reformatie. Vier studies* (Amersfoort 1988) 25-40

Kalveen, C.A. van, '*Een vast gelove ende Christus vrede sij met ons ende allen onsen vianden mede.* De definitieve vestiging van de Reformatie te Amersfoort, 1579-1581', in: C.A. van Kalveen, *Van Moderne Devotie tot Reformatie. Vier studies* (Amersfoort 1988) 41-66

Kuiper, H., 'Van schuilkerk tot herstel van de hiërarchie', in: S. van Adelberg e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984) 66-79

Lenselink, W.H. en A. Rot, *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 Jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort 1994)

Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam 1989)

Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996)

Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten.* 2 dln. (Dordrecht 1996)

Medema, A., 'De protestantse kerken na de reformatie', in: S. van Adelberg e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984) 57-105

Molhuysen, P.C. en F.K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch Biographisch* Woordenboek (1937), dl. II, k. 299, dl. III, k. 1508 (biografieën van Carpentier/Wassenberg en Zaunschlifer)

Reitsma, J. en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel VI: Friesland 1581-1620, Utrecht 1586-1620 (Groningen 1897)

Reynders, H.J. (red.), *Gedenkboek van het stedelijk gymnasium te Amersfoort 1375-1926, bevattende de geschiedenis der latijnsche school (*[Amersfoort] 1928)

Rutgers, A., *Het tweede eeuwgetyde van Amersfoorts Hervorming plechting gevierd in eene leerrede over Deuter. VI:20-25, uitgesproken in de groote of S. Joris Kerk den 28. van Lentemaand 1779"*, (Utrecht 1779)

Smit, J.G., *`Praktesijns aan het werk.* Verwikkelingen tussen ds Visvliet, de kerkeraad en de magistraat van Amersfoort in de jaren 1678-1682', in: J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg* (Amersfoort 1989) 100-128

Smit, J.G., 'De reformatie van Amersfoort (1579-1625)', in: H. ten Boom (red.), *Utrechters Entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1570-1620* (Delft 1992) 231-262

Smit, J.G., 'Amersfoort en de remonstrantse gemeente. Een overzicht van de betrekkingen tussen de stad en de remonstranten van 1619 tot het begin van de twintigste eeuw', in: W.H. Lenselink en A.Rot (red.), *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 Jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort 1994) 11-39

Wees, P.J.J.M. van, *Het Burgerweeshuis van Amersfoort* (Amersfoort 2002)

M. Zandbergen, *Inventaris 52-1 van de archieven van de provinciale kerkvergadering van Utrecht 1570-1976 en van het archief van het provinciaal kollege van toezicht op het beheer van kerkelijke goederen en fondsen van de hervormde gemeenten in de provincie Utrecht, 1823-1935* (Het Utrechts Archief, Utrecht 1985)

SANDRA HOVENS

Dynamiek in het stadhuisgebied

6

'Bezinnen we ons op de Historie, opdat zij op dat nieuwe tijdvak kan inwerken en er een grote verbondenheid groeie tussen het verleden en de tijd, die komt.'

Met deze woorden besloot burgemeester H. Molendijk (1896-1983) zijn voorwoord in het boek 'Zeven eeuwen Amersfoort', van de hand van historicus H. Halbertsma (1920-1998). Deze publicatie verscheen in 1959 naar aanleiding van het 700-jarig bestaan van de stad Amersfoort.

Nu, bijna 50 jaar later, zijn deze woorden nog steeds actueel, wanneer we kijken naar de plannen die worden gevormd voor het gebied rondom het stadhuis. Het invlechten van nieuwe functies in het –hier en daar geschonden – historische stedelijk weefsel van dit gebied vereist een grote mate van zorgvuldigheid en historisch besef.[1]

De historie van dit stadhuisgebied, een topografisch detail van onze stad, is daarom onderwerp van deze studie.[2] Het gebied wordt begrensd door Kleine Spui, Westsingel, Utrechtsestraat, de Stadsring en het Plantsoen-West.

In de afbeeldingen bij dit artikel is de beschreven historische ontwikkeling in kaart gebracht. Als basis is de bewerkte kadastrale minuut uit 1824 genomen, uit de Historische Stedenatlas van A. Speet. Op deze ondergrond zijn per periode de stedenbouwkundige structuur en de belangrijkste gebouwen ingetekend. Hiermee worden de wijzigingen ten opzichte van deze onderliggende kaart zichtbaar gemaakt, zowel naar het verleden (tot 1824) als naar het heden (vanaf 1824).

1 Door het gemeentebestuur is in 2006 opdracht veleend aan stedenbouwkundige en architect Hans Ruyssenaars (Amersfoort, 1944) om een visie voor het stadhuisgebied te ontwikkelen. Dit om diverse ontwikkelingen in dit gebied te integreren. Het gaat daarbij om de wijzigingsplannen van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, de plannen tot herinrichting van het Helleplein en een studie naar de huisvesting binnen het stadhuiscomplex en de verkeersafwikkeling binnen het plangebied. 2 Bij deze studie werd dankbaar gebruik gemaakt van informatie van F. Snieder, stadsarcheoloog.

Een historisch moment vormt de aanleiding tot dit artikel. Na ruim 600 jaar vertrekt het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis als zorginstelling uit de Amersfoortse binnenstad, om een nieuw gebouw in de wijk Vathorst te betrekken. De huidige gebouwen blijven wel in eigendom van de stichting Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, die als een goed rentmeester haar waardevolle historisch erfgoed beheert.

De volledige sloop van het oorspronkelijke middeleeuwse gasthuiscomplex werd in 1906 op het nippertje voorkomen doordat het rijk, in de persoon van rijksbouwmeester dr. P.J.H. Cuypers (1827-1921), Amersfoort overtuigde van de belangrijke historische waarde ervan. De kapel en ook de mannenzaal werden daarop in 1912 zorgvuldig gerestaureerd. Met name de unieke mannenzaal, die nog geheel is voorzien van de authentieke bedsteden en betimmeringen, geeft een uitstekend beeld van een periode uit de geschiedenis van de zieken- en ouderenzorg.

De discussie over het voortbestaan van het 14e-eeuwse complex was in 1906 ontstaan nadat een aanzienlijk legaat de beherende stichting de gelegenheid gaf de huisvesting van haar 'gastelingen' uit te breiden en te verbeteren. Sloop en nieuwbouw leek daarin een voor de hand liggende optie. Dit was ook de voorwaarde die mevrouw Scheltus-Fenema (overleden in 1906) in haar testament had gesteld: er moest een nieuw complex verrijzen!

Architect H. Kroes (1864-1952) ontwierp een gebouw in de voor die tijd kenmerkende Neorenaissancestijl. Nadat was besloten een deel van het middeleeuwse complex te handhaven werden de plannen aangepast en werd de voorgevel van het nieuwe gebouw gericht naar Achter Davidshof.

In 2000 werd dit karakteristieke hoofdgebouw eveneens aangewezen als rijksmonument. Dat geldt overigens niet voor de zijvleugels die oorspronkelijk haaks op het hoofgebouw werden gesitueerd, omdat deze reeds ingrijpend waren

Stadsplattegrond uit: Braun en Hogenberg, 1588

Een historisch moment vormt de aanleiding tot dit artikel. Na ruim 600 jaar vertrekt het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis als zorginstelling uit de Amersfoortse binnenstad, om een nieuw gebouw in de wijk Vathorst te betrekken. De huidige gebouwen blijven wel in eigendom van de stichting Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, die als een goed rentmeester haar waardevolle historisch erfgoed beheert.

De volledige sloop van het oorspronkelijke middeleeuwse gasthuiscomplex werd in 1906 op het nippertje voorkomen doordat het rijk, in de persoon van rijksbouwmeester dr. P.J.H. Cuypers (1827-1921), Amersfoort overtuigde van de belangrijke historische waarde ervan. De kapel en ook de mannenzaal werden daarop in 1912 zorgvuldig gerestaureerd. Met name de unieke mannenzaal, die nog geheel is voorzien van de authentieke bedsteden en betimmeringen, geeft een uitstekend beeld van een periode uit de geschiedenis van de zieken- en ouderenzorg.

De discussie over het voortbestaan van het 14e-eeuwse complex was in 1906 ontstaan nadat een aanzienlijk legaat de beherende stichting de gelegenheid gaf de huisvesting van haar 'gastelingen' uit te breiden en te verbeteren. Sloop en nieuwbouw leek daarin een voor de hand liggende optie. Dit was ook de voorwaarde die mevrouw Scheltus-Fenema (overleden in 1906) in haar testament had gesteld: er moest een nieuw complex verrijzen!

Architect H. Kroes (1864-1952) ontwierp een gebouw in de voor die tijd kenmerkende Neorenaissancestijl. Nadat was besloten een deel van het middeleeuwse complex te handhaven werden de plannen aangepast en werd de voorgevel van het nieuwe gebouw gericht naar Achter Davidshof.

In 2000 werd dit karakteristieke hoofdgebouw eveneens aangewezen als rijksmonument. Dat geldt overigens niet voor de zijvleugels die oorspronkelijk haaks op het hoofgebouw werden gesitueerd, omdat deze reeds ingrijpend waren

Stadsplattegrond uit: Braun en Hogenberg, 1588

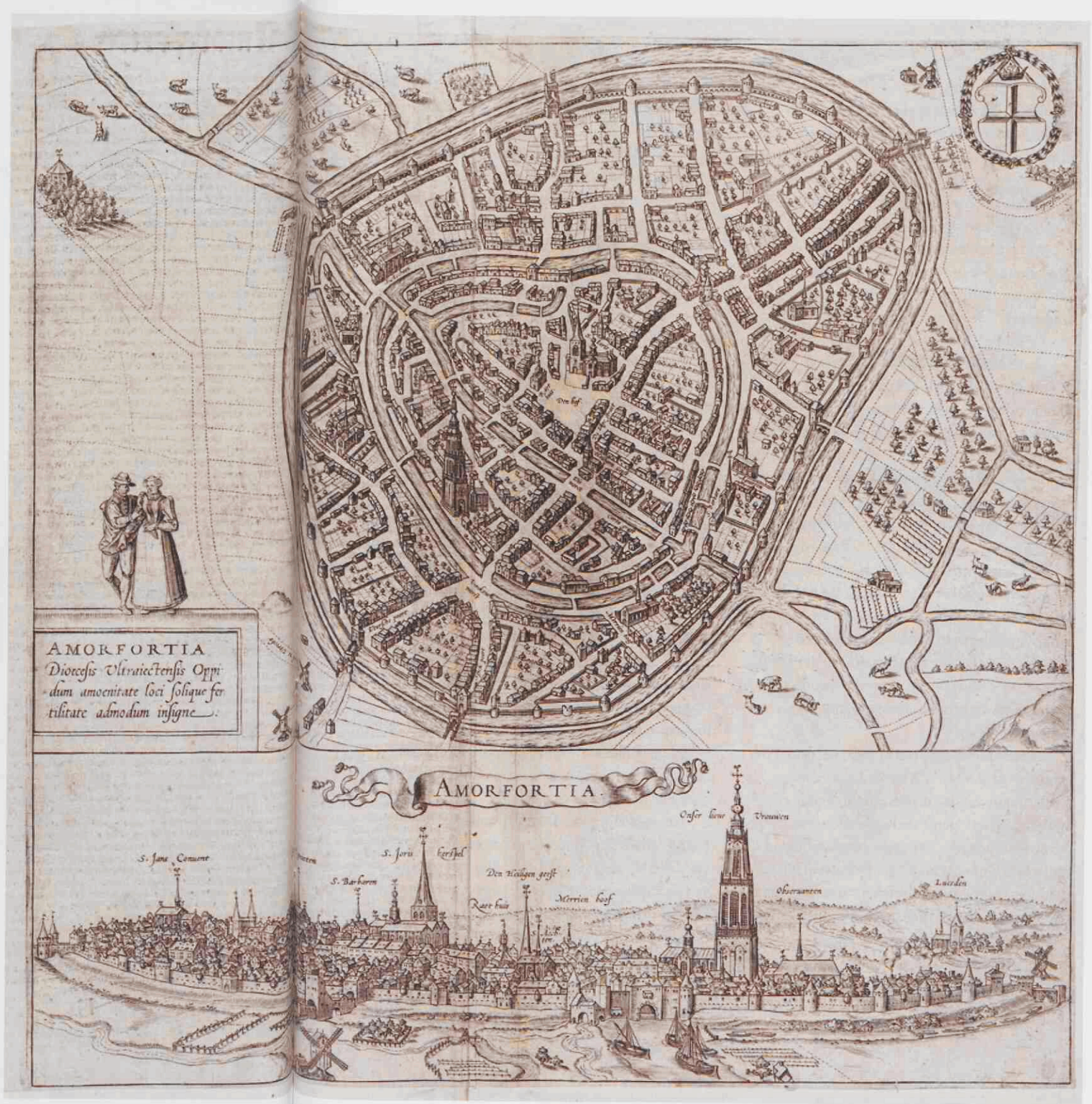

gewijzigd. De zuidvleugel gericht naar de Westsingel werd in 1952 verbouwd, toen er een extra tussenverdieping werd aangebracht. In 1983 vond er weer een uitbreiding van het complex plaats, waarbij de noordvleugel, gericht naar het plantsoen, werd vervangen door nieuwbouw.

Het omheinde terrein met de middeleeuwse elementen, het gebouw van architect Kroes en de latere veranderingen, vormt thans een fraai ensemble in de binnenstad.

Andere historische waarden in het stadhuisgebied

Binnen het plangebied bevinden zich diverse monumenten en beeldbepalende panden, zoals het voormalige Observantenklooster en het oude stadhuis. Ook het plantsoen dat vanaf 1829 werd aangelegd op de plaats van de 15e-eeuwse stadsmuren en -wallen, is een rijksmonument. Het werd ontworpen in Engelse landschapsstijl door de landschapsarchitecten H. van Lunteren (1780-1848) en J.D. Zocher jr. (1791-1870). De bolwerken die vanaf 1594 werden aangebracht in de verdedigingslinie, bleven in de aanleg herkenbaar.

Dat er op een zorgvuldige manier met deze waardevolle objecten en structuren wordt omgegaan is in Amersfoort bijna een vanzelfsprekendheid geworden.

Daarnaast vraagt in de binnenstad echter de nog zeer gave historisch stedenbouwkundige structuur de aandacht, met monumentale gevelwanden, waterlopen, middeleeuwse verkavelingen en stratenpatronen. Vanwege deze kwaliteiten is de gehele binnenstad van Amersfoort in 1984 door het rijk aangewezen als beschermd stadsgezicht. Amersfoort ontleent een belangrijk deel van haar identiteit aan deze historische context.

Al deze historische elementen werden door het gemeentelijk bureau monumentenzorg in kaart gebracht.

Historisch stedenbouwkundige studie

Op basis van historisch kaartmateriaal is de ontwikkeling van het plangebied bestudeerd. De oudste stadsplattegrond dateert uit circa 1560. Deze werd vervaardigd door de beroemde kaarttekenaar Jacob van Deventer (ca 1510-1575), in opdracht van Filips II. Uit de periode voor 1560 is geen kaartmateriaal bekend. Alleen op basis van archivalische gegevens en archeologisch onderzoek in dit gebied kan hierover kennis worden verworven.

De eerste nauwkeurige kadastrale kaart dateert uit 1824.[3] Vergelijking met ander, minder nauwkeurig kaartmateriaal leert dat in het plangebied, maar ook in de rest van de binnenstad, de stedenbouwkundige structuur nauwelijks is gewijzigd in de periode tot 1824. In de loop van de 19e en 20e eeuw worden hier wel diverse wijzigingen doorgevoerd in stratenpatronen en verkavelingen.

Situatie tot en met de 16e eeuw

Op de oudste stadsplattegronden van Van Deventer (1560) en Braun en Hogenberg (1588) is de tweede stadsmuur rond de stad, gebouwd tussen 1380 en 1450, nog in zijn oorspronkelijke vorm zichtbaar. De muurdelen tussen de stadspoorten worden met enige regelmaat onderbroken door muurtorens, bedoeld als uitkijkpost en ten behoeve van de flankerende (zijwaards gerichte) verdediging van de muren. De stadsmuur is omgeven door een dubbele gracht.

Het stedelijk gebied was aanvankelijk kleiner. Nadat Amersfoort stadsrechten kreeg in 1259, werd een stadsmuur gebouwd langs het tracee van de huidige Muurhuizen en Breestraat. Het huidige plangebied zal toen nog grotendeels onbebouwd zijn geweest, met uitzondering van boerderijen, die al in de 13e en 14e eeuw in dit gebied aanwezig waren. Ook deze eerste stadsmuur was omgeven door een dubbele gracht. Op

3 De kaart uit 1824 van A. Slits.

Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 16e eeuw

de 16e-eeuwse plattegronden is deze dubbele omgrachting langs de West- en Zuidsingel nog aanwezig. Vanaf de Westsingel, bij de hoek met het Observantenklooster, takt de buitengracht (of wellicht in oorsprong zelfs een derde gracht, de zgn. Hellegracht) af naar het einde van het Spui, en loopt dwars over het terrein van het St. Pieters- en Bloklands Gasthuis. De Hellestraat loopt vanaf de Utrechtsestraat nog helemaal door naar de stadswal, tot ter hoogte van de collegekamer in het huidige stadhuis.

Het Observantenklooster met ommuurde tuin en het later zo genoemde Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis zijn, met hun kapellen, reeds duidelijk gemarkeerd op deze plattegronden.

Het St. Pietersgasthuis ontstond in 1391 op deze plek. Het gasthuis bekommerde zich om hulpbehoevende mensen. In het begin werden er alleen zieken verpleegd, later vonden hier ook bejaarden onderdak. In 1804 vond een fusie plaats met het Bloklands gasthuis uit de Langestraat.

Het Observantenklooster werd gebouwd tussen 1471 en 1479. Tot aan de alteratie in 1579 fungeerde het als klooster van de Franciscaner Monniken of Minderbroeders, die wegens hun strenge opvatting van de kloosterregels 'Observanten' werden genoemd.

Situatie 17e eeuw

Op de kaart van Blaeu uit 1649 is de eerste versterking te zien die, in de tweede helft van de 16e eeuw, werd aangebracht in de stadsmuur: aan de achterzijde werd de muur voorzien van een aarden wal om bescherming te blijven bieden aan de toegenomen vuurkracht van het geschut. Omdat dit niet voldoende bleek kreeg in 1594 de vestingbouwkundige Adriaen Anthonisz van Alckmaer de opdracht om de stedelijke verdediging te herzien. Hij maakte, naar de opvattingen van die tijd, een plan om de stadswallen door middel van bastions te versterken. De dubbele gracht werd grotendeels vergraven tot één brede waterpartij, die ook de vorm van de bastions volgde. Eén van deze versterkingen, het Davidsbolwerk, ligt in het plangebied. De vorm van dit bastion is nog duidelijk herkenbaar in de huidige stadsplattegrond.

De waterloop die in de 16e eeuw nog het terrein van het St. Pieters- en Bloklands gasthuis doorkruiste, blijkt in de 17e eeuw verdwenen. Behalve de kloostercomplexen, is de bebouwing met name geconcentreerd langs het Spui, de Westsingel en de Hellestraat. Ten westen van de Hellestraat zijn op alle oude plattegronden al twee zijstraten getekend: de Molenstraat en de St. Jorisstraat.

Het voormalige Observantenklooster wordt na de alteratie in 1579 in gebruik genomen als Stadsdoelen; het 'doelhuys' van het Schuttersgilde. Aangezien het boogschieten al snel buiten gebruik raakte en de schutters met vuurwapens werden uitgerust, verviel op den duur deze functie. De naam bleef wel behouden: in de gebouwen werd rond 1600 het belangrijkste logement van de stad gevestigd, 'de Doelen', beroemd om zijn fraaie tuin die zich uitstrekte tot aan de stadswal. Op een 18e-eeuwse prent van Paul van Liender (1731-1797), opgenomen in het boek van van Bemmel uit 1760, is deze fraaie tuin te zien met rechts het oude kloostercomplex.

Ontwikkelingen in de 18e en vroeg 19e eeuw, op basis van kadastrale minuut 1824 en de kaart van Thomkins (1846)

In de 18e eeuw wijzigt er in het plangebied vrij weinig ten opzichte van de 17e-eeuwse situatie. Het stratenpatroon blijft ongewijzigd. Plaatselijk wordt de bebouwing wat verdicht of worden bijgebouwen toegevoegd. Aan de Westsingel wordt in 1780 het statige huis van Abraham Cohen gebouwd. Het in rijke Lodewijk XVI-vormen gedecoreerde pand is thans het Oude Stadhuis.

De stadsmuren hadden in de 19e eeuw hun verdedigende functie geheel verloren en waren in

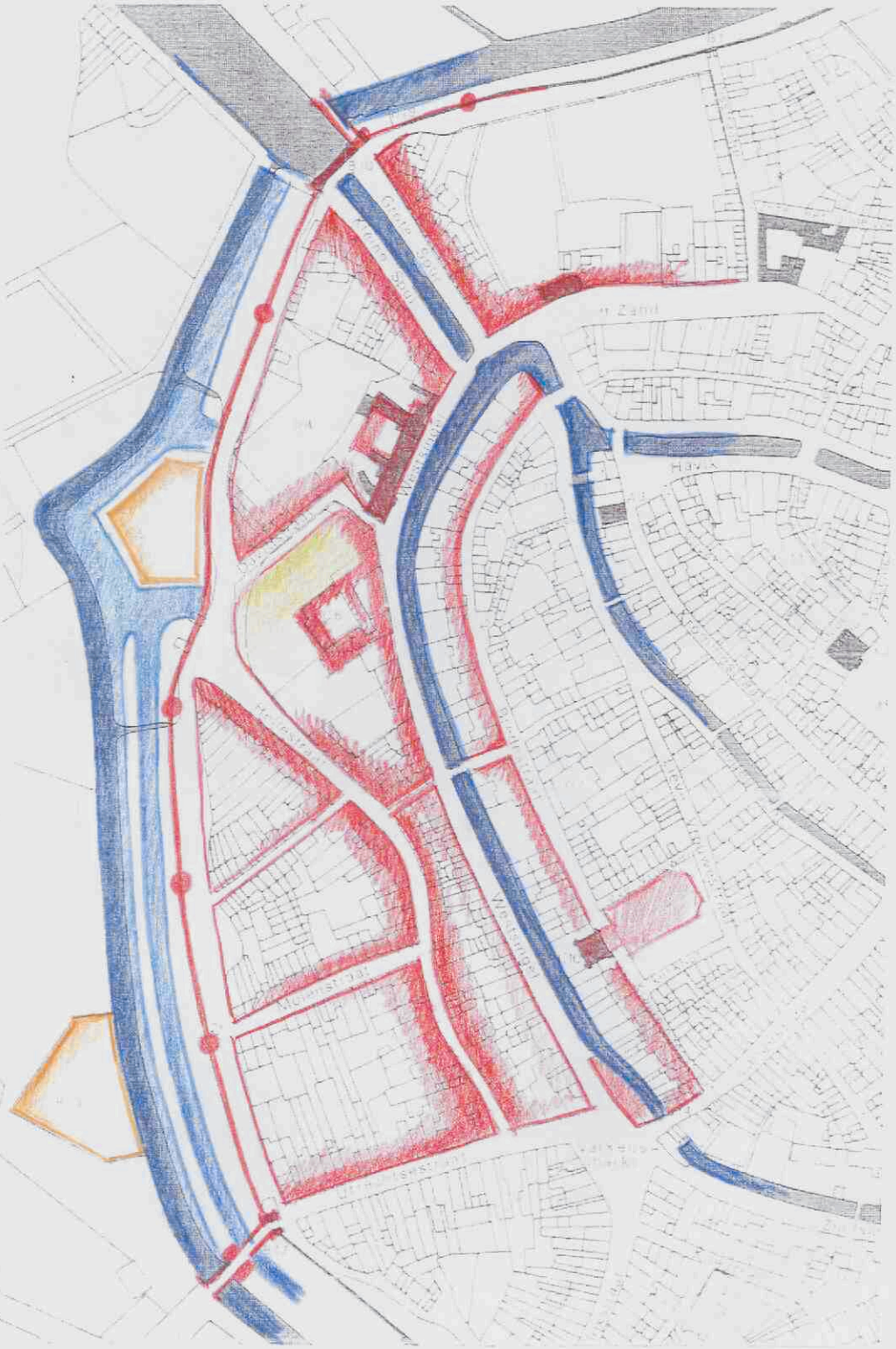

Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 17e eeuw

Paulus van Liender, 1759, 'Schuttersdoelen', met de tuin en het logement 'De Doelen', gevestigd in het voormalig Observantenklooster (rechts). Van deze tekening in pen en penseel is een jaar later een gravure gemaakt voor het boek van Van Bemmel (Museum Flehite).

verval geraakt. In 1822 werd in de gemeenteraad de suggestie gedaan om ter plaatse van de oude stadswallen een wandeling aan te leggen. Vanaf 1828 werd dit idee uitgewerkt door de landschapsarchitecten Van Lunteren en later ook Zocher jr. Zij tekenden een plan voor een rondgaand plantsoen in Engelse Landschapsstijl. Het deel tussen de Koppelpoort en de Utrechtse Poort werd als eerste aangelegd. Op de eerste kadastrale minuut (1824) is de stadsmuur in dit gedeelte al verdwenen. Ter plaatse van het Davidsbolwerk wordt, om inkomsten te verkrijgen, een begraafplaats aangelegd met twee entreegebouwtjes. De waterlopen rond de stad blijven gehandhaafd, maar ten behoeve van de aanleg van het plantsoen waarschijnlijk versmald. Ter plaatse van het Davidsbolwerk is alleen de contour van de waterloop gehandhaafd. In 1845 worden, ter verfraaiing van de toegang naar de begraafplaats, een aantal zwarte beuken geplaatst. Onlangs moesten deze bomen, inmiddels opgenomen op het Stadhuisplein, wegens ziekte worden vervangen. De kaart van Thomkins uit 1846 toont het plantsoen in volle glorie.

5 Historisch stedenbouwkundige studie: situatie 1824

Historisch stedenbouwkundige studie: situatie eerste helft 20e eeuw

4 Ontwikkelingen eind 19e en begin 20e eeuw
Op basis van kaarten Van Vooren & Wagenmaker (1888) en de kadastrale kaart bijgewerkt tot ca 1950.

Met de komst van de spoorlijn Amersfoort-Zwolle/ Winterswijk werd het gebied buiten het plantsoen in 1864 ingrijpend veranderd. Dit tot die tijd landelijke gebied gebied kreeg een industrieel karakter, zoals reeds is te zien op de kaart van Van Vooren en Wagenmaker uit 1888.

De Davidsstraat heet vanaf die periode Achter Davidshof. In diezelfde tijd werd bij het Observantenklooster de Ambachtsschool gebouwd, met de voorgevel gericht naar het ovaal met de beuken. Tussen 1915 en 1971 was in dit gebouw de dienst Gemeentewerken gevestigd.

In 1907 werd aan de rand van het Plantsoen het nieuwe hoofdgebouw van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis gebouwd. Het ontwerp in Neorenaissancestijl was van de hand van de Amersfoortse architect Herman Kroes (1864-1952). Het gebouw werd omgeven door een tuin, begrensd door een monumentaal hekwerk.

In 1923 volgde de bouw van de Handelsschool in dit gebied, die naast de Ambachtsschool werd gesitueerd.

In de jaren '30 wijzigde het stratenpatroon van het gebied ten westen van de Hellestraat. Het verloop van de Molenstraat en Sint-Jorisstraat werd veranderd, waarbij deze laatste straat werd georiënteerd op de Sint Joriskerk. De Torenstraat, gericht op de Onze-Lieve-Vrouwetoren, werd toegevoegd. Hiermee ontstonden drie driehoekige bouwblokken. In het meest zuidelijke bouwblok verrees in 1931 een complex middenstandswoningen van architect J. Zietsma (1893-1962) uit Amsterdam. Dit complex, de 'Sint-Jorisdriehoek' genaamd, werd in de jaren negentig gesloopt ten behoeve van de bouw van het Sint Jorisplein. In de punt van het bouwblok tussen de Torenstraat en de Molenstraat ontwierp stadsarchitect C.B. van der Tak (1900-1977) in 1938 een monumentaal politiebureau in Delftse School vormen. Op deze plaats staat thans het gebouw van de Amersfoortse Courant. Van der Tak was ook verantwoordelijk voor de stedenbouwkundige wijzigingen in dit gebied.

5 Ontwikkelingen tweede helft 20e eeuw tot de huidige situatie

De nieuwe verkeersplannen uit het eind van de jaren '50 betekenen voor het plantsoen een ingrijpende verandering van het bestaande beeld. In 1965 werd de buitengracht aan de westzijde van de stad gedempt. Door de aanleg van de Stadsring werd het plantsoen aan deze zijde ernstig verminkt. Desondanks werd het gehele plantsoen, samen met de resterende delen van de stadsmuren en –poorten in het midden van de jaren '60 door het rijk op de monumentenlijst geplaatst.

De bouw van het stadhuiscomplex in het begin van de jaren '70 was de grootste bouwkundige wijziging in het plangebied. De handelsschool en de toegang tot de begraafplaats werden afgebroken. Later volgde ook de sloop van de voormalige ambachtsschool. De begraafplaats werd geruimd, enkele grafstenen bleven in het plantsoen bewaard als herinnering aan deze periode.

Het ontwerp voor het stadhuis van architect Van Kranendonk werd rond de beukengroep gesitueerd. In de jaren '90 werd het stadhuiscomplex verder uitgebreid naar ontwerp van architect Pi de Bruijn. Daarmee vormt het stadhuisplein thans een neerslag van bouwen in verschillende tijdvakken en het streven naar architectonische kwaliteit uit alle perioden in een zorgvuldig afgestemde relatie tot elkaar.

Ook de overige ontwikkelingen in het plangebied volgen elkaar in deze periode snel op. Tussen 1983 en 1986 werd het complex van het Sint Pieters- en Bloklands gasthuis uitgebreid met een nieuwe vleugel, evenwijdig aan het plantsoen. De bestaande vleugel op de hoek van Westsingel en Achter Davidshof was, zoals vermeld, reeds in

Historisch stedenbouwkundige studie: huidige situatie

1952 verbouwd. In het bestaande bouwvolume werd een extra bouwlaag toegevoegd. De gevels werden daarbij gewijzigd.

In 1992 werd het bestaande schakelstation uit de jaren '30 van architect H.F. Mertens vervangen door een nieuw gebouw in het plantsoen, naar ontwerp van architect Ben van Berkel. Het bolwerk moest hiervoor gedeeltelijk worden afgegraven, waardoor de karakteristieke driehoek-vorm minder herkenbaar werd. Vrijwel gelijktijdig verdween ook de koekjesfabriek van Meursing, net buiten het plantsoen. Op dit terrein verrijst het nieuwe kantoor van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (de RACM; ontstaan door de fusie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek), van architect Juan Navarro Baldeweg.

Tot slot

De ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied rondom de Hellestraat, het Stadhuis en het Sint Pieters-en Bloklands Gasthuis is in eerste instantie in beeld gebracht om richting te geven aan de nieuwe ontwikkelingen in dit gebied.

De historische gegevens kunnen hierbij een belangrijke bron van inspiratie vormen. Deze studie biedt wellicht de mogelijkheid om een goede beoordeling van de te ontwikkelen plannen voor dit gebied te maken. Of, om burgemeester Molendijk nogmaals aan te halen, om vast te stellen of in dit gebied: *'een grote verbondenheid groeie tussen het verleden en de tijd die komt'.*

BRONNEN/ LITERATUUR

A. van Bemmel, *Beschryving der stad Amersfoort*, Utrecht, 1760

C. van den Braber, Van stadsmuur naar wandeling, tijdschrift *Flehite*, 1982, p. 82-93

J.A. Brongers, *Historische Encyclopedie van Amersfoort*, Amersfoort, 1998

M.A. Cramer, *Ontwikkelingsgeschiedenis Omgeving Davidsbolwerk, historische studie*, gemeente Amersfoort, 2003

N. Donselaar, *Van gasthuisbed tot serviceflat*, Amersfoort, 1986

H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort, 1959, Schiedam,1974[2]

J. Hovy, *Amersfoort in Prent*, Zaltbommel, 1975

B.J.M. Speet, *Historische Stedenatlas van Nederland (aflevering 2 – Amersfoort)*, Delft, 1982 40

Prentbriefkaart van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis, begin 20e eeuw.

Prentbriefkaart van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis, begin 20e eeuw.

MAX CRAMER, ALBERT VAN ENGELENHOVEN, SANDRA HOVENS
EN JAAP VERNHOUT

Jaaroverzicht Monumentenzorg 2006

Projecten en studies

7

Amersfoort Magazine september 2006.

In 2006 is het gemeentelijk beleid op het terrein van de monumentenzorg met élan voortgezet.

Na de verkiezingen in het voorjaar werd Ruud Luchtenveld (VVD) de nieuwe wethouder Monumentenzorg.

Ook in dit jaar hebben veel particuliere eigenaren hun monumentale bezit gerestaureerd, verbouwd of hersteld, waarbij bureau monumentenzorg was betrokken bij de voorbereiding en begeleiding. Veel tijd en aandacht is daarbij besteed aan de boerderijen in het buitengebied. Ook het industrieel erfgoed stond met de presentatie van een provinciale publicatie in de Wagenwerkplaats in Amersfoort weer volop in de belangstelling.

Daarnaast is in het kader van de cultuurimpuls van de landelijke regeling Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing de aandacht gericht op de wederopbouwperiode.

Het draagvlak voor monumentenzorg groeit nog steeds, gelet op de hoge bezoekersaantallen van de jaarlijkse Open Monumentendag.

Open Monumentendag 2006

"Feest" was het landelijke thema van de 20e editie van de jaarlijkse Open Monumentendag. Voor Amersfoort kwam dit onderwerp eigenlijk drie jaar te vroeg, omdag de stad in 2009 viert dat 750 jaar geleden de stadsrechten werden verkregen. Vandaar dat het thema enigszins werd gewijzigd in 'Feest der herkenning. Ornamenten een lust voor het oog'. Het oog van de bezoeker werd tijdens de wandeling door de historische binnenstad vooral gericht op de details en de decoraties die het straatbeeld zo verrijken. 'Stad in detail' is een aansprekend onderwerp. Vandaar dat het plaatselijke comité restauratie-architect Cor van den Braber heeft gevraagd een inleidend artikel voor het weer speciaal voor deze dag uitgebrachte *Amersfoort Magazine* te schrijven. Aan de hand van talrijke door de auteur vervaardigde tekeningen werd een overzicht van de ontwikkeling van de bouwstijlen gegeven. Ook de route werd van een groot aantal afbeeldingen van ornamenten voorzien. Uitgeverij Educom zag kans hier weer een zeer aantrekkelijke aflevering van te maken, die door veel bezoekers is gekocht. Ook in Hoogland was een aantal panden geopend en ook in de toekomst zal het kerkgebouw De Inham met zijn fraaie neoclassicistische torentje aan de lijst van open monumenten worden toegevoegd. Dat geldt overigens ook voor de Opstandingskerk aan het Euterpeplein, daterend uit het begin van de

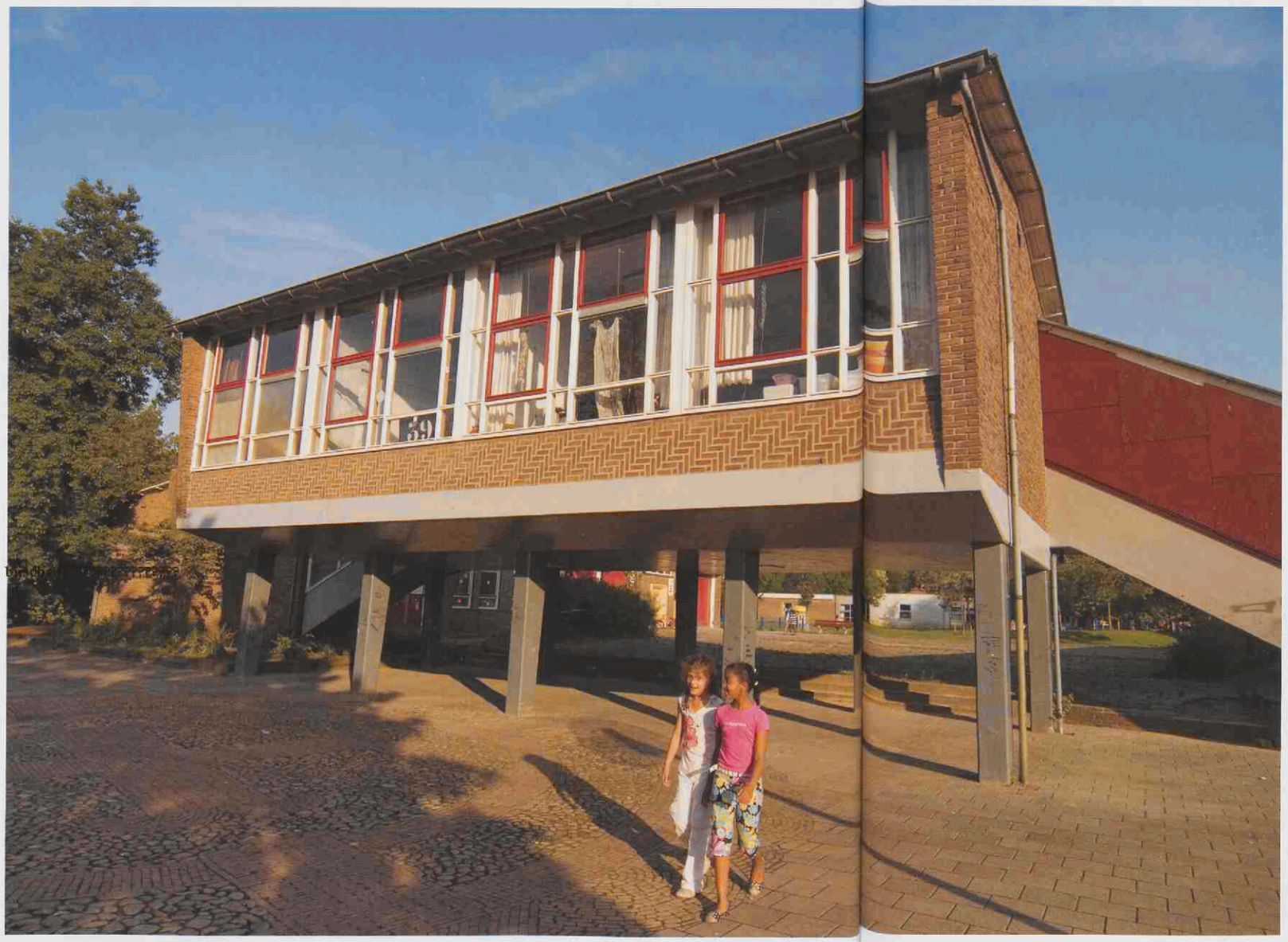

School gebouwd tijdens de wederopbouwperiode na de Tweede Werdeldoorlog: Evertsenstraat 39.

jaren '60. De Stichting Industrieel Erfgoed in de Stad Amersfoort (SIESTA) organiseerde ter gelegenheid van deze dag een wandeling langs industriële monumenten langs de Eem, waarvoor ook een aparte routebeschrijving werd gemaakt.

Hoewel de Sint-Aegtenkapel jammer genoeg niet voor de *Dag van de Amateurkunst* beschikbaar was, hebben veel bezoekers toch de uitvoeringen van de muziekensembles op een groot aantal plaatsen in de stad bezocht. Kortom het was 'feest' in Amersfoort!

Wederopbouwperiode 1940–1965

Aangezien er na Vathorst geen grote uitbreidingswijken meer gebouwd zullen worden, zullen de vernieuwingen de komende decennia in de bestaande stad moeten plaatsvinden en met name zal daarbij gekeken worden naar de vroeg naoorlogse uitbreidingswijken van Amersfoort. Hiervoor is kennis en inzicht in de cultuurhistorische kwaliteiten van deze, relatief onbekende, stadsdelen noodzakelijk. Deze kennis is onvoldoende voorhanden. Vandaar dat de gemeente Amersfoort Bureau STOA te Ede opdracht heeft gegeven voor al de stedenbouwkundige uitgangspunten van wijken als Kruiskamp, Koppel, Liendert en Rustenburg te onderzoeken. Hiervoor zijn onder andere de uitbreidingsplannen met de toelichtingen door architectuurhistorica Pauline Opmeer grondig onderzocht. Het 187 pagina's tellende conceptrapport werd medio 2006 gepresenteerd. Aan het eind van het jaar vond een presentatie plaats, waarin ook de corporaties vertegenwoordigd waren. Enthousiasme en waardering met name over de conclusies en aanbevelingen waren tijdens deze bijeenkomst merkbaar. Duidelijk werd dat dit rapport, dat nog aan de gemeenteraad zal worden aangeboden, vervolg moet krijgen. Om in de toekomst ad-hoc beslissingen te vermijden, zijn deelstudies noodzakelijk. Ook moet er duidelijkheid komen over welke panden uit deze periode voor een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst

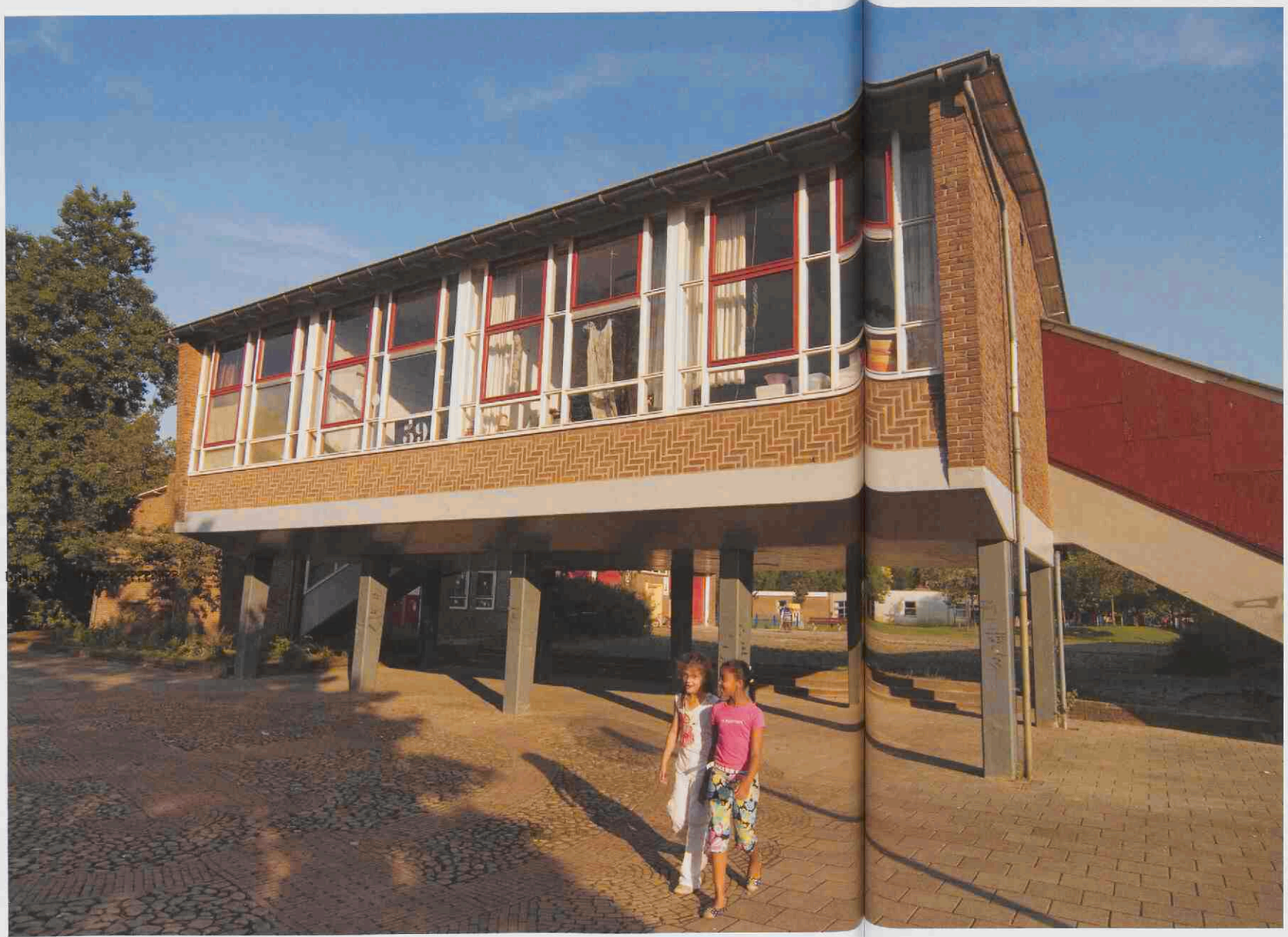

School gebouwd tijdens de wederopbouwperiode na de Tweede Werdeldoorlog: Evertsenstraat 39.

jaren '60. De Stichting Industrieel Erfgoed in de Stad Amersfoort (SIESTA) organiseerde ter gelegenheid van deze dag een wandeling langs industriële monumenten langs de Eem, waarvoor ook een aparte routebeschrijving werd gemaakt.

Hoewel de Sint-Aegtenkapel jammer genoeg niet voor de *Dag van de Amateurkunst* beschikbaar was, hebben veel bezoekers toch de uitvoeringen van de muziekensembles op een groot aantal plaatsen in de stad bezocht. Kortom het was 'feest' in Amersfoort!

Wederopbouwperiode 1940–1965

Aangezien er na Vathorst geen grote uitbreidingswijken meer gebouwd zullen worden, zullen de vernieuwingen de komende decennia in de bestaande stad moeten plaatsvinden en met name zal daarbij gekeken worden naar de vroeg naoorlogse uitbreidingswijken van Amersfoort. Hiervoor is kennis en inzicht in de cultuurhistorische kwaliteiten van deze, relatief onbekende, stadsdelen noodzakelijk. Deze kennis is onvoldoende voorhanden. Vandaar dat de gemeente Amersfoort Bureau STOA te Ede opdracht heeft gegeven voor al de stedenbouwkundige uitgangspunten van wijken als Kruiskamp, Koppel, Liendert en Rustenburg te onderzoeken. Hiervoor zijn onder andere de uitbreidingsplannen met de toelichtingen door architectuurhistorica Pauline Opmeer grondig onderzocht. Het 187 pagina's tellende conceptrapport werd medio 2006 gepresenteerd. Aan het eind van het jaar vond een presentatie plaats, waarin ook de corporaties vertegenwoordigd waren. Enthousiasme en waardering met name over de conclusies en aanbevelingen waren tijdens deze bijeenkomst merkbaar. Duidelijk werd dat dit rapport, dat nog aan de gemeenteraad zal worden aangeboden, vervolg moet krijgen. Om in de toekomst ad-hoc beslissingen te vermijden, zijn deelstudies noodzakelijk. Ook moet er duidelijkheid komen over welke panden uit deze periode voor een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst

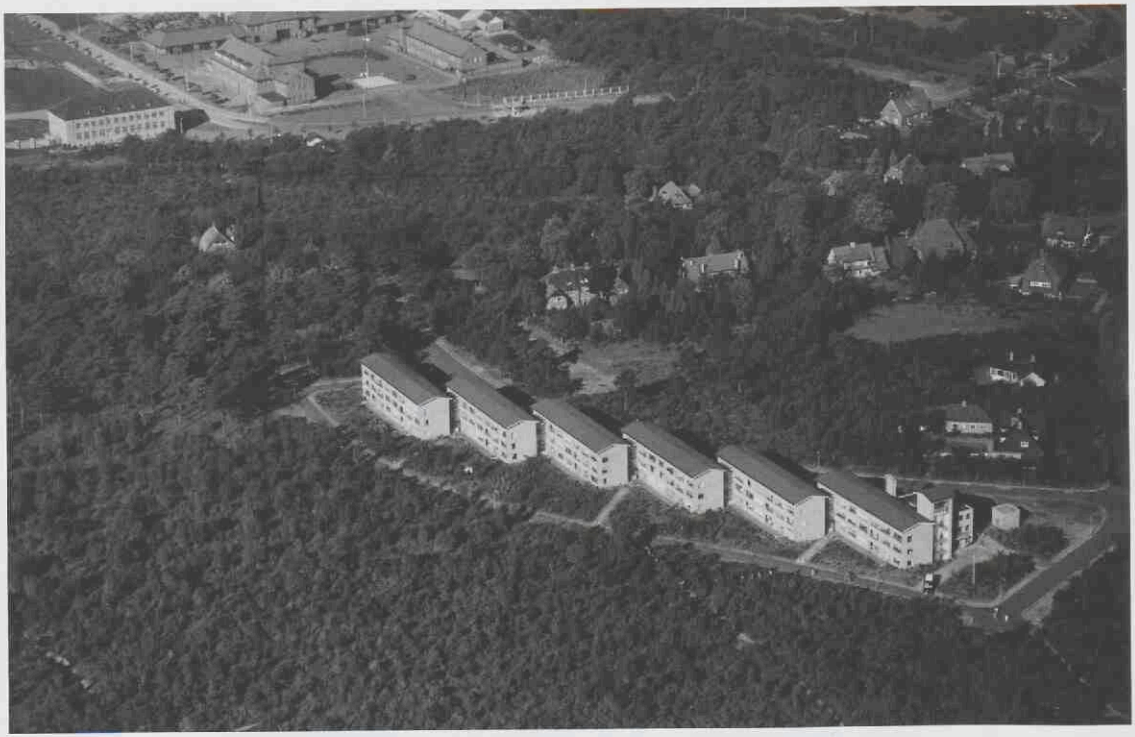

De Terp.

in aanmerking kunnen komen. Met het laatste onderzoek zal in 2007 worden gestart.

Presentatie rapport 20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht

Op 20 november presenteerde de provincie Utrecht in het complex van de Wagenwerkplaats te Amersfoort het door Kees Volkers samengestelde rapport '20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht. Een cultuurhistorische verkenning'.

Tijdens deze bijeenkomst, waar ruim zestig belangstellenden aanwezig waren, overhandigde gedeputeerde Jan van Bergen het rapport aan de Amersfoortse wethouder Ruud Luchtenveld. Bij de presentatie was ook de Statencommissie ZWC aanwezig, die op die dag een werkbezoek aan Amersfoort bracht. Na het officiële gedeelte volgde een excursie langs de gebouwen van dit uitgebreide spoorwegcomplex onder leiding van leden van de Stichting Industrieel Erfgoed in de Stad Amersfoort (SIESTA). De betekenis van dit rapport is groot, omdat Amersfoort met twee vensters – Wagenwerkplaats en fabriekslandschap langs de Eem – goed in dit onderzoek is vertegenwoordigd.

Ontwikkelingen rond De Terp

Al enige jaren is het bestuur van de 'Coöperatieve Vereniging tot exploitatie van Serviceflat De Terp' in samenwerking met ontwikkelaar BAM Vastgoed bezig herontwikkelingsplannen voor het woongebouw De Terp aan de mr. Heemkerklaan op te stellen.

Dit gebouw is tussen 1952 en 1954 door de voormalige Amersfoortse stadsarchitect ir. C.B. van der Tak ontworpen. Cultuurhistorisch gezien is De Terp een belangwekkend gebouw, niet alleen omdat het de eerste serviceflat in Nederland is, maar ook omdat het gebouw, zowel stedenbouwkundig als architectonisch heel zorgvuldig ontworpen is. Daarbij is het een belangrijk gebouw uit de op dit moment in de belangstelling

Wederopbouwboerderij.

staande 'Wederopbouwperiode 1940-1965'. Duidelijk is echter ook dat de gebruikskwaliteiten thans onvoldoende aansluiten op de eisen die men vandaag de dag aan dit soort woningen mag stellen. De kamers zijn relatief klein, de geluidsisolatie laat te wensen over en met name de gangen zijn smal. Hoewel in de afgelopen periode is onderzocht of (gedeeltelijk) hergebruik mogelijk was, bleek dit financieel en technisch niet haalbaar. Vandaar dat na bestuurlijk overleg besloten is tot een geheel nieuwe ontwikkeling. Hiervoor zal architect Rien de Ruiter van Klunder Architecten nieuwbouwplannen ontwerpen. In 2007 zal een voorlopig ontwerp worden gepresenteerd.

WERK IN UITVOERING IN 2006

BOERDERIJEN

Boerderijenonderzoek

In 2003, het Jaar van de Boerderij, heeft een inventarisatie plaatsgevonden van de aanwezige 'historische' boerderijen in de gemeente Amersfoort. Hieruit bleek dat er nog zo'n 200 boerderijen van voor 1960 bewaard zijn gebleven. Een hoog aantal gezien de vele stadsuitbreidingen de laatste decennia. De fysiekhistorische waarde ervan loopt echter nogal uiteen, vandaar dat monumen-

Woonhuis, Johan van Oldenbarneveltlaan 2.

tenzorg heeft besloten een vervolgonderzoek uit te voeren. Hierbij wordt de kwaliteit van de individuele boerderijen in cultuurhistorisch opzicht beoordeeld en gewaardeerd. Het onderzoek beperkt zich niet tot de boerderij op zich, maar ook het boerenerf met de aanwezige opstallen zoals schuren, stallen, zomer- en bakhuizen, hooibergen en karakteristieke landschapselementen worden bij de beoordeling betrokken. Het uiteindelijke doel is om de meest interessante boerderijcomplexen als monument te beschermen.

Het onderzoek heeft zich tot nu toe met name gericht op Hoogland-west, waar zich in totaal zo'n 50 boerderijen met een zekere historische waarde bevinden. Het gros is gebouwd in de (late) 19e en vroege 20e eeuw, maar enkele boerderijen zijn van veel oudere datum. Daarnaast is een tiental van betrekkelijk jonge datum. Dit zijn de zogenaamde wederopbouwboerderijen, gebouwd in (of kort na) 1940, nadat de oudere boerderij op die plaats door het Nederlandse leger was afgebroken. Zij stonden een vrij schootsveld van de zogenaamde Grebbelinie (die hier langs de Eem loopt) in de weg. Deze boerderijen kenmerken zich door een zowel traditioneel, als betrekkelijk uniform voorkomen en zijn herkenbaar aan de daken die gedekt zijn met helrode dakpannen en een jaartalsteen met een uit het vuur opklimmende leeuw.

Naast dit onderzoek is er een aantal boerderijen waarvoor de afgelopen jaren plannen tot restauratie of herstel zijn ontwikkeld. Van de boerderijen waarvan het herstel in 2006 plaatsvond volgt hierna een korte beschrijving. Allen zijn gelegen in Hoogland.

Boerderij Landsigt, Zeldertseweg 60

Solitair in het uitgestrekte slagenlandschap van Zeldert ligt deze boerderij op een terp achter enkele leilinden verscholen. Tot voor kort bevond de boerderij zich in onttakelde toestand. Sloop was niet uit te sluiten, want Landsigt is niet beschermd als monument. Opvallend, want de ouderdom ervan is bijzonder hoog. Dendrochronologisch onderzoek bracht het bouwjaar 1570 aan het licht. Waarmee duidelijk werd dat dit, voor zover bekend, de oudste boerderij van Amersfoort is. Sloop is gelukkig afgewend, want in 2006 is de boerderij voor bewoning geschikt gemaakt, waarbij volledig herstel plaatsvond.

Boerderij Kraaijkamp, Coelhorsterweg 6

Na overlijden van de laatste bewoners, Meintje en Graddus van de Weershorst enkele jaren terug, stond hun boerderij leeg in afwachting van afbraak. Vanwege de bijzondere historische waarde ervan is echter besloten tot restauratie. Dit vond in 2005 en '06 plaats naar plannen van bureau monumentenzorg. Vanwege verregaande staat van verval, was het onontkoombaar dat veel vernieuwd moest worden. Vernieuwing vond plaats naar exact voorbeeld van de aanwezige toestand, of, waar gewenst, reconstructie naar de oorspronkelijke toestand. Voorafgaand aan de restauratie is bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd, waardoor de geschiedenis van de boerderij inzichtelijk is gemaakt. In 1820 vond de bouw plaats en rond 1860 een uitbreiding, waarna er geen substantiële wijzigingen meer plaatsvonden, zodat veel authentiek materiaal bewaard is gebleven. Op museale wijze is de boerderij niet alleen bouwkundig, maar ook wat inrichting betreft, geheel naar de 19e eeuwse situatie gerestaureerd. Ook het erf is heringericht met een moestuin, een boomgaard, een drinkpoel en een hooiberg, alles naar oud model. Tijdens de Open-Monumentendag, 10 september 2006 is de boerderij geopend voor publiek door de wethouder monumentenzorg Ruud Luchtenveld, die gelijktijdig de naam ervan heeft onthuld: Kraaijkamp, naar Willem Kraaijkamp, de persoon die de boerderij heeft laten bouwen in 1820.

Wethouder Ruud Luchtenveld (l) opent boerderij Kraaykamp voor publiek.

Boerderij Bosserdijk, Zevenhuizerstraat 56

Wederom een boerderij in ernstig verval, maar bijzonder waardevol vanwege de grootte en oorsprong als zogenaamde Malenhoeve. In 2001 is Bosserdijk als gemeentelijk monument aangewezen, waarmee afbraak onmogelijk werd. Kort na de aanwijzing zijn plannen ontwikkeld om de boerderij te restaureren en in het voorhuis (de woonvertrekken) en het achterhuis (de deel met de stallen) een separate woning te realiseren. Hierbij is de toestand van de boerderij na de bouw rond 1720, als uitgangspunt genomen. De restauratie en verbouwing vond plaats in 2006 en zal medio 2007 worden afgerond. Op het erf zijn enkele bijgebouwen in stijl bijgebouwd, evenals een hooiberg volgens authentiek model.

Boerderij, De Bik 29

Deze eenvoudige langhuisboerderij, waarvan geen naam bekend is, staat op de hoek van De Bik met de Van Boetselaerlaan. In huidig voorkomen dateert de boerderij uit de late 19^{e} eeuw. Maar de oorsprong is ouder, de gebinten zijn tenminste 17^{e}

Langestraat 63.

eeuws. Na ingrijpende verbouwing kort na 1990, is de boerderij in 2006 geheel gerestaureerd en is er een nieuwe woninginrichting gerealiseerd. Medio 2007 zullen de werkzaamheden zijn afgerond.

Ook de komende jaren zal het herstel van boerderijen doorgaan, verwacht wordt dat nog dit jaar de werkzaamheden aan de boerderijen De Geer (in Kattenbroek), Sneul (in Nieuwland), Terburg aan de Zeldersteweg en Heetkamp aan de Weerhorsterweg (beide in Hoogland-west), een aanvang zullen nemen.

OVERIGE RESTAURATIES

Langestraat 63

Het pand Langestraat 63 werd in 1895 ontworpen door architect H. Kroes in neorenaissance-vormen, met de kenmerkende spekbanden, obelisken, consoles en een attiek met fronton. Als één van de eerste panden in de Langestraat kreeg het een echte winkelgevel, met een grote etalage op de verdieping voorzien van een rondboogvenster.

Tot voor kort was hier de winkel van Fortman en Hehenkamp woninginrichting gevestigd. Eigenaar D. Hehenkamp sloot onlangs de deuren, maar blijft wel eigenaar van het pand. Met het oog op een nieuwe functie en huurder voor het pand werd in 2006 het casco hersteld; kappen, muurwerk en gevels werden waar nodig onder handen genomen.

Muurhuizen 53, orgel

In de kerk van de Oud Gereformeerde gemeente aan de Muurhuizen bevindt zich een fraai kabinetorgel, in oorsprong daterend uit circa 1780. Rond 1872 werd het orgel gewijzigd door orgelbouwer Herman Knipscheer & co uit Amsterdam en verkocht aan G. van de Lagemaat (1829-1898) uit Leusden. Hij schonk het enkele jaren later aan de gerefomeerde gemeente in Amersfoort.

In 2006 werd het orgel gerestaureerd in de werkplaats van orgelmaker J.C. van Rossum in Wijk en Aalburg. Zowel de fraaie houten kast als het orgelmechaniek zelf werden daarbij zorgvuldig hersteld. Dhr. D. Bakker deed tijdens de restauratie onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis en restauratie van het orgel en schreef hierover een publicatie.[1]

Woonhuis, Johan van Oldenbarneveltlaan 2

Dit huis is in 1902 gebouwd op een karakteristiek punt in het Bergkwartier. Ter accentuering werd het huis voorzien van een hoog opgaande torenspits op de hoek van het huis. Deze spits was echter sinds lang verdwenen. Na verkoop van het huis

1 *D. Bakker, Een groot kabinetorgel in een klein kerkje*, Amersfoort, 2007.

Bloemendalsestraat, muur van de Israelische begraafplaats

Muur van de Israelische begraafplaats wordt voorzien van een kleine opening.

enkele jaren terug, bestond bij de nieuwe eigenaar de wens om het huis te completeren met een reconstructie van de verdwenen torenspits. Na toezegging van een financiële bijdrage voor deze reconstructie door de Stichting Vrienden van Amersfoorts Stadsherstel, is de spits door bouwbedrijf Van Hoogevest op grond van de oorspronkelijke bouwtekeningen nagemaakt en op 24 mei 2006 op het huis geplaatst.

Plantsoen en voormalige Bloemendalsepoort

De tweede stadsmuur die tussen 1380 en 1450 rond Amersfoort werd gebouwd, raakte in de loop der eeuwen buiten gebruik. In de eerste helft van de 19e eeuw werd daarom besloten om op de plaats van dit verdedigingswerk een plantsoen aan te leggen in Engelse landschapsstijl, naar ontwerp van de landschapsarchitecten H. Van Lunteren (1780-1848) en J.D. Zocher jr. (1791-1870). Op een aantal plekken werden onderdelen van de middeleeuwse verdedigingswerken opgenomen in het plan.

Reeds diverse jaren wordt er gewerkt aan herstel van deze plantsoengordel. In 2006 werd gestart met de vijfde fase, die het gedeelte omvat tussen Conickstraat en Spui. Het basisplan werd uitgewerkt door ontwerpburo G84 uit Amersfoort. Ook een gedeelte van de tuin van het voormalige tolhuis, Bloemendalsestraat 73, werd hierbij weer toegevoegd aan het plantsoen. Doorgangen ter plaatse van de bestaande deuren in de muur langs de Bloemdalsestraat geven toegang tot dit nieuwe deel van het plantsoen

Deze muren refereren nog aan het gebied tussen de voor- en de hoofdpoort van de voormalige stadspoort op deze plek. In dit deel van het plantsoen bevindt zich ook het voormalige bastion bij de Bloemendalsestraat. Bij archeologisch onderzoek op dit terrein werden nog overblijfselen aangetroffen van een joodse begraafplaats.

De muren van de nog aanwezige Israelitische begraafplaats aan de westzijde van de Bloemendalsestraat werden eveneens gerestaureerd en voorzien van enkele kleine openingen die zicht geven op deze schilderachtige plek.

Wagenwerkplaats, Soesterweg 244

Een belangrijk deel van het vroeg 20e-eeuwse industriële erfgoed van Amersfoort bevindt zich op het emplacement van de Nederlandse Spoorwegen nabij het centraal station. Het hier gevestigde Wagenbedrijf Amersfoort heeft in 2001 haar deuren gesloten, waardoor de toekomst van het gebouwencomplex onzeker is. De grootste bedrijfshal, de wagenwerkplaats, blijft in ieder geval in stand omdat de NS deze in gebruik heeft genomen als opslagloods. Aan de wagenwerkplaats, die is gebouwd in 1904 en in 1924 fors werd uitgebreid, is vorig jaar groot onderhoud uitgevoerd waarmee het behoud voor de komende jaren is zekergesteld.

Winkelpand, Varkensmarkt 1

Dit huis op de hoek van de Varkensmarkt en Utrechtsestraat bezit volgens het monumentenregister een 'eenvoudige gepleisterde brede halsgevel, met enig smeedwerk'. Smeedwerk was niet zichtbaar, maar overigens klopte de beschrijving wel, zo leek het althans. Omdat de eigenaar enig herstel wilde uitvoeren aan de daken van het huis, werd bureau monumentenzorg bij de plannen betrokken. Gaande weg is besloten om niet alleen de daken, maar ook de voor- en zijgevel van het huis te herstellen. Groot was de verrassing toen na onderzoek bleek dat de voorgevel niet gepleisterd was, maar bestond uit grote platen hardsteen, een natuursteen uit Wallonië. Vanwege de zeldzaamheid ervan is besloten het natuursteen weer zichtbaar te maken en de gevel in authentieke toestand te restaureren. Tijdens de werkzaamheden stuitten de restauratoren op een jaartalsteen: 1777 en op een inscriptie boven de voordeur met erin afgebeeld de inzet van Psalm 127:

Herstel kap Mannenzaal en kapel van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis.

ZOO DE HEER HET HUYS NIET EN BOUW TEVERGEEFS ARBEYDE ZY DIE ER AEN BOUWEN. Op grond van oude afbeeldingen zijn reconstructies gemaakt van het bovengenoemde en ooit verdwenen 'smeedwerk', namelijk twee sierlijke ijzeren hekwerken op de dakrand. De zijgevel werd voorzien van stucwerk in blokverband met schijnvoegen, conform de oorspronkelijke toestand. Uiteraard zijn ook de daken hersteld waarmee het exterieur van Varkensmarkt 1 weer geheel in goede staat is gebracht. Een aanwinst voor het stadshart van Amersfoort.

Mannenzaal en kapel van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis, Westsingel 48

Het complex van het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis kwam in het restauratie-overzicht van het voorgaande jaarboek ook al aan bod. Toen stond de restauratie van het hoofdgebouw centraal. Na dit omvangrijke werk moest het bestuur van de stichting Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis echter opnieuw aan de slag. Ook aan het belangrijke middeleeuwse deel van het complex bleken herstelwerkzaamheden dringend noodzakelijk.

Het bijzondere karakter van de uit de 14e eeuw daterende mannenzaal komt goed tot uitdrukking in de beschrijving in het Kunstreisboek voor Nederland: *'...Hoogst merkwaardig is het inwendige van de mannenzaal met het houten tongewelf en met de rijen bedsteden en daarvoor geplaatste kisten langs de wanden, iets volstrekt unieks in ons land'.*[2]

In 1906 werden sloopplannen voor het complex gelukkig verijdeld, ondermeer door ingrijpen van rijksbouwmeester P.J.H. Cuijpers (1827-1921). De kapel en mannenzaal werden bij de uitbreidingsplannen van het gasthuis behouden en in 1912 gerestaureerd.

Technische gebreken maakten in het afgelopen jaar herstelwerkzaamheden opnieuw noodzakelijk. Ten gevolge van lekkages in de kap en het ontbreken van voldoende ventilatie, was een 'prima' klimaat ontstaan voor houtaantasters. De bonte knaagkever en zwammen hadden delen van de kapconstructie aangetast. Herstel en bestrijdingswerkzaamheden aan de betreffende houten onderdelen werden uitgevoerd.

Daarnaast moest uiteraard de oorzaak worden aangepakt: de gehele leibedekking werd vernieuwd, waarbij de kappen vakkundig opnieuw werden voorzien van schubleien in zogenoemde oud-Duitse dekking. Uiteraard werden de kappen daarbij voorzien van ladderhaken: veiligheidsvoorzieningen om plaatselijke reparaties en inspecties door de Monumentenwacht in de toekomst mogelijk te maken.

Ook de gootbekledingen werden vernieuwd in duurzaam koper. Gevelafdekkingen en metselwerk werden plaatselijk hersteld. Als gevolg van de lekkages waren ook delen van het muurwerk met vocht verzadigd geraakt, waardoor schade aan het pleisterwerk in het interieur was ontstaan. Ook dit werd hersteld.

Zevenhuizen 5-7

De twee rijksmonumenten Zevenhuizen 5 en 7 stonden er tot vorig jaar wat vervallen bij. Restauratie-adviesbureau Holtzer stelde, in opdracht van de eigenaar, een restauratieplan op. De gevels hebben zo op het eerste oog een 19e-eeuws voorkomen. De overkragende gevel van nummer 5, met de geprofileerde balk daaronder, verwijst echter nog naar een veel oudere, mogelijk houten voorganger. Bij onderzoek tijdens de restauratie bleek echter dat het bovenliggende deel van de gevel ooit was vernieuwd in metselwerk. Ook in het interieur werden geen historische balklagen of kapconstructies meer aangetroffen.

Wel werd bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd aan de zijgevel van nummer 7. De resultaten hiervan werden gepubliceerd in de Kroniek.[3] De zijgevel blijkt een voorganger te hebben gehad in de vorm van een renaissance trapgevel.

Bij de restauratie werd veel constructief herstel uitgevoerd aan de kapconstructies, balklagen en gevels door bouw- en restauratiebedrijf Van de Burgt & Strooij. Op basis van enkele 19e-eeuwse foto's van het Archief Eemland konden bij nummer 5 de oorspronkelijk schuiframen met roedenverdeling worden gereconstrueerd. Bij nummer 7 werd naar aanleiding van dit beeldmateriaal de rijk bewerkte dakkapel teruggebracht.

Herstelwerkzaamheden en onderhoud

Het monumentenbeleid is er in de laatste decennia steeds meer op gericht om grootschalige restauraties te voorkomen en door middel van goed beheer en regelmatig onderhoud de monumenten in een goede conditie te houden. Dit lukt echter niet altijd. Wanneer er bijvoorbeeld een functiewijziging plaats vindt komen vaak 'verborgen

2 Kunstreisboek voor Nederland, samengesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving in het jaar 1965, uitgave Amsterdam, 1969.

3 A. van Engelenhoven, 'Huis de Rooster gerestaureerd', *Kroniek*, jaargang 9, nr. 1, maart 2007.

Zevenhuizen 5-7.

Gevelsteen: 'De Witte en Swarte hond' Kamp 73.

gebreken' aan het licht achter een ogenschijnlijk in goede staat verkerende voorgevel. Een grotere aanpak blijft dan noodzakelijk.

In veel gevallen kan dit echter worden voorkomen, met name wanneer de monumenteneigenaren lid zijn van de Monumentenwacht. Deze instantie inspecteert regelmatig de monumenten van haar leden en kan gebreken in een vroeg stadium signaleren, waardoor vervolgschade wordt voorkomen.

De uitvoering van herstel- en onderhoudswerkzaamheden vindt altijd plaats in nauw overleg tussen eigenaren, aannemers en het gemeentelijk bureau Monumentenzorg. Voorlichting en uitwerking van plannen is soms noodzakelijk om te voorkomen dat bij onderhoudswerkzaamheden in een onbewaakt ogenblik oorspronkelijke details of verfijnde afwerkingen verloren gaan. Met name herstel van voegwerk en 'timmerwerk' (kozijnen, ramen deuren, lijstwerk e.d.) heeft daarbij de speciale aandacht.

Voor de gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden worden restauratie- en herstelwerkzaamheden gestimuleerd door middel van een beperkte subsidieregeling. Ook zijn er voor deze categorieën financieringsmogelijkhe-

Zevenhuizen 5-7.

Gevelsteen: 'De Witte en Swarte hond' Kamp 73.

gebreken' aan het licht achter een ogenschijnlijk in goede staat verkerende voorgevel. Een grotere aanpak blijft dan noodzakelijk.

In veel gevallen kan dit echter worden voorkomen, met name wanneer de monumenteneigenaren lid zijn van de Monumentenwacht. Deze instantie inspecteert regelmatig de monumenten van haar leden en kan gebreken in een vroeg stadium signaleren, waardoor vervolgschade wordt voorkomen.

De uitvoering van herstel- en onderhoudswerkzaamheden vindt altijd plaats in nauw overleg tussen eigenaren, aannemers en het gemeentelijk bureau Monumentenzorg. Voorlichting en uitwerking van plannen is soms noodzakelijk om te voorkomen dat bij onderhoudswerkzaamheden in een onbewaakt ogenblik oorspronkelijke details of verfijnde afwerkingen verloren gaan. Met name herstel van voegwerk en 'timmerwerk' (kozijnen, ramen deuren, lijstwerk e.d.) heeft daarbij de speciale aandacht.

Voor de gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden worden restauratie- en herstelwerkzaamheden gestimuleerd door middel van een beperkte subsidieregeling. Ook zijn er voor deze categorieën financieringsmogelijkhe-

den via het provinciaal Cultuurfonds voor Monumenten Utrecht. Eigenaren van rijksmonumenten kunnen gebruik maken van fiscale faciliteiten en een financieringsregeling door het Nationaal Restauratie Fonds in Hoevelaken.

Partiële restauraties en herstelwerkzaamheden vonden in het afgelopen jaar onder meer plaats aan:

Jacob Catslaan 28 (Ansfriduskerk), Kamp 44 (gevelbetimmeringen), Kamp 73 (gevelsteen), Langestraat 43 (geveltop), Muurhuizen 35 (voordeur), Muurhuizen 107 (kap), Muurhuizen 159-165 (kap), Muurhuizen 207-211 (kap), Utrechtsestraat 14 (gevelherstel), Villa Waterdaal op het landgoed Nimmerdor, Westsingel 43 (Oude Stadhuis), 't Zand 13 (de Oud Katholieke Kerk), 't Zand 31 (pastorie Franciscus Xaverius, kapherstel) en aan diverse monumentale huizen in het Bergkwartier, met name aan de Johan van Oldenbarneveltlaan en het Frisia-complex (rond de Borgesiuslaan) en de woningen in de voormalige Juliana van Stolbergkazerne.

Voor de instandhouding van speciale categorieën rijksmonumenten hanteert het rijk een onderhouds-subsidieregeling. Ook diverse Amersfoortse kerken en het hofje Armen de Poth maken hiervan dankbaar gebruik. Op basis van een meerjarig onderhoudsplan werden in 2006 ondermeer werkzaamheden uitgevoerd aan de Sint Joriskerk en de Franciscus Xaveriuskerk.

Wijzigingen aan monumenten

Niet alleen restauratie- en onderhoudswerkzaamheden zijn noodzakelijk om monumenten vitaal te houden. In sommige gevallen zijn ook wijzigingen nodig om ervoor te zorgen dat een historisch object toekomstwaarde blijft behouden. Het aanpassen van een monument aan nieuwe functies of eisen is dan ook zeker niet per definitie uitgesloten. Wel vergt het een zorgvuldig vooronderzoek om ervoor te zorgen dat er bij een wijziging of verbouwing geen historische waarden verloren gaan. Dit geldt uiteraard ook voor het interieur van het monument, dat vaak van oudere datum blijkt te zijn dan de gevels. Na een onderzoek ter plaatse door het gemeentelijk bureau Monumentenzorg worden de wijzigingsplannen ter toetsing voorgelegd aan de gemeentelijke Monumentencommissie en, in het geval het een rijksmonument betreft, ook aan de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (voorheen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

In bepaalde gevallen wordt een uitgebreider bouwhistorisch onderzoek verricht om een goede beoordeling van de plannen mogelijk te maken. In 2006 vonden er diverse, soms ondergeschikte, wijzigingen plaats aan ondermeer: Breestraat 64 (inpassing bovenwoning), Kortegracht 9 (interieurwijziging), Langegracht 29, Nieuweweg 2 (verbouw interieur),'t Zand 27 (kapherstel en beperkte interieurwijziging).

Openbare ruimte

De historische binnenstad van Amersfoort is door het rijk aangewezen als beschermd stadsgezicht vanwege de nog bijzonder gaaf aanwezige middeleeuwse structuur.

Oorspronkelijke stratenpatronen, waterlopen, verkavelingen en veel historische gevelwanden dragen bij aan een waardevol stadsbeeld. Amersfoort ontleent een belangrijk deel van haar identiteit aan deze historische context. Ook voor andere delen van de stad, waaronder een groot deel van het Bergkwartier, geldt dat de historische waarden zijn gelegen in de relatie tussen de objecten, de stedenbouwkundige opzet en de openbare ruimte.

De samenhang tussen bebouwing en openbare ruimte speelt een belangrijke rol in de beleving van deze historische context. Vandaar dat in Amersfoort sinds enkele decennia, in nauwe

samenwerking tussen ondermeer de afdeling Ruimtelijke Planvorming en het bureau Monumentenzorg, zorgvuldig wordt omgegaan met de inrichting en het beheer van deze openbare ruimte. Een fraaie historische gevelwand verliest immers aanzienlijk veel kwaliteit, als zaken als bestrating, verlichting, groen, straatmeubilair e.d. niet van een vergelijkbare kwaliteit zijn. Toepassing van duurzame en kwalitatief hoogwaardige materialen, een zorgvuldige vormgeving en beheer vormen hierin de basisuitgangspunten.

Ook in het afgelopen jaar kreeg de openbare ruimte de aandacht. In voorbereiding op de aanwijzing van het Bergkwartier tot beschermd stadsgezicht vond toetsing van plannen plaats voor dit gebied.

In de binnenstad werd de terrassennota herzien, met aandacht voor de historische kwaliteiten van de stad. Op diverse plaatsen werden kademuren hersteld en voor de Waterlijn werd een nieuwe opstapplaats gerealiseerd bij de Kamperbinnenpoort.

MAARTEN VAN DIJK, TIMO D'HOLLOSY, RON A.HULST,
FRANCIEN SNIEDER, MILO VERHAMME EN MATTIJS WIJKER

Jaaroverzicht Archeologie 2006

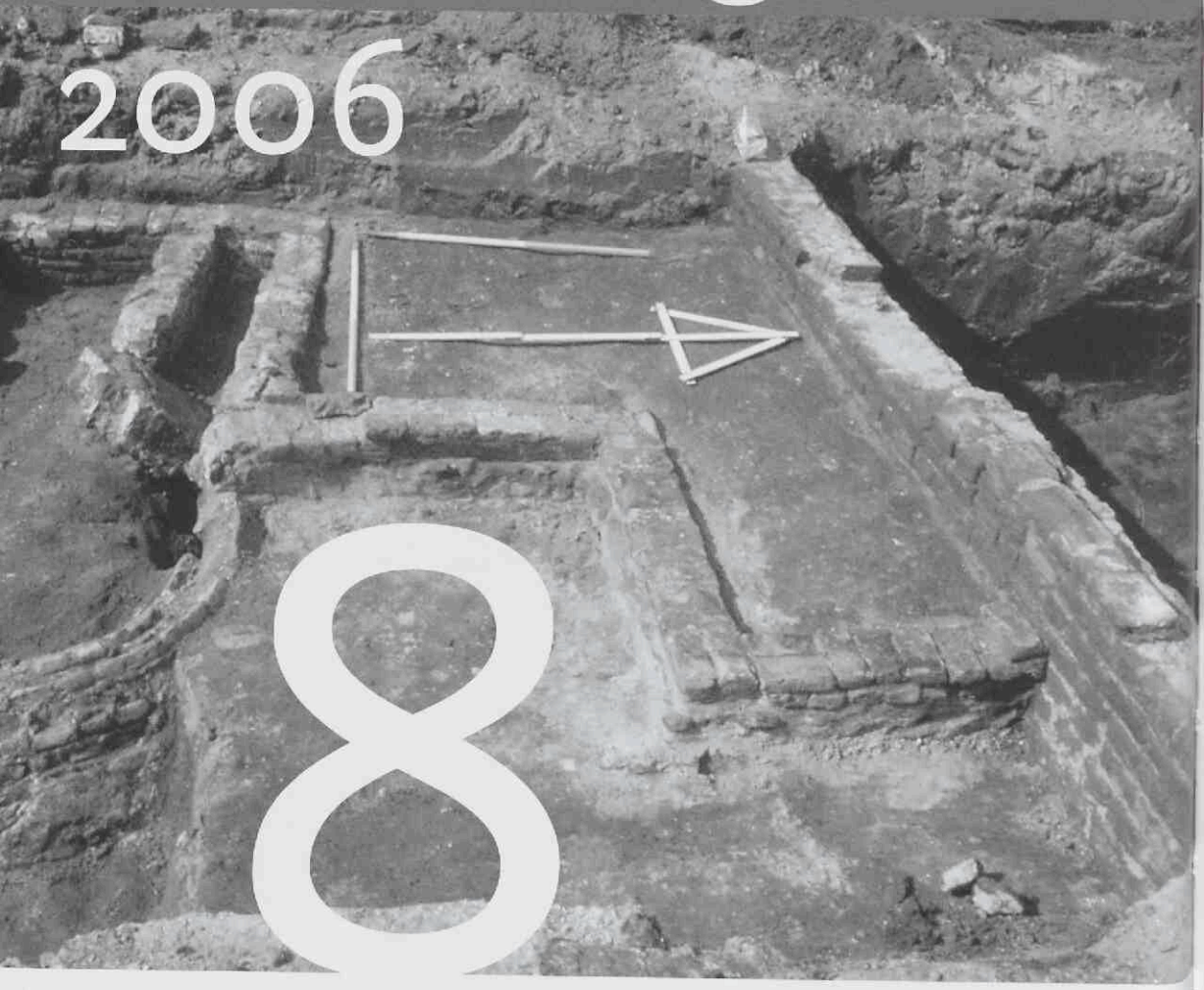

8

In 2006 vonden veel verschillende opgravingen plaats in zowel de stadskern van Amersfoort als in het buitengebied. De bezetting van archeologen en vrijwilligers heeft zich dit jaar voortgezet en bestendigd. Waar opbouw van kennis van het bodemarchief binnen het werkgebied – in principe de gemeente Amersfoort – een vereiste is voor borging van kwaliteit, is continuïteit van personen en dus kennis bij het Archeologische Centrum heel voornaam.

In 2006 is de nieuwe monumentenwet, gevolg van de ondertekening van het Verdrag van Malta in 1992, door de Tweede en Eerste Kamer aangenomen. Alhoewel op veel plaatsen, zo ook in Amersfoort, al 'in de geest van Malta' wordt gehandeld, zal dit leiden tot grote veranderingen in het archeologisch beleid en bedrijf. Belangrijkste is de verplichting voor alle gemeenten archeologisch beleid te gaan voeren. Zo moeten zij archeologisch waarden en verwachtingen in bestemmingsplannen opnemen. De buurgemeente Leusden is zich bewust van de zorg die het archeologisch erfgoed nodig heeft en doet al jaren een beroep op de expertise (advies en uitvoering) van de gemeente Amersfoort.

2006 was ook het jaar dat kasteelterrein Stoutenburg tot gemeentelijk archeologisch monument is aangewezen.

Pothstraat 33-37

De opgraving aan de Pothstraat vormde een uitgelezen mogelijkheid de ontwikkeling van de middeleeuwse stad tussen eerste en tweede stadsmuur te onderzoeken. De overgang van buitengebied naar stedelijk gebied vormt hierbij een bijzonder aandachtspunt. Dit is een historisch proces geweest, dat nog vele vraagtekens kent.

Het zes weken durende onderzoek leverde een groot aantal sporen en een vracht aan vondstmateriaal op. De aangetroffen sporen konden aan de hand van de dateringen van het aardewerk worden onderverdeeld in een van de volgende drie fasen: *Pre-stedelijk agrarisch* (14^{e}-15^{e} eeuw),

De lichtgrijze laag, het oude leefniveau, is nog zichtbaar in het profiel tijdens de opgraving.

Stedelijk agrarisch (15e-16e eeuw) en *Stedelijke bebouwing* (17e-20e eeuw).

Uit de vroegste fase, de pre-stedelijk agrarische, worden de getuigenissen van menselijke activiteiten gevormd door paalsporen, een sloot en een greppel. Deze sporen bevinden zich allen in een grijze laag van enkele tientallen centimeters dik, die over vrijwel het gehele terrein is aangetroffen. Deze laag wordt geïnterpreteerd als een cultuurlaag, ontstaan door het jarenlang akkeren en bemesten. Hoewel door verstoringen op het terrein zeker sporen verloren zullen zijn gegaan, kon toch een rij van noord-zuid georiënteerde palen herkend worden. De palenrij ligt bijna op de huidige perceelsgrens. Is dit toeval of hebben we hier te maken met een al eeuwenoude percelering?

Er is ook een groep paalsporen die, gezien de agrarische functie die het terrein lange tijd gehad heeft, tot bijvoorbeeld een hooiberg, stal of boerderij behoord hebben. Uit archiefonderzoek en tijdens eerdere archeologische opgravingen is gebleken dat het gebied gelegen tussen beide stadsmuren agrarisch gebruik met bijbehorende boerderijen had. Zo werd bijvoorbeeld tijdens opgravingen aan de Oliesteeg (*Jaarboek* 2006) grenzend aan dit onderzoeksterrein een hooiberg met kringgreppel aangetroffen. Boerderijen uit de 14e eeuw zijn bij opgravingen in het gebied tussen eerste en tweede stadsmuur meerdere malen aangetroffen, zoals bij in het gebied van Achter de Arnhemse Poortwal (*Jaarboek* 2006).

Uit dezelfde periode dateren op de Pothstraat

een oost-west lopende sloot en een zuid-noord lopende greppel. De sloot loopt parallel aan de huidige straat, de greppel is in een rechte hoek verbonden met de sloot en zal in die richting hebben afgewaterd. De sloot lijkt op zijn beurt naar het westen toe af te wateren, richting de binnenste stadsgracht. Het stelsel van greppels en sloten diende om het terrein te ontwateren en geschikt te maken voor agrarisch gebruik en bebouwing.

Opvallend genoeg ligt de greppel op exact dezelfde lijn van zowel een 17e - eeuwse (hoek)-fundering als van de poeren van een 20e- eeuwse loods. Hebben we hier wederom te maken met een erfscheiding? In dit geval mogen we aannemen dat de percelering op deze locatie de afgelopen eeuwen niet of nauwelijks aan verandering onderhevig is geweest. Opmerkelijk, als we bedenken dat het om een periode van ruim 500 jaar gaat. Een periode waarin de huizenbouw zich ontwikkelde van eenvoudige boerderijen van hout en leem, tot stenen panden met een al dan niet monumentale uitstraling.

Waarom is hier dan toch vastgehouden aan de middeleeuwse pre-stedelijke perceelsgrenzen? Een dergelijke vraag is moeilijk aan de hand van een enkele opgraving te beantwoorden. Wellicht bleven percelen lange tijd eigendom van eenzelfde familie en was er geen fysieke mogelijkheid tot uitbreiding of herinrichting. Feit is dat pas met de nieuwbouw in 2006 de uit de agrarische periode stammende perceelsgrenzen voor het eerst sinds eeuwen op de schop zijn gegaan.

In de 15e en 16e eeuw ligt dit gebied weliswaar binnen de tweede stadsmuur, maar behoudt het haar agrarisch karakter. Tot deze fase behoort een aantal kuilen, die zorgvuldig gegraven zijn en een groenige vulling hebben, hetgeen duidt op een organische inhoud, zoals gras, heideplaggen of mest. Het aardewerk uit de kuilen stamde hoofdzakelijk uit de 16e eeuw. Ook tot deze periode behoort een groot aantal paalsporen, waarin naast (voornamelijk roodbakkend) aardewerk, zich ook baksteenfragmenten bevonden. Het terrein is nu dus bebouwd, mogelijk met een – deels – stenen boerderij of stal.

Een aantal andere kuilen was beduidend recenter en volgestort met aardewerkscherven, dakpannen en dierlijk botmateriaal. Het betrof hier het standaard huis-tuin-en-keuken aardewerk, zoals schalen, potten en kruiken. Het oudste materiaal uit deze kuilen dateert van rond 1700, het jongste van rond 1900. Een aantal voorwerpen was in complete staat weggegooid. We mogen aannemen dat we hier te maken hebben met de dump van een complete inventaris. De vraag rijst of hier het servies van een herberg is opgegraven?

Dat op het terrein een aantal panden heeft gestaan is duidelijk, maar uit het historisch onderzoek blijkt niets van de aanwezigheid van een herberg. Er zijn verscheidene funderingen blootgelegd. In totaal kunnen vier bouwfasen worden onderscheiden, die de 17e tot en met de 20e eeuw bestrijken. De oudste fase bevindt zich op een egalisatielaag, die aan de onderzijde wordt begrensd door een brandlaag. Uit deze zwarte laag is constructiemateriaal, dierlijk botmateriaal, een aantal ijzerslakken en aardewerk verzameld. Het aardewerk dateert allemaal van voor 1700. Deze laag getuigt mogelijk van een brand op het terrein. Uit geschreven bronnen is bekend dat dit deel van de stad in 1657 werd geteisterd door een vreselijke brand. Wellicht was deze brand de aanleiding tot het overgaan naar volledige steenbouw van de huizen aan de Pothstraat.

Op het achterterrein bevindt zich een bakstenen beerput. Dat de put als beerput en niet als waterput is gebouwd, blijkt uit het feit dat hij niet tot in het grondwater loopt. In een later stadium heeft de put een koepel gekregen en is er een rioolpijp op aangesloten. Nadat hij buiten gebruik is geraakt, werd hij volgestort met puin. Op basis van het baksteenformaat en het vondstmateriaal in de insteek is hij te dateren in de eerste helft van de 19e eeuw. Het volstorten van de put vond ver-

moedelijk plaats voorafgaand aan de bouw van de loodsen (vanaf 1917) die er tot de winter van 2005 gestaan hebben.

Achter de Kamp

Ook bij het onderzoek van dit terrein, gelegen aan de straat Achter de Kamp, speelde de vraag over de ontwikkeling van agrarisch naar stedelijk in de late Middeleeuwen een hoofdrol. Bij de opgraving kwamen sporen van prehistorische bewoning tevoorschijn. Niet geheel verrassend, omdat al eerder in dit deel van de stad sporen uit de IJzertijd, zoals bij het onderzoek aan de Herenstraat, zijn gevonden.

Achter de Kamp ligt op de flank van een grote dekzandrug, die van Amersfoort richting Hoevelaken loopt. Dezelfde zandrug waarop zoveel bewoning uit de IJzertijd voorkomt (zie het verslag van de opgraving Wieken-Vinkenhoef). Dat hier ver voor het ontstaan van Amersfoort en ook veel eerder dan de bewoning uit de IJzertijd al mensen actief waren, blijkt uit de vondst van een vuurstenen afslag (ontstaan bij het maken van een werktuig) uit het Mesolithicum (8800-4900 v. Chr.). De oudste grondsporen, twee sloten en kuilen, dateren uit de (midden) IJzertijd (± 500-250 v. Chr.), gezien het aardewerk dat hierin is aangetroffen.

Van de periode tussen de IJzertijd en de 13e eeuw zijn geen sporen gevonden; de vroegste middeleeuwse sporen zijn sloten uit de 13e- vroeg 14e eeuw. Eén van deze heeft parallel met de straat Achter de Kamp gelopen, en diende om het terrein te ontwateren en daarmee geschikt(er) te maken voor bebouwing en bewoning. Uit deze periode stamt ook een aantal paalkuilen van een boerderij. Een viertal paalkuilen geven de plaats aan waar ooit de staanders, de draagconstructie van de boerderij, hebben gestaan. Een meter ten oosten en parallel aan de staanders zijn de kleinere paalkuilen van de wandpalen gevonden. De boerderij is na een kort gebruik, nog in de 14e eeuw, verlaten en afgebroken. Behalve de resten van een boerderij, zijn ook twee waterputten, die in de 14e eeuw buiten gebruik zijn geraakt, opgegraven. Bij één van de putten werd (een gedeelte van) een houten ton gevonden. Waterputten met een houten ton, zogenaamde tonputten bestaan uit een schacht en één of meerdere op elkaar geplaatste tonnen, waarvan de bodem en deksel zijn verwijderd. Uit dezelfde periode dateren ook een paar afvalkuilen en een dierengraf Op de bodem van het graf werden botresten van een kalf gevonden, dat met de poten naar boven lag, alsof men het op de rug in de grafkuil had laten vallen. Het is dan ook geen slachtafval, maar vermoedelijk een ziek dier dat men hier begraven heeft. Na deze eerste middeleeuwse bewoningsfase is het terrein in de 14e /15e eeuw opgehoogd.

Na de ophoging is het terrein opnieuw bebouwd, maar nu met stenen gebouwen. Op het noordwestelijke deel van het terrein is de achtergevel en de oostelijke zijmuur van een groot stenen huis, dat aan de Kamp stond, blootgelegd. Van de achtergevel is een groot deel van het opgaande muurwerk bewaard gebleven, muur en fundament stonden nog tot een hoogte van 1.75 m. Het gebruikte formaat bakstenen (28x14x6,5 cm) komt overeen met de bakstenen die in de eerste stadsmuur van rond 1300 zijn gebruikt. Na de voltooiing van de tweede stadsmuur, midden 15e eeuw, is men begonnen met de afbraak van de eerste stadsmuur. Bakstenen zijn altijd hergebruikt, aangezien ze kostbaar waren. Mogelijk zijn de bakstenen van het huis dus sloopmateriaal van de eerste stadsmuur, waarmee de datering van dit huis in de tweede helft van de 15e eeuw uitkomt.

In deze periode is het zuidelijk deel van het opgravingsterrein dat aan Achter de Kamp grenst, onbebouwd. De oudste aangetroffen muurresten in dit gedeelte dateren pas uit de 16e eeuw. Een ronde bakstenen fundering voor een kuip en een grote hoeveelheid hoornpitten wijzen op het ambacht van een leerlooier, die hier zijn bedrijf heeft uitgeoefend in de 16e en begin 17e eeuw.

De bebouwing beperkte zich in eerste instan-

De enorme waterput wordt uitgegraven bij de opgraving Achter de Kamp.

tie tot de straatzijde, dus de bebouwing gelegen aan de Kamp en Achter de Kamp. Het open terrein dat tussen de bebouwing in ligt, de achterterreinen vanuit beide straten – Kamp en Achter de Kamp – gezien, is door de eeuwen heen gebruikt om diverse (afval)kuilen voor o.a. huisafval te graven, waterputten te slaan en een beerput te bouwen. De buitenkant van de beerput was met een laag klei bekleed, die er voor zorgde dat de inhoud van de beerput in de put bleef en niet de omliggende grond zou vervuilen. De put wordt dankzij vondsten in de 17e eeuw gedateerd. Een andere interessante vondst was een goed geconserveerde mestkuil, waarin een vrijwel complete steengoed kruik is gevonden. De kruik dateert uit het einde van de 16e eeuw en geeft daarmee een datering voor de mestkuil. Tevens zijn vier runderbegravingen aangetroffen, uit de 15e en 16e eeuw. De aanwezigheid van de mestkuil in combinatie met de runderbegravingen laat zien dat het terrein tot in de 16e eeuw een deel van zijn agrarische karakter heeft behouden.

Tegen het einde van de 17e / begin 18e eeuw wordt het oostelijk deel van het achterterrein ook bebouwd. Het bebouwen van achterterreinen is een aanwijzing voor het schaarser worden van de ruimtes binnen de stad.Ten oosten van het grote – van oorsprong 15e – eeuwse – huis wordt een nieuw pand en een bakstenen werkvloer gebouwd. De bakstenen van de werkvloer waren secundaire verbrand en moeten vaak en langdurig aan hitte hebben bloot gestaan. Uit ongeveer dezelfde periode dateert een zeer grote bakstenen waterput met een koepel, dus dicht aan de bovenkant. De diameter van deze put was meer dan drie meter, een aanwijzing voor industrieel waterge-

bruik. Mogelijk zijn de put en werkvloer van een smid of een rademaker geweest. De Blaffert, een belastingregister uit 1755, wijst uit dat in deze tijd de percelen aan de Kamp in eigendom waren van een smid en rademaker. Helaas was het niet mogelijk de percelen precies aan de verschillende eigenaren toe te wijzen. Beide ambachtslieden hebben gebruik gemaakt van een smidsevuur en voor beide ambachten (het afkoelen van het ijzer) was een grote hoeveelheid water, in dit geval een enorme waterput, nodig.

Alle funderingen zijn door de eeuwen heen vele malen opnieuw gebruikt. Ook blijkt dat de huizen een aantal malen zijn verbouwd, ten behoeve van aanbouwen en kelders. Uiteindelijk moesten de huizen in de 20e eeuw plaats maken voor een bedrijfshal van een tapijthandel.

Oude kelders onder Zevenhuizen

Zevenhuizen is de straat die parallel aan de Sint Joriskerk, tussen de Hof en de Langestraat loopt. Onder de panden van Zevenhuizen en doorlopend onder de huidige straat liggen kelders. Doordat het plaveisel ter plekke was ingezakt, waren die gedeeltelijk zichtbaar geworden.

De kelders waren geen onbekend fenomeen. Want, al zijn ze voor een groot deel niet meer in gebruik en opgevuld met zand, de bewoners van de panden aan Zevenhuizen weten van het bestaan ervan af. Ze zijn bovendien opgemeten en opgetekend door architect W.van Gent. Dit gebeurde in de jaren veertig van de vorige eeuw en werden afgebeeld in het boek *Zeven eeuwen Amersfoort* van Halbertsma (p.51). Op de tekening is goed te zien dat de kelders zich tot ver onder de straat uitstrekken.

De kelders die nu door de verzakking vrij kwamen te liggen en begaanbaar waren geworden (ze zijn tegenwoordig zelfs vanuit de huizen dichtgemetseld), zijn door de archeologen globaal opgemeten en vergeleken met de tekening van Van Gent. De door Van Gent, met een stippellijn, aangegeven kelders waren nu ook zichtbaar en strekken zich inderdaad uit tot aan het punt waar hij ze tekende. De kelders hebben een tongewelf en uit opmetingen van de gebruikte bakstenen kunnen ze gedateerd worden in de 14e / 15e eeuw. Aangezien bakstenen vaak opnieuw gebruikt werden, is het echter ook mogelijk dat de kelders van latere datum zijn.

De straat is hersteld, en als er niet weer een waterleiding knapt (de oorzaak van het wegspoelen van het zand en vervolgens het inzakken van het plaveisel) blijven de kelders rustig onder de straat liggen.

Portugees-joodse begraafplaats bij de Bloemendalsebuitenpoort

Het Zocherplantsoen te Amersfoort heeft de laatste jaren veel aan kwaliteit verloren. De gemeente heeft plannen ontwikkeld om het hele plantsoen in oude glorie herstellen. In het noordelijk deel, bij de Bloemendalsebuitenpoort, bevindt zich een oud bastion, waar aan de westzijde een 18e-eeuwse joodse begraafplaats – hoewel niet meer in gebruik – aanwezig is. Voor de lege oostzijde van dit bolwerk zijn onlangs plannen ontwikkeld voor een wandelpad met uitkijkpost, waarvoor een groot deel ontgraven zou worden.

Op die locatie aan de oostzijde van de Bloemendalsestraat heeft echter eveneens een joodse begraafplaats gelegen, kleiner en ouder dan de bestaande aan de westzijde. De kleine begraafplaats behoorde toe aan de eerste joodse immigranten die zich rond 1650 in Amersfoort mochten vestigen. Het stadsbestuur hoopte hiermee de nieuwe industrieën (textiel en tabak) en daarmee de kwijnende economie van Amersfoort een flinke impuls te geven. Zij slaagden in hun opzet; Amersfoort kwam opnieuw tot bloei.

Die eerste immigranten waren Sefardische joden (afgeleid van 'Sefarad', Hebreeuws voor 'Spanje'), nakomelingen van de Spaanse en Portugese joden die aan het einde van de 15e

De Joodse begraafplaats bij de Bloemendalse-buitenpoort: zicht op het Zocherplantsoen waar het onderzoek aan de Portugees-joodse begraaf-plaats plaatsvond.

eeuw, ten tijde van de Inquisitie en Reconquista, het Iberisch Schiereiland waren ontvlucht. Kort na hun vestiging in de stad verwierven zij het eigendom van het terrein aan de oostzijde van het bastion en richtten dit in om er hun doden te begraven. De westzijde van het bastion is later, rond 1700, door Hoogduitse joden van de tweede immigratiegolf als begraafplaats in gebruik genomen en is nog altijd aanwezig. De oude Sefardische begraafplaats aan de oostzijde zou tot 1727 dienst hebben gedaan en daarna buiten gebruik zijn geraakt. De vraag blijft wat er na het buiten gebruik raken van de Sefardische begraafplaats is gebeurd. Op het terrein zelf herinnerde niets meer aan de begraafplaats en velen nemen aan, dat de graven met zerk en al zijn verplaatst. Hiervoor ontbreken echter alle bewijzen.

De gemeentelijk archeologen attendeerden de planontwikkelaars er op dat ter plaatse van de geplande uitkijkpost mogelijk nog resten van de joodse begraafplaats in de bodem aanwezig kunnen zijn. En terecht: bij verkennende graafwerkzaamheden, om vast te stellen of de bodem resten bouwmateriaal of anderszins bevat, zijn enkele menselijke botfragmenten aangetroffen. Was er bij toeval gestuit op achtergebleven resten, of zijn er nog altijd graven in de bodem aanwezig? Om op deze vraag antwoord te krijgen is een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd.

In overleg met leden van de Nederlands-Israëlitische Gemeente en het Inter Provinciaal Opper Rabbinaat is overeengekomen álle menselijke resten – indien nog aanwezig – op de aangetroffen locatie te laten liggen, en pas na het onder-

zoek te besluiten wat ermee te doen. Het onderzoek, een combinatie van archiefonderzoek en proefopgraving, is in juni 2006 uitgevoerd en heeft aangetoond dat de begraafplaats zich nog altijd in de bodem bevindt; er zijn dertien graven van zowel volwassenen als kinderen aangetroffen. Buiten het onderzoeksgedeelte van het terrein bevindt zich naar verwachting nog een aantal graven; de begraafplaats bood in originele omvang naar schatting plaats aan 36 graven. Een grote ingraving, het restant van een loopgraaf met stelling uit WOII heeft enkele graven verstoord.

Amersfoort beschikte dus nog altijd over haar eerste joodse begraafplaats. De teruggevonden joodse begraafplaats mag als unicum beschouwd worden, temeer daar deze zich, qua ouderdom, onder de vijf oudste bestaande joodse begraafplaatsen van Nederland schaart. Dit weerspiegelt de vroege verwelkoming van de eerste joodse immigranten in Nederland door Amersfoort.

De archeologische resten worden zo hoog gewaardeerd dat deze behouden zouden moeten worden. Geadviseerd is om de plannen aan te passen: de uitkijkpost te laten vervallen en het wandelpad te verleggen. Om structureel behoud van de archeologische resten te waarborgen, is inpassing ervan in het ontwerp noodzakelijk. Indien goed uitgevoerd kan naast het behoud van de waardevolle resten, ook kwaliteit aan het planontwerp worden toegevoegd. Het herstellen, zichtbaar maken en markeren van de begraafplaats verhoogt de historische belevingswaarde op dit – voorheen 'loze' – stukje grond, waarbij de rust en stilte die er vele eeuwen heeft geheerst, wordt bewaard. Het advies tot herstel en inpassing van de begraafplaats is door de gemeente overgenomen en intussen is begonnen met de restauratie. Om verwarring met de joodse begraafplaats aan de westzijde van de Bloemendalsestraat te voorkomen, is besloten deze Sefardische begraafplaats aan de oostzijde de eigen naam *'Al mee menoechot'* te geven, dat 'Langs rustig water' betekent.

Molenstraat

In juli 2006 werden bij rioleringswerkzaamheden in de Molenstraat aan de zuidkant van de Amersfoortse binnenstad bakstenen funderingen aangetroffen. Het bleek te gaan om een overkluisd deel van de Hellegracht. De Hellegracht is aangelegd aan het eind van de 13e of begin 14e eeuw en vormde aan de zuidkant van de stad een buitengracht van de eerste omwalling.

Na de bouw van de tweede stadsmuur kwam de Hellegracht binnen de muren te liggen. Op de stadsplattegrond uit de 16e eeuw van Braun en Hogenberg is te zien dat deze gewoon open bleef, maar overkluisd werd op punten waar straten of pleinen aangelegd werden. Zo ook bij de Molenstraat.

Het is niet de eerste keer dat een dergelijke overkluizing is aangetroffen; onder andere bij een opgraving in 1977 door de A.W.N. bij het Observantenklooster en bij archeologisch onderzoek door de sectie archeologie op de Varkensmarkt (in 2001, *Jaarboek* 2002) was de overkluisde gracht al eerder gevonden.

Maatweg

Bij de bouw van het nieuwe Meander Medisch Centrum op het voormalige MOB-terrein te Hoogland, zal de ondergrond op veel plaatsen diepgaand worden verstoord. Gezien de archeologische omgeving is er een redelijke kans op het aantreffen van interessante resten. Het terrein ligt binnen ABP (Archeologisch Belangrijke Plaats) 37. Op de IKAW (Indicatieve kaart voor Archeologische Waarden) is het terrein niet gekarteerd (wegens het gebruik bij Defensie), maar grenst het aan gebieden met een middelhoge en hoge trefkans.

Het plangebied ligt ten noorden van de Eem en ten zuiden van de Maatweg. In het westen wordt het plangebied begrensd door een aantal weilanden langs de Bunschoterstraat en in het oosten door een tweetal woonhuizen met tuinen aan De Schans. Tot enkele maanden voor het

onderzoek was het terrein in gebruik als MOB-complex (mobilisatiecomplex) bij Defensie, hierna zijn de gebouwen gesloopt, de wegen verwijderd en is het terrein braak komen te liggen.

In juli 2006 heeft de sectie archeologie van de gemeente Amersfoort een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven uitgevoerd. Over het gehele onderzoeksgebied is een grote invloed van water te zien. Het gehele terrein bevat overstromingslagen, bestaande uit kleilaagjes, leem en verspoelde bodem en dekzand. Over het terrein loopt een natuurlijke waterloop. Het noordelijk deel van het plangebied is erg laag en bevat een dik veenpakket (plaatselijk ca 80 cm dik). Tussen de laagtes bevinden zich kleine zandopduikingen (oeverwallen) die echter nog steeds te laag zijn om bewoning op te verwachten. Ook deze oeverwallen zijn afgedekt door overstromingslagen.

De aangetroffen waterloop is waarschijnlijk een oude loop van de Eem of een aftakking daarvan. De waterloop meandert door een relatief laag en nat gebied, tussen enkele kleine dekzandruggetjes door. Sporen van menselijke activiteit zijn niet aangetroffen. Verder archeologisch onderzoek was dan ook niet noodzakelijk.

Wieken – Vinkenhoef

Het archeologische onderzoek op de percelen van het in ontwikkeling zijnde bedrijventerrein Wieken-Vinkenhoef tussen Amersfoort en Hoevelaken werd in 2006 voortgezet. Het gebied ligt op een grote, zuidwest-noordoost gerichte dekzandrug in de Gelderse Vallei.

Het onderzoek in 2006 viel uiteen in vier opgravingscampagnes, die door middel van proefsleuven en grote opgravingsvlakken werden uitgevoerd.

De eerste werkzaamheden betroffen proefsleuven op een perceel (perceel 301) ten noorden van de Lageweg op de noordelijke flank van de dekzandrug (deze locatie valt buiten de begrenzing van de overzichtstekening). In deze sleuven werden geen archeologische sporen aangetroffen.

De tweede campagne behelsde proefsleuven en direct daarna een vlakopgraving juist ten noorden van de Hogeweg op de top van de dekzandrug (bij het bedrijf Besseling).

Tenslotte zijn ten zuiden van de Hogeweg proefsleuven aangelegd en werd een grootschalige vlakopgraving uitgevoerd op een zogenaamde geulranddekzandrug ten zuiden van bovengenoemde dekzandrug. Tussen beide geologische fenomenen bevindt zich een laagte, waar de laatmiddeleeuwse Horstwetering loopt. De percelering van het gebied stamt in hoofdlijnen uit de laatmiddeleeuwse ontginningsfase.

De opgraving ten noorden van de Hogeweg, bij bedrijf Besseling, leverde een huisplattegrond en vier spiekers op. De huisplattegrond had een lengte van 13 m en een breedte van 4.55 m. De wanden waren voorzien van een dubbele paalzetting die, samen met drie middenstijlen, het dak droegen. De niet in het midden van de wanden gelegen toegangen deelden de plattegrond op in een woon- en een staldeel. Het schervenmateriaal uit de paalsporen van de plattegrond en de spiekers wijst op een datering in de Late IJzertijd (250 – circa 0 v. Chr.). De structuren maakten onderdeel uit van een erf, waarvan al sporen in een voorafgaande opgravingscampagne werden gevonden.

In het kader van natuurontwikkeling zijn in het gebied tussen de Horstwetering en de loop van de Hoevelakense – en de Barneveldsebeek grondwerkzaamheden uitgevoerd. Dit betrof het opengraven van gedempte delen van de Horstwetering en de aanleg van ondiepe poelen. Voorafgaande aan deze natuurontwikkeling heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden.

Het onderzoek te Bloeidaal – de naam is afkomstig van een oude boerderij – bestond uit twee percelen, die in het oosten begrensd werden door een reeds archeologisch onderzocht perceel.

Beide percelen liggen op het uiteinde van de geulranddekzandrug, die als een landtong in de dalvormige laagte uitsteekt. Het zijn met name de vele paalsporen en kuilen die het perceel archeologisch interessant hebben gemaakt. Hier hebben vijf boerderijen gelegen (afb. 1); Twee van de boerderijplattegronden hadden een zuidoost- noordwest oriëntatie en de overigen lagen loodrecht op deze richting. Drie van de boerderijen lagen erg dicht bij elkaar en rond twee van deze gebouwen hebben de meeste spiekers gelegen.

Op het perceel WV-P326 werden in 2003 de sporen van vier of vijf boerderijen aangetroffen, waarvan er twee van zuidwest naar noordoost georiënteerd lagen. Tijdens de uitwerking van de opgravingsgegevens was reeds duidelijk dat deze plattegronden niet kompleet waren. Op perceel WV-BLOEI werd tijdens het veldwerk vermoed dat de noordelijkste en de zuidelijkste boerderij konden aansluiten op de (incomplete) boerderijen op perceel WV-P326. Na uitwerking van de veldtekeningen bleken de plattegronden op de twee percelen exact in elkaars verlengde te liggen. De meest zuidelijke plattegrond bestond uit twee structuren die elkaar gedeeltelijk hebben overlapt. De boerderijen waren dus niet gelijktijdig en hadden verschillende afmetingen. De noordelijke, samengevoegde plattegrond is te reconstrueren tot een boerderij met een lengte van 35 en een breedte van 5.50 meter (afb. 2) en is de langste vertegenwoordiger van de huisplattegronden van Wieken-Vinkenhoef. Net zoals de andere boerderijen kan het beschreven worden als een woonstal-boerderij. In het noordoostelijke en het zuidwestelijke deel bevonden zich in beide zijden de toegangen tot het interieur. Extra paalsporen aan de binnenzijde van de wanden zijn aanwijzingen dat de doorgangen van deuren waren voorzien. De ingangspartijen scheidden het woondeel van de stal, waarbij in deze plattegrond het 14 meter lange middendeel als stal moet worden geïnterpreteerd en de beide huiseinden dus een (werk)woonfunctie hadden. Het noordoostelijke woon/werkdeel was groter dan zijn tegenhanger in het zuiden.

De twee haaks op elkaar staande boerderijplattegronden ten zuiden van laatst genoemde boerderij hadden eveneens een forse lengte (26 en 30 meter). Ook deze boerderijen hadden een woon/stal functie, waarbij het lange middendeel als stal fungeerde. De wanden van deze grote boerderijen stonden tussen veelal dubbele paalsporen, die samen met de binnen- en middenstaanders het dak omhoog hielden.

Geïsoleerd in het uiterste westen van de geulranddekzandrug zijn de sporen van een, helaas zwaar verstoorde, boerderij gevonden. In de paalsporen van de vier structuren is aardewerk aangetroffen dat duidt op een late IJzertijddatering. Vermeldenswaard zijn de vier fragmenten van La-Tène glazen armbanden. Drie van deze versierde glazen voorwerpen zijn gevonden rond en in de sporen van de bewoningsconcentratie ten zuiden van de Horstwetering en de vierde op het eerste erf ten noorden van deze wetering.

De opgravingswerkzaamheden op het bedrijventerrein zijn nog niet afgesloten en de uitwerking van de opgravingsgegevens tot nu toe is nog niet afgerond. Voorlopig denken we dat de boerderijen, die in het zuiden dicht op elkaar staan, nooit gelijktijdig kunnen zijn geweest. De erven in het noorden liggen regelmatig verspreid op de flank van de dekzandrug; ze kunnen gelijktijdig zijn geweest. De bewoning kan echter ook beperkt zijn gebleven tot drie of vier boerderijen, die in de loop der tijd hebben 'gezworven' over de hogere delen nabij de beekdalen.

1 Overzicht van de opgegraven boerderijen en spiekers uit de IJzertijd.

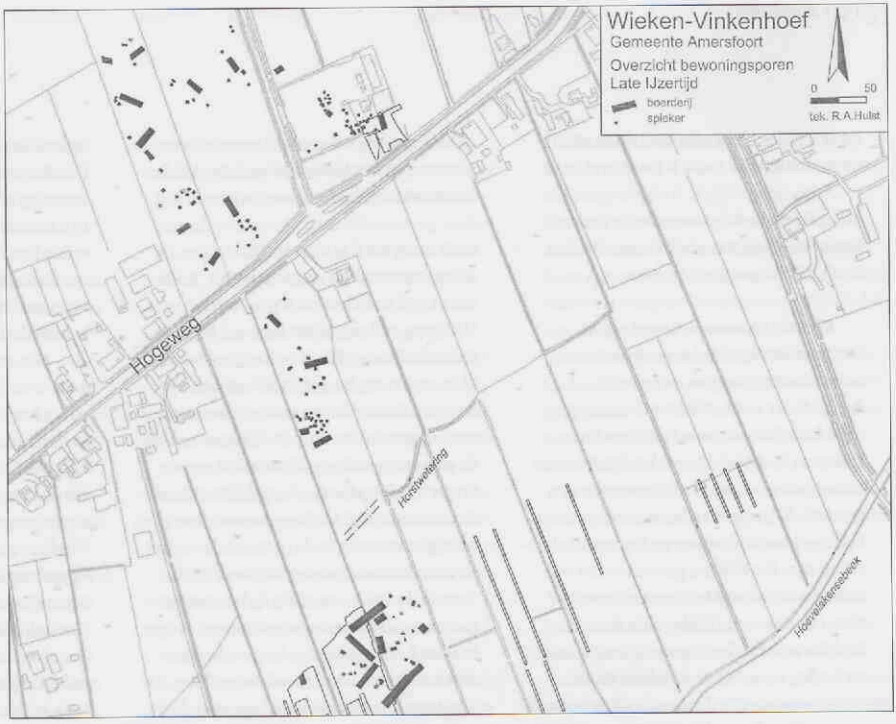

2 Een van de zeer lange IJzertijd boerderijen in het zuiden van het onderzoeksgebied de Wieken.

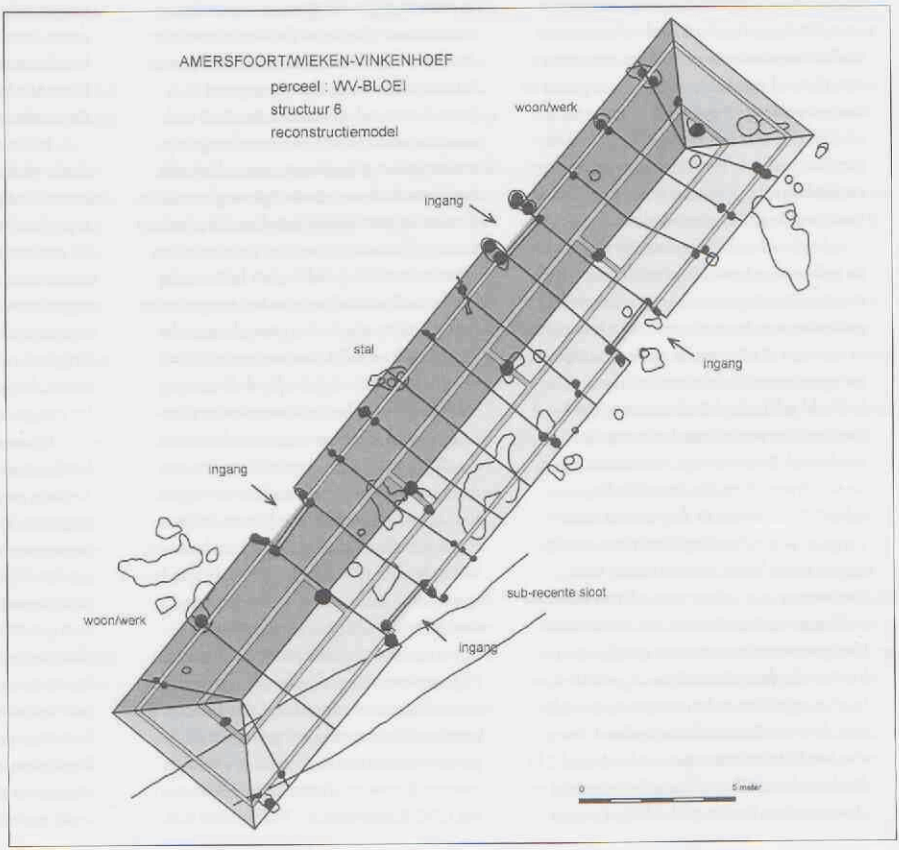

EEMKWARTIER EN VATHORST: EEN WERELD VAN VERSCHIL

— Addy Schuurman, Rob Hoegen, *Een nieuw stadsdeel in Amersfoort. Vathorst. Een wereld van verschil in ontwikkeling*, 2005, ISBN: 90-805487-2-3

— Addy Schuurman, Rob Hoegen, *Centraal Stadsgebied Amersfoort. Eemkwartier. Aanpak en ambitie*, Amersfoort 2006, ISBN: 90-9020791-0

Addy Schuurman (1962) en Rob Hoegen (1959) hebben in kort tijdsbestek twee boeken afgeleverd, die samen een goed beeld geven van belangrijke ontwikkelingen in Amersfoort gedurende de laatste 20 jaar. De boeken gaan over het ontstaan en de ontwikkeling van twee Amersfoortse stadsdelen: het nieuwe Eemkwartier in het Centraal Stadsgebied en Vathorst aan de noordelijke flank.

Het leuke van de twee boeken is dat ze zo recent op de geschiedenis zitten. De boeken zullen daarmee van grote waarde zijn voor latere geschiedschrijvers. Voor beide boeken is gebruik gemaakt van interviews van allerlei betrokkenen. Hierdoor geven de boeken een zeer levendig beeld van de verschillende belangen en beelden die bij de partijen, zoals de gemeente, ontwikkelaars, stedenbouwers, buurtbewoners en journalisten leefden of nog steeds leven.

De boeken hebben in essentie dezelfde opbouw: na een korte maar zeer informatieve schets van het ontstaan van de gebieden wordt op chronologische wijze in een aantal stappen de planontwikkeling en vervolgens de daadwerkelijke uitvoer in beeld gebracht. Het boek over Vathorst biedt echter een bijzonder extraatje: in het hoofdstuk Bouwen aan Amersfoort gaan de schrijvers in op de ontwikkeling van geheel Amersfoort in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Dit is niet zonder reden, want bij de ontwikkeling van Vathorst wilde de gemeente leren van haar successen én haar fouten uit dit verleden. Het gemeentebestuur was in 1990 namelijk tijdens de verkiezingen afgestraft voor haar in ogen van velen te ambitieuze plannen voor het Centraal stadsgebied, waarvan het Eemkwartier een onderdeel is. Uit dit debacle werden volgens Schuurman en Hoegen twee lessen geleerd voor de toekomst: ten eerste: creëer draagvlak voor je plannen en ten tweede: zorg voor heldere verantwoordelijkheden en taken.

HET CENTRUMPLAN EN HET EEMKWARTIER, EEN GEVAL VAN VALLEN EN OPSTAAN

Wat ging er dan precies mis met het Centraal Stadsgebied? In het hoofdstuk "Het centrumplan geboren" uit het boek over het Eemkwartier staat dit heel helder uiteengezet: al vroeg in het proces maakte de gemeente zich erg afhankelijk van de Ontwikkelingsmaatschappij Centrumplan Amersfoort (OCA). De gemeente kon geen wijzigingen meer in de plannen doorvoeren zonder instemming van het OCA. Terwijl de OCA eenzijdig de bouwopgave fors vergrote, was de gemeente niet langer in staat flexibel om te gaan met de weerstand onder een deel van de bevolking, dat een dergelijk ambitieus en ingrijpend plan niet zag zitten. Het plan voorzag namelijk in omvangrijke sloop en grootschalige nieuwbouw. De angst dat het historische centrum in het niet zou verdwijnen naast 'Manhattan aan de Eem' greep om zich heen. De wonderlijke situatie deed zich voor dat waar eerst Fons Asselbergs als actievoerder streed tegen aantasting van het historische centrum, hij nu als medebedenker en wethouder werd beticht van een soortgelijke verstoring van de uitstraling van dat inmiddels behouden historische centrum. De houding van het gemeentebestuur was op z'n zachts gezegd niet echt luisterend: zo blijft niet onvermeld dat burgemeester A. Schreuder de bezwaarschriften tegen het centrumplan symbolisch in de papierversnipperaar kieperde.

Het voert hier natuurlijk te ver om deze geschiedenis in detail te vervolgen, maar boeiend is ze zeker. Uiteindelijk werd een deel van de plannen toch gerealiseerd, let wel, die aan de zuidzijde van het spoor. Aan de noordzijde bleef het stil, niet in de laatste plaats vanwege de omvangrijke en kostbare milieuvervuilingsproblematiek. Pas in 1997, 7 jaar na de afstraffing van het gemeentebestuur bij de gemeenteraadsverkiezingen, wist de gemeente een nieuwe samenwerkingsovereenkomst te sluiten met Heijmans: het CSG Eemkwartier. Nu werden wel duidelijke afspraken gemaakt. Het CSG Eemkwartier kreeg de opdracht de planvorming af te ronden, de gronden bouwrijp te maken en te verkopen aan de ontwikkelende partijen. Daarnaast werd afgesproken dat een partij de plannen mocht wijzigen, maar dat deze dan ook voor de kosten diende op te draaien.

Het democratisch proces kreeg hierdoor weer lucht. Lucht die het nog volop nodig had. De besluitvorming rondom het stedenbouwkundig ontwerp verliep namelijk alles behalve soepel. Maar er werd tenminste gesproken met vertegenwoordigers uit de omgeving, die zich deels via de Werkgroep Puntenburg en deels via de Samenwerkende Groeperingen Leefbaar Amersfoort hadden georganiseerd. Uiteindelijk werd het ontwerp van Rein Geurtsen door de gemeenteraad vastgesteld. Lange procedures tot aan de Raad van State leidden er echter toe dat juist op het moment dat er toestemming kwam om te bouwen de markt voor woningen en met name kantoren sterk in kracht afnam. Dit leidde tot een laatste (?) bijstelling: Shyam Khandekar ontwierp het zuidelijk deel van Puntenburg opnieuw.

In de tussentijd werd wel een groot deel van de industrie en de woningen in het gebied gesloopt. Wat ooit een bedrijvig geheel was veranderde in een kale vlakte. Aanvankelijk was het de bedoeling alle gebouwen te slopen. Maar weerstand hiertegen vanuit het Soesterkwartier en de in 2003 opgerichte Stichting Industrieel Erfgoed in de stad Amersfoort, afgekort Siesta, leidde ertoe dat Rohm en Haas dit lot ontsprong.

Hoewel je het niet zou verwachten heeft het boek *Eemkwartier, Aanpak en Ambitie* een positieve aanleiding voor haar ontstaan. Het is, gelet op de uiterst complexe omgeving dan ook knap te noemen dat het CSG Eemkwartier haar opdracht tot een goed einde heeft weten te brengen: er is een vastgesteld stedenbouwkundig plan, het gebied is bouwrijp en verkocht. Daarnaast zijn grote infrastructurele ingrepen verricht, zoals de tunnel van de Nieuwe Poort. Met het boek heeft het CSG Eemkwartier op een fraaie, openhartige wijze verantwoording afgelegd voor haar inzet in de afgelopen 10 jaar. Het CSG

Eemkwartier is klaar, wat helaas niet te zeggen is voor het Eemkwartier zelf.

VATHORST, EEN WERELD VAN VERSCHIL

Tien jaar plannen maken, gebiedsontwikkeling en woningbouw in Vathorst vormden voor het Ontwikkelingsbedrijf Vathorst (OBV) aanleiding om een overzicht hiervan te laten maken.

De schrijvers Hoegen en Schuurman onderkennen daarbij het risico dat het fraai vormgegeven boek, dat zij in opdracht van het OBV schreven, als niet objectief zou worden afgedaan, als zijnde een luxe verkoopbrochure. Zij stellen daarom nadrukkelijk dat dit niet het geval is en dat het boek, in een breder perspectief, aangeeft hoe in Nederland tegenwoordig moeilijke besluiten worden genomen, hoe de stad aan haar toekomst bouwt en hoe zij, stedenbouwkundigen, architecten, projectontwikkelaars en bewoners omgaan met het spanningsveld tussen droom en realiteit.

In Vathorst zou de gemeente het anders aanpakken, een wereld van verschil ten opzichte van het Centraal Stadsgebied, zogezegd. Praten met de bewoners en gebruikers, dat was in de aanloop van de planvorming voor Vathorst een 'hot item'. In deelgroepen werden onderwerpen als milieu en bereikbaarheid besproken. Die wereld van verschil kwam verder vooral voort uit de negatieve beeldvorming van de vinexwijk: een reeks van herhalingen waarin de burger zich niet kon herkennen. Vathorst zou geen grote pannenkoek worden, bepaald geen standaard wijk.

Een belangrijk besluit was de aanstelling van niet één maar twee stedenbouwkundigen, die ieder binnen een groter geheel een gebied voor hun rekening zouden nemen. Toch was er wel enige samenhang: zowel Ashok Bhalotra als Adriaan Geuze hebben gevoel voor historisch gegroeide structuren en het belang dat deze hebben voor de herkenning en identiteit van de bewoners van deze structuren.

Geuze liet zich inspireren door de grachtenstad. Het historische stadscentrum was in de jaren negentig uitgegroeid als een van de meest gewilde woonmilieus. Het was daarom niet zo'n gekke gedachte om dit succes op een geheel andere plek te benutten. Vraag is echter of het historische stadscentrum alleen succesvol is vanwege haar bebouwing, of dat zij succesvol is vanwege haar grote dynamiek, vol ervaringen en activiteiten. En dat laatste zal Vathorst (voorlopig) niet bieden, het is en blijft een slaapstad.

Bhalotra bewandelde een andere weg: hij bestudeerde de historische landschapsstructuren in Vathorst zelf en benutte deze waar mogelijk. Zo is in zijn deelgebied ruimte voor boerderijen, oude wegen en houtwallen. Bhalotra verdeelde de wijk nog verder onder in verschillende stedenbouwkundige structuren. Daarmee trachtte hij de kritiek op de saaie vinexwijken ook op stedenbouwkundig niveau te beantwoorden.

Zowel Bhalotra als Geuze hebben daarnaast van de nood een deugd gemaakt: het vele kwelwater in het relatief laag gelegen gebied wordt fraai benut. En wie nu door Vathorst loopt moet in ieder geval beamen dat Vathorst geen saaie wijk zal worden. Maar wie komt voor samenhang en overzicht zal hier snel verdwalen.

Het boek dat Hoegen en Schuurman over dit Vathorst schreven vertoont in dat opzicht een opmerkelijke overeenkomst: allerlei facetten passeren in schijnbaar willekeurige volgorde de revue. Zo is er aandacht voor de clustering van functies, de architectuur in de wijk, de dreigende baggerstort en de kritiek op de verkeersafwikkeling, waardoor het gehele plan meer dan een jaar stil kwam te liggen. Een ander heikel probleem wordt ook niet uit de weg gegaan: de inpassing van Hooglanderveen in de nieuwe wijk. Na een intensief proces met de bewoners van dit dorp stemde de raad in met een groene zoom rond het dorp. Nu echter de uitvoer van deze zoom nadert, steekt een oud probleem de kop weer op: hoe helder waren de afspraken met het OBV nu werkelijk: een groene zoom kost geld en het is verleidelijk toch allerlei functies in de groene zoom onder te brengen. Het oude spook van het OCA doet hier weer opgang: de bewoners bestoken de raad en de raad wijst naar het OBV, als zelfstandig orgaan. Wat dit zal opleveren: de tijd zal het leren.

Raymond Bijen

OP ZOEK IN DE TIJD: WWW.TIJDBALK-AMERSFOORT.NL

Op 20 april 2007 werd www.tijdbalk-amersfoort.nl officieel in gebruik gesteld door Amersfoorts burgemeester Albertien van Vliet-Kuiper. Toen kon eindelijk iedereen op het world wide web gebruik maken van het meesterstuk dat drs Jan H. Lodewijks in zijn vrije tijd bij elkaar heeft gesprokkeld. Johan Volkers verwerkte het tot een werkbare website. In het colofon omschrijft Lodewijks het doel van zijn website, namelijk *voor een groot publiek, een snelle en brede oriëntatie op de historie van Amersfoort mogelijk te maken.*

WAT IS DE DIGITALE TIJDBALK?

In het colofon geeft Lodewijks een uitleg van zijn digitale tijdbalk. Op de tijdlijn staan chronologisch feiten en gebeurtenissen met een korte omschrijving, geordend per eeuw. Bij nagenoeg alle gebeurtenissen verschijnt in een apart venster extra informatie, door het jaartal of de gebeurtenis aan te klikken. Die informatie kan bestaan uit een extra stukje tekst, maar is meestal een directe doorverwijzing naar andere websites met relevante (achtergrond)informatie.

De eerste eeuwen in de tijdbalk, vanaf 800, zijn nog overzichtelijk. Dat is begrijpelijk, want in het schaars bewoonde gebied gebeurde niet veel en van wat er gebeurde, is maar weinig schriftelijk vastgelegd. Maar vanaf 1200 nemen de activiteiten toe en gaat de tijdbalk meer en meer lijken op een (geordende) hooiberg van gebeurtenissen en feitjes. Hoe vind je hier één of meerdere spelden, waar je naar op zoek bent?

ZOEKEN IN DE TIJD

Twee zoekfuncties in deze hooiberg maken het de onderzoeker een stuk makkelijker. De knop *tijdbalk op periode* maakt het onder anderen middelbare scholieren mogelijk antwoord te vinden op een vraag als 'Wat gebeurde er in Amersfoort in de Middeleeuwen'. Hoe vaak krijg je als medewerker publiekszaken van Museum Flehite deze vraag van brugklassers, die bij het hoofdstuk De Middeleeuwen in hun schoolboek een werkstuk moeten

maken. De site van de Archeologische Dienst en van het Archief bieden lopende stukjes tekst: die kan je zo overschrijven, maar een onderzoek is het nog niet... Nu kan je leerlingen ook verwijzen naar de digitale tijdbalk, wetend dat ze met de feitjes zelf hun verhaal kunnen schrijven. De functie *tijdbalk op onderwerp* maakt het hen nog makkelijker: rondom een thema kunnen ze zo alle feiten vinden plus nog wat extra. Ook kunnen ze gebruik maken van de functie *zoeken in de tijdbalk* door een eigen zoekterm in te vullen. Het formuleren van de beste zoekterm vraagt echter wel enige creativiteit: is het een verdedigingswerk, stadsverdediging, stadsmuur of muur, stadswal of wal of... Hoewel deze begrippen hetzelfde zoeken leveren ze verschillende resultaten op: lastig voor haastige scholieren dus. De laatste te noemen zoekfunctie is *zoeken op illustraties*. Helaas zijn dit niet meer dan plaatjes ter illustratie van artikelen en is het geen verrassende bron van onbekende afbeeldingen. Daarvoor moet je bij de beeldbank van het archief zijn of bij de digitale collectie van Museum Flehite!

Maar ook volwassenen en historisch ingewijden hebben plezier van de tijdbalk. De vele senioren actief bij 't Gilde en Waterlijn kunnen hun historische kennis nu ook digitaal vergroten. Je weet wel dat het in het derde kwart van de 18e eeuw was, maar was het nu 1786 of 1787.... Op de tijdbalk vind je eenvoudig terug dat het inderdaad 1787 was dat de OLVkerk ontplofte.

De website tijdbalk-amersfoort.nl is een geweldig hulpmiddel op het web: al schrijvend op je computer kun je feiten en gebeurtenissen opzoeken zonder ook maar een boek naast je te hebben liggen. Maar helemaal is dat niet waar. Nooit zal deze tijdbalk volledig zijn en altijd zal er wel informatie of een bron ontbreken. Lodewijks citeert dan ook terecht Pieter Geyl, die geschiedenis als 'een discussie zonder einde' aanduidde. Zodra je een verdiepingslaag hebt bereikt, wil je nog meer weten en Lodewijks zal met zijn tijdbalk altijd achterlopen!

Ook zullen sommigen het *waarom* van het *wie wat, waar en wanneer* van de tijdbalk missen. Maar binnen de beperking van een gebruiksvriendelijke website voor een groot publiek is er geen ruimte voor het waarom. Dat vraagt om wetenschappelijk onderzoek en discussie en daar zit het beoogde gebruikerspubliek niet op te wachten.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat de tijdbalk-amersfoort een aanwinst is voor het cultuurhistorie-minnend publiek in Amersfoort en daar buiten. Natuurlijk kan het nog meer en nog beter: Jan Lodewijks staat open voor alle verbeteringen en toevoegingen. Hulde voor dit initiatief en deze gebruiksvriendelijke uitvoering!

Lydia Edelkoort-van der Vlerk

DE SCHOONHEID VAN HET LELIJKE GEBOUW

Kees Volkers, *20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht. Een cultuurhistorische verkenning*. USINE en Provincie Utrecht, Utrecht 2006. Te bestellen bij: USINE, Utrechtse Stichting voor Industrieel Erfgoed, Herenstraat 28 3512 KD Utrecht, 030 234 3880, usine@erfgoed-Utrecht.nl.

Met de sloop in 2002 van de markante torens van de COVA verloor het Eemkwartier zijn voornaamste symbool van het industriële tijdperk. Sindsdien verandert het Eemkwartier geleidelijk in een woongebied en een uitgaanscentrum. Wie herinnert zich nog Meursing en Van Nieuwenhuizen? Veel Amersfoorters lieten geen traan om hun verdwijnen, zeker de oude werknemers niet, laat staan de Sassianen.

In al zijn lelijke schoonheid vervult het 'industrieel erfgoed' desalniettemin een belangrijke functie. Het geeft de stad karakter. Wat is de geschiedenis van Amersfoort zonder de geuren van Polak Frutal Works of het geluid van de piepende wielen op het spoorwegemplacement? Dergelijke herinneringen maken deel uit van de lokale identiteit; een identiteit waaraan veel mensen zich vastklampen om zich staande te houden in het huidige tijdsbestel waarin grenzen vervagen en de wereld steeds groter wordt.

Het vastleggen van die lokale en regionale identiteit is reden voor de toegenomen aandacht voor industrieel erfgoed. Het recent verschenen rapport *20 vensters op industrieel erfgoed in de provincie Utrecht. Een cultuurhistorische verkenning* biedt een fraai geïllustreerd overzicht van wat er in de provincie nog te vinden is aan monumenten van bedrijf en techniek. Eemland komt aan bod met speciale aandacht voor onder meer de wagenwerkplaats van de spoorwegen en het Eemkwartier in Amersfoort, maar ook de visrokerij Muys in Spakenburg, de graanmaalderij in Achterveld en het waterleidingcomplex in Soestduinen.

Zoals misschien al blijkt uit deze opsomming is in het rapport gekozen voor een nieuwe benadering die afwijkt van de

standaard-aanpak voor monumenten. De auteur is niet op zoek gegaan naar objecten die zich in originele staat bevinden, maar hij richt zijn aandacht vooral op ensembles waaraan de bedrijfseconomische ontwikkelingen in de tijd zijn af te lezen. Een nieuw gebouw of een verbouwing als gevolg van een verandering in de techniek maakt het complex juist interessant.

Uit de inventarisatie blijkt dat de industrie in de provincie Utrecht zich beperkte tot één gebied: de zone langs het Merwedekanaal c.q. Amsterdam-Rijnkanaal bij Utrecht. De regio rond Amersfoort had eigenlijk geen industrieel karakter en het aantal overblijfselen is zeker in Amersfoort navenant gering. Dat verklaart vermoedelijk dat het Eemkwartier – toch allang geen industrieel landschap meer – terecht is gekomen in de Utrechtse 'top 20'. In dat verband had op zijn minst een vermelding van de Isselt op zijn plaats geweest. Dit gebied verdient in de toekomst meer aandacht.

Verder blijkt dat succesvolle reddingsacties vooral moeten komen van particulieren, van lokaal geïnteresseerden als Siesta of van lokale ondernemers. De overheid laat het dikwijls afweten. Zinvol hergebruik met respect voor de historische waarden is klaarblijkelijk nog steeds moeilijk te organiseren. Met dit rapport in de hand kunnen gemeente- en provincieambtenaren op zoek naar particulieren met een goed idee, een uitgewerkt *business*-plan en/of een zak met geld. Voordat het te laat is.

Addy Schuurman

Ontginning en ruilverkaveling

Jelle Vervloet en Simon van den Bergh (red.), *Eemland in verandering. Ontginning en ruilverkaveling in het gebied van de Eem*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2007. 208 pp., ill. krtn., lit., reg., € 19,90

Het boek is uitgegeven naar aanleiding van de afronding van de ruilverkaveling in Eemland. De landinrichtingscommissie, die met succes een proces van ruim 40 jaar heeft afgesloten, heeft hiermee niet alleen voor zichzelf, maar meer nog voor het gebied en zijn bewoners een prachtig monument achtergelaten. Voor het overgrote deel van de tegenwoordige stads- en dorpsbewoners is een ruilverkaveling namelijk iets dat 'ver weg van het eigen bed' gebeurt, ook al vindt het in werkelijkheid 'vlak om de hoek' plaats. Met dit boekwerk, ook al is het redelijk pittige stof, kan iedereen kennis nemen van het ingrijpende belang dat een ruilverkaveling betekent voor een heel gebied. Met de feiten en de kennis uit dit boek kunnen de zondagse fietstochten door het open polderland van Eemland wel eens veel aangenamer en boeiender worden. In het boek is een los katern met fiets- en wandeltochten opgenomen.

De ruilverkaveling, die in 2006 is afgerond, begon heel pril in 1963. Uiteindelijk werd het hele open gebied tussen Eemnes, Baarn, Soest, Amersfoort en de Laak (grens met Gelderland) opnieuw verdeeld en ingericht: een activiteit die gerust vergeleken mag worden met de ontginning van dit gebied in de vroege en hoge middeleeuwen. Het was overigens niet de eerste ruilverkaveling, want van 1938-1942 is de Eemnesser polder en van 1941 tot 1951 de Bunschoter polder herkaveld.

Het boek gaat inderdaad terug naar de middeleeuwse ontginningen en laat vervolgens goed de wisselwerking zien tussen de geografische en de economische omstandigheden en de behoeften van het boerenbedrijf enerzijds en de invloed daarvan op de vorming van het cultuurlandschap anderzijds. In feite is het met een ruilverkaveling niet anders gesteld.

Het boek is prachtig vorm gegeven. Dat is overigens wel toevertrouwd aan een uitgever als Matrijs, die al vele andere vergelijkbare werken over andere gebieden in Nederland op zijn naam heeft staan. Er staan vele mooie en grote illustraties en luchtopnamen in. De procedurele gang van zaken bij de ruilverkaveling is breedvoerig beschreven. Voor deelnemers aan dat proces, waaronder de betrokken boeren en veehouders, wellicht heel interessant, maar voor burgers, die dus gewoon op zondag door het gebied fietsen, misschien iets te uitgebreid. Zij zullen genoegen nemen met de korte toelichting bij de fiets- en wandeltochten.

Interessant is ook de controverse over de ontginningsgeschiedenis van de Bunschoter polders die op de achtergrond bij het schrijven van dit boek zich moet hebben afgespeeld. Vervloet, die dit stuk voor zijn rekening heeft genomen, benadert de ontginning vanuit het perspectief van de bodem en de geomorfologie. Hij komt tot de conclusie dat de ontginning zich vanaf de Eem oostwaards heeft voltrokken en dat de weg van Amersfoort over Bunschoten naar Spakenburg de achterkade van de ontginningseenheid is geweest. In een latere instantie zijn de boerderijen van de oevers van de Eem dan verplaatst naar deze achterkade. Bij Eemnes heeft zich een soortgelijk proces, maar dan van oost naar west, voorgedaan. Vervloet ontkracht het idee dat Bunschoten ooit een eiland (of droog gebied) in een natte omgeving moet zijn geweest, zoals anderen beweren.

Persoonlijk vind ik dit een heel waardevolle bijdrage aan de discussie over dit onderwerp. In mijn eigen doctoraalscriptie uit 1987 heb ik een ontginning vanaf de Eem ook al voorgesteld. Vervloet heeft nu dit beeld vollediger gemaakt. De stadsvorming van Bunschoten kan nu gelijktijdig hebben plaatsgevonden met deze eerste boerderijenverplaatsing (ca. 1330-ca.1380). Ik kan me echter ook voorstellen dat later, naarmate men dichter bij de zee kwam, de ontginning wel vanaf de achterkade, vanaf de Spakenburger Gracht, is uitgevoerd, zoals die van de nog noordelijker gelegen Korte Landen ook vanuit zuid richting zee moet zijn gedaan. Kortom, de discussie is niet afgelopen, maar wel weer een stapje verder gekomen.

Willem Ruizendaal

LITERATUUR BETREFFENDE DE REGIO EEMLAND VERSCHENEN IN 2006

AMERSFOORT EN HOOGLAND

Amersfoort Magazine: feest der herkenning!: ornamenten een lust voor het oog, jrg. 9, nr. 1 (2006).
Nummer uitgegeven t.g.v de Open Monumentendag op zaterdag 9 september 2006

C. Biezeveld, 'Historie Kamp Amersfoort correcties nodig!, *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 4 (2006),13-15. Muurschildering barakken, ontsnappingen uit het Kamp en Loes Overeem

G. Boekenoogen, Het ontstaan van de Amersfoortsche broodfabriek W.H. Meursing: memoriaal 1885', *Kronick: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 4 (2006), 10-12. Fabriek aan het Smallepad

G. Boekenoogen, T. d'Hollosy e.a., *Tussen spoor en Smallepad: archeologisch onderzoek op het voormalige Meursingterrein en de toekomstig R.A.C.M.-locatie te Amersfoort*, (Amersfoort: Archeologisch Centrum, 2006) (Reeks: Amersfoort onder ons, 1)

C. van den Braber, B.G.J. Elias, *Amersfoort vanuit de lucht*, (Bussum:THOTH, 2006 Luchtfoto's van de binnenstad en wijken van Amersfoort, de Gelderse Vallei en het stroomgebied van Amersfoort.

J. van der Burg, '35 jaar Stadsherstel Amersfoort', *Amersfoort Magazine*, jrg. 9, nr. 1 (2006), 41-47

C. Conover, *Amersfoort: fragments of time*, (Zaltbommel: Aprilis, 2006)

C. Conover, *Amersfoort: wandeling door de tijd*, (Zaltbommel: Aprilis, 2006)

M. Donker , P. Stamrood, *25 interviews met markante Utrechters*, (Utrecht, 2006). Interview met Cees Biezeveld (directeur Kamp Amersfoort) en Cor Brink-Bruijn (vroedvrouw en beeldend kunstenares in Amersfoort)

A. van Engelenhoven, 'Boerderij Kraaijkamp authentiek hersteld', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 3 (2006) 4-6. Boerderij Kraaijkamp, Coelhorsterweg 6 Hoogland, werd bewoond door Gradus en Meintje van Weerhorst

A. van Engelenhoven, 'Boerderij Kraaijkamp gerestaureerd: historisch karakter boerenerf hersteld', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 2 (2006), 35-41

A. van Engelenhoven, 'Een nieuwe toren op een oud huis', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 3 (2006), 13. Herenhuis Johan van Oldenbarneveltlaan 2/4

A. van Engelenhoven, 'Landsigt aan de Zeldertseweg: de oudste boerderij van Amersfoort', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 4 (2006), 2-4

A. van Engelenhoven, 'Restauratie van een 18e eeuwse malenhoeve: een nieuwe toekomst voor Bosserdijk', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 2 (2006), 4-5. Boerderij aan de Zevenhuizerstraat

A. van Engelenhoven, 'Zeldzame natuurstenen gevel 'ontdekt': het huis Varkensmarkt 1 in restauratie', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 4 (2006), 5

H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht : een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*, (Hilversum : Verloren, 2006)
In deze publicatie komen ook Amersfoortse kloosters aan de orde.

H. Gerlings, *Waterlijn als werkwoord: geschiedschrijving van de eerste tien jaren "Waterlijn"*, (Amersfoort: Stichting Waterlijn, 2006)

R. Goedvolk, 'De mysterieuze directiekeet: een raadsel uit het laatste oorlogsjaar', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 1 (2006), 10-14

T. d'Hollosy, *Bloemendalsebuitenpoort langs rustig water: archeologisch onderzoek naar de verloren gewaande Portugees-Joodse begraafplaats aan de Bloemendalsestraat*, (Amersfoort: Archeologisch Centrum, 2006) (Reeks: Amersfoort onder ons, 2)

T. d'Hollosy, 'Verloren gewaande Portugese begraafplaats teruggevonden', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 3 (2006), 10-11. Portugees-Joodse begraafplaats bij de Bloemendalsebuitenpoort

S. Hovens, 'Herstelwerkzaamheden aan de Sint-Aegtenkapel', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 1 (2006), 4-5

F.J. Jansen-Wisgerhof, *Familieboek Jansen*, (Amersfoort, 2006).
Genealogie van de families Engel en Van de Klashorst

F.J.W. van Kan, 'Lodewijk Napoleon, koning van Holland', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 2 (2006), 10-11. Bezoek van een delegatie van het stadsbestuur aan Lodewijk Napoleon in juli 1806

F.J.W. van Kan, 'Randenbroek rijksmonument', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 1 (2006), 10-11. Huis en landgoed Randenbroek

G.J. van Keken, *The best of Hoogland-West: impressies van een uniek landbouwgebied achter de Eem*, (Barneveld: BDU, 2006)

K. Klok, 'Vis venten in vroeger eeuwen', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 70-72 Vishandel in Amersfoort

M.H. Koning, 'Op zoek naar mijn voorouders (Leenaert Nicasiusz.)', *Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven*, jrg. 17, nr. 3 (2006) 18-25
De stadstimmerman Leenaert Nicasius redde op 7 februari 1651 de OLV-toren na blikseminslag.
Met genealogie Leenaert Nicasius.

M.H. Koning, 'De schepper van het achtste wereldwonder en de geboren Ameidenaar Leenaert Nicasius, *Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven*, jrg. 17, nr. 3 (2006) 26-32

A. Krullaars, R. van Putten, e.a., *Rijksscholengemeenschap Amersfoort "het boek" de 70'er jaren*, (Barneveld: BDU, 2006). Verschenen t.g.v. een reünie van HAVO-leerlingen.

D. Lantsheer, *Huisnamen Hoogland (1811-1899)*, (Amersfoort: Archief Eemland, 2006)

Overzicht van huisnamen (met eerste en laatste vermelding) voorkomende in de overlijdensaktes van Hoogland over de periode 1811-1899.

M. van Lieshout, 'De buurt (5) van Ivan Wolffers: de rooftochten van de Noepie Noepie Club in het Amersfoortse Soesterkwartier', *Oud-Utrecht*, jrg. 79, nr. 5 (2006) 132-136
Herinneringen van Ivan Wolffers aan zijn kinder-en jeugdjaren in het Soesterkwartier

M. van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker*, (Amersfoort: Centrum voor Social Work de Horst, 2006)
Bundel verschenen t.g.v. de 100e verjaardag van F. Boerwinkel. Hij was verbonden aan het Centrum voor Social Work/De Horst als rector van het internaat, als directeur van de Academie en als docent cultuurgeschiedenis.

P.W. van Maaren, *Genealogie van Hendrik van Hattem, raad en schepen van Amersfoort*, (Leusden, 2006)

O. Maurer, Joop Traarbach en Engelbert L'Hoëst: twee Amersfoortse expressionisten', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 1 (2006), 2-3

G.J.A. Raven, 'Boerderij De Geer, het behouden waard', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 1 (2006), 18-20

G.J.A. Raven, 'Kamp Amersfoort en de Nederlandsche Seintoestellenfabriek', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 3 (2006), 8-9

G.J.A. Raven, 'Klein Emiclaer, tweeling van Bosserdijk : het verhaal van Ten Bosch eindelijk compleet', *De Bewaarsman : tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 3 (2006), 59-67. De geschiedenis van de boerderij Klein Emiclaer en de familie Van den Voorde, eigenaar van de boerderij van 1329-1530.

A.F.M. Reichgelt, *Inventaris van de archieven van de Stichting De Armen de Poth (1342)1447-1999*, (Amersfoort: Archief Eemland, 2006)

P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*, (Amsterdam: Balans, 2006)

A. Schuurman, R. Hoegen, e.a., *Centraal Stadsgebied Amersfoort Eemkwartier: aanpak, ambitie*, (Amersfoort: CSG Eemkwartier, 2006)

J. Sickmann, 'Waarom 't Spijkertje moest worden gesloopt', *Erfgoed: Vlaams-Nederlands tijdschrift van industrie en techniek*, jrg. 15 (2006), 29-33.
Voormalig graanpakhuis aan de Grote Koppel.

F. Snieder, 'Vondsten Achter de Arnhermse Poortwal', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 1 (2006), 8-9. Opgraving Achter de Arnhemse Poortwal

Y. Tanke, 'Afscheid Fred van Kan, directeur Archief Eemland: samenwerken en geen eiland', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 3 (2006) 2-3

Y. Tanke, 'Johan van Oldenbarnevelt verdient meer aandacht', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*. jrg. 8, nr. 1 (2006), 6-7

J. Teters, *Amersfoort kunt gij het aan met uw faam als schone slaapster?: revitalisatie van de Amersfoortse binnenstad 1945-1975*, (Utrecht, 2006)
Scriptie erfgoedstudies over de vraag hoe politiek en maatschappelijk omgegaan werd met binnenstedelijke cultuurhistorische waarden in de diverse plannen ter modernisering van de Amersfoortse binnenstad tussen 1945-1975.

R. Timmer, H. van Laar, *Chr. Muziek- en Showband Juliana en haar jeugdafdeling Bernhard: de geschiedenis van een kei van een band uit de Keistad Amersfoort 1926-2006*, (Amersfoort: Wilco, 2006)

K. Volkers, 'De wagenwerkplaats te Amersfoort: de onzekere toekomst van een 100 jaar oud spoorwegindustriecomplex', *Erfgoed: Vlaams-Nederlands tijdschrift van industrie en techniek*, jrg. 15 (2006), 13-20

J. Voorburg, 'De grote vakantie van de boerenjeugd voor 1948: kinderfeestern, ranja, apenoten en schoekertje', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 2 (2006), 42-44

J. Voorburg, 'Hoogland en de wereldgeschiedenis, 9 november 1939-1 mei 1945', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 1 (2006), 6-9

J. Voorburg, 'Priester René van Eijden: herinneringen bij een menukaart'. *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 3 (2006), 49-55.
René van Eijden werd geboren in 1928 op de Margarethahoeve in Hoogland; de menukaart werd vervaardigd voor het feestdiner ter gelegenheid van zijn priesterwijding in 1956.

N. Vugts, 'De buurt van (3) Marjan Berk: 'ik had heel lang de pest aan Amersfoort', *Oud-Utrecht*, jrg. 79, nr. 3 (2006) 68-71
Marjan Berk, bekend als cabaretière, schrijfster en columniste, bracht haar jeugd door in Zeist en Amersfoort (omgeving St. Ansfridusstraat)

N. van Vulpen, 'Emigreren naar Australië, een spannend avontuur: de familie Pommer uit en thuis', *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 2 (2006), 25-34

N. van Vulpen, 'Frederik Johannes Spruijt: geneesheer te Hoogland (1867-1873). *De Bewaarsman: tijdschrift van de historische kring Hoogland*, jrg. 12, nr. 3 (2006), 56-58.

R. ter Wal, 'Aldegonde, het eerste ziekenhuis van Amersfoort (en Leusden)', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22, nr. 2 (2006) 848-849

D. van Weezel Errens, 'Adolphe Pieter Herman Jacob van Weezel Errens (1806-1939)', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*, jrg. 8, nr. 4 (2006) 6-7. Schilder/etser
'Honderdvijfenzeventig jaar brandweer Woudenberg', (Woudenberg: Brandweer Woudenberg, 2006)

DE REGIO

E. van Andel, 'De Eemnesser eendenkooi', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 2 (2006), 63-47

A. Barendrecht, *Sint Jozef Kerk Achterveld: een monument voor de toekomst*, (Barneveld: BDU, 2006)

W. Beekhuis, Een plaatje met een praatje: geschil pontveer 'Haventje' *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 75-82

F. Booy, 'Blik op de Brinkstraat', *Baerne: tijdschrift van de historische kring Baerne*, jrg. 30 (2006), nr. 1, 20-28, nr. 2, 3-6, nr. 3, 13-22, nr. 4, 21-28

W. Bos, *De Hamersveldseweg door de eeuwen heen*, (Leusden, 2006)

J.D.H. van den Brink, '75 jaar vrijwillige brandweer van Renswoude', *Het ouwe Renswou: mededelingenblad van de historische vereniging Oud-Renswoude*, jrg. 23, nr. 1 (2006), 1-31

H. Bronkhorst, 'Twee Chinese granieten tuinvazen uit een 18e-eeuwse Baarnse villa van Scherenberg', *Baerne: tijdschrift van de historische kring Baerne*, jrg. 30, nr. 4 (2006), 8-10

G. Brouwer, Bezoek aan 'Hoogerwerf', *Baerne: tijdschrift van de historische kring Baerne*, jrg. 30, nr. 3 (2006), 8-11. Bewoningsgeschiedenis van de villa Hoogerwerf.

G. Brouwer, 'Honderd jaar beeldende kunst in Baarn', *Baerne: tijdschrift van de historische kring Baerne*, jrg. 30 (2006), nr. 1, 11-10, nr. 2, 20-25, nr. 3, 23-26

J.J. van Burgsteden, *Achterveld 1674-1940: ontstaan en groei*, (Leusden: Historische Kring Leusden, 2006)

J.J. van Burgsteden, G. van Bekkum, *Van boekenkist tot bibliotheek 1906-2006: honderd jaar Bibliotheek Achterveld*, (Barneveld: BDU, 2006)

O. Dekkers, 'De afbraak van de kruiskerk', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 4 (2006), 172-175
Afbraak gedeelte Hervormde Kerk in Bunschoten in 1780

O. Dekkers, 'De bewoners van Dorpsstraat 20 en 22', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 3 (2006), 96-111

O. Dekkers, 'Oth Niezen en zijn bijzonder testament', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 1 (2006), 4-13.
Oth Niezen (1783-1864)

G.J.M. Derks, 'Herinneringen van Nel Rodenrijs-van Klooster aan haar familie en aan Soest', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 27, nr. 1 (2006), 25-32

G.J.M. Derks, 'Nogmaals het seminarie te Soest', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 1-14
Bewoningsgeschiedenis van het R.K. Armenhuis "Het Seminarie".

H.M. Dingemans, 'De herberg Bavoort van 1870 tot heden', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22 (2006), nr. 4, 899-900

D.A. Eilander, 'Een historisch-geografische blik rond Quatre Bras en de Veenkampen', *De Klapperman: bijdragen tot de geschiedenis van Woudenberg*, dec. 2006

W. de Graaf, *Honderd jaar plezier in zingen: Hosanna!!! We hebben een koor 1906-2006*, (Bunschoten: De Bunschoter, 2006)

W. de Greef Azn., 'Oud-Woudenbergse families (6): Koudijs', *Oud Woudenberg*, 2006/1, 7-19

H. Groot, *Harmonieuw: 111 jaar huisvesting Fidelio*, (Woudenberg, 2006). Harmoniegezelschap Fidelio.

T. Hartman, e.a., 'Graven in de oude kerk', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 27 (2006), nr. 2, 33-38, nr. 3, 23-32. Grafstenen in de Oude Kerk.

T. Hartman, 'De nachtwacht van Soest', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 1-8, jrg. 27, nr. 1 (2006), 1-9

H.A. van Hees, 'Het verhaal van Anne Sepp arbeider bij de aanleg van de watermolens langs de Meentweg in Eemnes', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 1 (2006), 34-38

H.A. van Hees, 'De watermolens aan de Meentweg', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 1 (2006), 39-45

J.G.M. Hilhorst, 'Het stift Elten en het huidige Baarn', *Baerne: tijdschrift van de historische kring Baerne*, jrg. 30, nr. 4 (2006), 11-14. Grondbezit St. Vitusabdij.

J.G.M. Hilhorst, 'De pastoor van Soest tijdens de reformatie 1557-1601' *Van Zoys tot Soest*, jrg 27, nr. 3 (2006), 3-6

H. Hofman, 'Beurtschipper Van IJken uit Eemnes trekt aan het langste eind' *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 1 (2006), 48-50. Conflict over tolgelden

R.A. Hulst, 'Archeologisch onderzoek op kasteelterrein Stoutenburg', *Kroniek: tijdschrift historisch Amersfoort*, jrg. 8, nr. 2 (2006), 2-3

W. de Kam (red.) e.a., *Soest, Baarn en Eemnes: schetsen uit de geschiedenis van drie Eemlandse* buurgemeenten (Eemnes: Rotary Club Baarn-Soest, 2006)

W. de Kam, 'Soester verenigingen'. *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 29-32, jrg. 27 (2006), nr. 1, 15-17, nr. 2, 29-32
Artikelen over verschillende verenigingen in Soest.

P. Koelewijn, 'Nicolaas Gouwens (1919-2001) van 1943 tot 1946 politieagent in Bunschoten', *Bun Historiael*, jrg. 27 (2006), nr. 1, 26-42, nr. 3, 121-137, nr. 4, 155-165, nr. 5, 198-212

K. Klok, Een jammerlijk besluit' *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 82-87. Besluit tot sloop gedeelte Hervormde Kerk van Bunschoten in 1779

K. Klok, 'Jan Koelewijn Dzn. 1906-1989', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 56-65

K. Klok, 'Palingkoorts en Zes-en-een-kwart', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 1 (2006), 16-19
Vishandelaar Gijsbert Hopman tijdens de Tweede Wereldoorlog

K. Klok, 'Werfbaas Dirk Fokkes Bosman', *Bun Historiael*, jrg. 27, nr. 4 (2006), 148-151.
Bouw van een botter in 1790.

W. van Kooij (bew.), 'Weerbarstig vooruitstrevend: Hamersveld in de eerste helft van de vorige eeuw', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22 (2006), nr. 2, 850-854, nr. 3, 884-887, nr. 4, 902-907

H. Koudijs, '"Sonnevanck" en het wonder van 11 april 1956, *Oud Woudenberg*, 2006/2, 7-20
Vliegtuigcrash in Woudenberg.

F. van Loenen, 'Fietsenhandel in Leusden: Rien Osnabrugge haalt en brengt', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22, nr. 2 (2006), 858-862

G. Londo, 'De Lambalgerkeerkade, een oud verdedigingswerk met een interessante plantengroei', *Oud Scherpenzeel*, jrg. 18, nr. 2 (2006), p. 23-30

P. Lüschen, *Baarn en haar middenstand 1920-1950: kroniek*, (Baarn: Baarnsche Courant. 2006)

A. Meijers, *Eemland over eten en koken: de verhalen en recepten van 27 ondernemers*, (Amersfoort: Zilt Communicatie & Creatie, 2006)

J. Menne, 'Pastoor Rademaker (1795-1872)'. *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 22-28, jrg. 27 (2006), nr. 1, 18-24, nr. 3, 10-22

H. Michielse, 'Heiligen en harnassen: Utrechtse bisschoppen tussen Vecht en Eem', *Tussen Vecht en Eem*, jrg. 24, nr. 2 (2006), 91-95

J.V.M. Out, *Eemnes, waar ik woon*, (Eemnes: Openbare Bibliotheek Eemnes, 2006)

W. Peters, 'Verkoop en koop van een perceel bouwland gelegen aan de Teutschen Hollenweg in Soest in het jaar 1865', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 27, nr. 3 (2006), 33-38

W. Peters, 'Vrouwenvredeskamp in Soesterberg', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 9-15, jrg. 27, nr. 1 (2006), 10-14

J. Piekema, '125 jaar geleden: bij het graven van de drinkwaterleiding ontstaat "een begin van oproer onder het werkvolk"', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 27, nr. 2 (2006), 23-26

J. Piekema, '150 jaar geleden: Soesterbergers doen aan houtdieverij', *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 32-36

R. Prins, 'De geschiedenis van de Openbare Bibliotheek Eemnes', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 2 (2006), 53-62

K. van Otterloo, 'Brigade Leusden in het interbellum', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22, nr. 1 (2006), 829-834

A. Roest, 'Het waterschap 'Het Soesterveen'. *Van Zoys tot Soest*, jrg. 26, nr. 4 (2006), 18-21

C. van Rijsdam, 'Wiebe van de Kuinder van bakker tot rustend burger', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 3 (2006), 102-114

R. van de Schaaf, 'Geschiedenis van het Vierkante Bosje', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 1 (2006), 8-20

E. van Schalkwijk (bew.), 'Jos en Eefje de Lange vertellen', *Leusden Toen: tijdschrift van de historische kring Leusden*, jrg. 22, nr. 3 (2006), 880-883. Het boerenleven in Leusden van vóór de Tweede Wereldoorlog

R. Sierat, 'Gemaal Eemnes', *Historische Kring Eemnes*, jrg. 28, nr. 1 (2006), 28-33

M. Splint, 'Bijzondere boerderijen in de Vallei', *GM Kwadraat*, 2006/1, 16-19

E. Veldhuis, 'De Grebbelinie (een geschiedenis in vogelvlucht)', *Oud Woudenberg*, 2006/3, 17-23

K. Volkers, *Geheim landschap: 200 jaar militairen op de Heuvelrug*, (Amsterdam: PlanPlan, 2006)

E.J. Wolleswinkel, *De Melm: familiekroniek rond een boerderij te Renswoude*, (Den Haag: Couvée, 2006)

H.M. van Woudenberg, *Voskuilen: een buurtschap onder Woudenberg en Leusden*, (Barneveld: BDU, 2006). Genealogie en bewoningsgeschiedenis van de buurtschap Voskuilen.

Tilly du Pui.

OVER DE AUTEURS

RAYMOND BIJEN (1971)
Studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Senior beleidsmedewerker Monumentenzorg bij de gemeente Hilversum.

ANDRÉ CLAZING (1952)
Studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Als vrijwilliger werkzaam bij de Archeologische Dienst van de Gemeente Amersfoort.

MAX A. CRAMER (1954)
Studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sinds 1982 als architectuurhistoricus verbonden aan het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amersfoort. Sinds 2002 hoofd van dit Bureau. Publiceert regelmatig over jonge bouwkunst (1850-1940) in Amersfoort en Hilversum. Voorzitter van de Gemeentelijke Monumentencommissie en lid van de Gemeentelijke Welstandscommissie in Hilversum.

MAARTEN H.A. VAN DIJK (1977)
Studeerde mediterrane archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 2001 werkzaam als veldarcheoloog in dienst bij de Gemeente Amersfoort.

LYDIA EDELKOORT-VAN DER VLERK (1956)
Studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Medewerker publiekszaken van Museum Flehite.

ALBERT VAN ENGELENHOVEN (1956)
Bouwhistoricus. Sinds 1.3.2007 verbonden aan de Erfgoedinspectie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen te Den Haag.

TIMO D'HOLLOSY (1967)
Stadsarcheoloog van Amersfoort, sinds 1994. Getogen – niet geboren – Amersfoorter. Studeerde oecologische archeologie met nadruk op fysische antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.

RON A. HULST (1946)
Studeerde prehistorie met nadruk op middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Project-archeoloog bij BAAC bv; 1989-2000 veldarcheoloog te Maastricht. Vanaf 2003 werkzaam in de gemeente Amersfoort.

M. CARINA KAPTEYN (1977)
Studeerde in 2003 af aan de Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. Haar hoofvak was kerkgeschiedenis. Zij is sinds 11 maart 2007 werkzaam als predikant in de Pelgrimskerkgemeente te Zoetermeer.

TILLY DU PUI (1950)
Sinds 1986 ambtenaar bij het Archief Eemland.

ADDY SCHUURMAN (1962)
Historicus. 1995-2003 onderzoeker bij Nyenrode Forum For Economic Research (NYFER). Thans zelfstandig historisch onderzoeker.

FRANCIEN M.E. SNIEDER (1955)
Studeerde prehistorie met nadruk op middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1987 stadsarcheoloog van Amersfoort.

WILLEM VELTHEER (1931)
Studeerde geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam, volgde daarna de opleiding tot chirurg in het Ziekenhuis Dijkzigt te Rotterdam. Was vervolgens werkzaam als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Erasmus Medisch Centrum en van 1971 tot 1996 als chirurg verbonden aan het Ziekenhuis De Lichtenberg / Eemlandziekenhuis (thans Meander Medisch Centrum) te Amersfoort. Promoveerde op de invloed van de Weense Chirurgische School op de heelkunde in Nederland, met name in Utrecht.

MILO L. VERHAMME (1977)
Studeerde mediterrane archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 2004 werkzaam als projectarcheoloog bij de gemeente Amersfoort.

JAAP VERNHOUT (1946)
Gemeentelijk ambtenaar bij de afdeling Monumentenzorg. Sinds 1988 secretaris van de Gemeentelijke Monumenten Commissie.

MATTIJS K. WIJKER (1976)
Studeerde mediterrane archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 2004 werkzaam als projectarcheoloog bij de gemeente Amersfoort.